

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА
Факультет філософії та суспільствознавства**

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

**Випуск 41
(Том 2)**

**Збірник наукових статей з актуальних проблем
філософії, культурології, історії, психології та педагогіки**

Вінниця
«Нілан-ЛТД»
2021

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431
Г94

*Рекомендовано до друку Вченою радою Факультету філософії та суспільствознавства
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 1 від 31.08.2021 р.)*

Редакційна колегія:

Герчанівська П.Е. – доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології та інформаційних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв
Глушко Т.П. – доктор філософських наук, професор кафедри філософії факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова, заступник декана з наукової роботи та міжнародних зв'язків
Дичковський С.І. – кандидат педагогічних наук, доцент, директор Інституту практичної культурології та арт-менеджменту Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв
Долінська Л.В. – кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова, заслужений працівник освіти України
Дробот І.І. – доктор історичних наук, професор, декан факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України
Морозов І.В. – доктор культурології, професор кафедри менеджмента соціокультурної діяльності Білоруського державного університету культури і мистецтв
Меднікова Г.С. – доктор філософських наук, професор кафедри культурології та філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова
Можейко М.О. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та методології гуманітарних наук Білоруського державного університету культури і мистецтв
Політевич О.Е. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформаційних ресурсів і комунікацій Білоруського державного університету культури і мистецтв
Приходько Ю.О. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології і педагогіки факультету педагогіки та психології НПУ імені М.П. Драгоманова
Синьов В.М. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, почесний декан факультету спеціальної та інклюзивної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова, президент Асоціації корекційних педагогів України
Череповський М. – голова Студентського наукового товариства факультету філософії та суспільствознавства НПУ імені М.П. Драгоманова, студент
Stepaniuk Joanna – Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski

У збірнику подано наукові статті за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (27 серпня 2021 р.), яка відбулась з використанням сервіса відеоконференцій ZOOM.

У працях аспірантів, студентів та молодих вчених з України, Польщі та Білорусі висвітлено актуальні теоретичні та прикладні проблеми психології, філософії, культурології, історії, педагогіки, а також представлено міждисциплінарні пошуки та здобутки.

Рецензенти:

Виткалов С.В. – доктор культурології, професор кафедри культурології та музезнавства Рівненського державного гуманітарного університету
Розова Т.В. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури Одеського національного політехнічного університету

Упорядники:

Русаків С.С. – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова
Можгин Віктор – міжфакультетські кандидатські культурологічні студії, Факультет міжнародних і політичних досліджень, Ягеллонський університет в Кракові

За точність викладених фактів та коректність цитування відповідальність несе автор

Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 41 (том 2). – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2021. – 148 с.

ISBN 978-966-924-926-5

УДК 159.9+1+37+93](063)
ББК 88я431+87я431+74я431+63я431

ISBN 978-966-924-926-5

© Автори статей, 2021
© Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2021
© ТОВ «Нілан-ЛТД», 2021

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
M.P. DRAHOMANOV NATIONAL UNIVERSITY OF PEDAGOGY
Faculty of Philosophy and Social Science

HUMANITARIAN CORPUS

Issue 41
(Volume 2)

**Collection of scientific articles on contemporary problems of
philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history**

Vinnytsia
«Nilan-Ltd»
2021

Conference proceedings was approved for publication by the Academic Council of the Faculty of Philosophy and Social Sciences of National Pedagogical Drahomanov University on August 31, 2021, protocol № 1

Members of Scientific Board:

P.E. Herchanivska, Doctor of Sciences in Cultural Studies, Professor, Chair of the Department of Cultural Studies and Information Communications of National Academy of Culture and Arts Management

T.P. Hlushko, Doctor of Sciences in Philosophy, Assistant Dean of the Faculty of Philosophy and Social Science of National Pedagogical Drahomanov University of Pedagogy for Academic Matters and International Relations

S.I. Dychkovsky, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Director of the Institute of Practical Cultural Studies and Art Management of the National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

I.I. Drobot, Doctor of Sciences in History, Professor, Dean of the Faculty of Philosophy and Social Science of National Pedagogical Drahomanov University, Meritorious Worker of Science and Engineering of Ukraine

L.V. Dolynska, PhD in Psychology, Professor, Chair of the Psychology Department of Philosophy and Social Science of National Pedagogical Drahomanov University, Meritorious Worker of Education of Ukraine

I.V. Morozov, Doctor of Cultural Studies, Professor at the Department of Management of Sociocultural Activities of Belarusian State University of Culture and Arts

H.S. Mednikova, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Cultural Studies of Philosophy and Social Science of M.P. Drahomanov National University of Pedagogy

M.A. Mozheiko, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Chair of the Department of Philosophy and Methodology of Humanities of the Belarusian State University of Culture and Arts

A.E. Palitsevich, PhD in Pedagogy, senior lecturer of the Department of the theory and history of information-document communication of Belarusian State University of Culture and Arts

Y.O. Prykhodko, Doctor of Sciences in Psychology, Professor at the Department of Psychology and Pedagogy of the Faculty of Pedagogy and Psychology of National Pedagogical Drahomanov University, Academician of the Academy of Sciences of the Higher School of Ukraine

V.M. Syniov, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, full member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, honorary Dean of the Faculty of special and inclusive education of National Pedagogical Drahomanov University, President of the Association of Correctional Pedagogues of Ukraine

M. Cherepovsky, Chairman of the Student scientific society, Faculty of Philosophy and Social Science of National Pedagogical Drahomanov University, student

Stepaniuk Joanna – Doktor nauk społecznych, Państwowa Uczelnia im. Stefana Batorego w Skierniewicach, Uniwersytet Warszawski

This collection features scientific articles based on materials of the X International scientific conference “Scientific research: current research, theory and practice” (August 27, 2021), on the basis the ZOOM video conferencing service.

Works by undergraduate and postgraduate students and young scientists from Ukraine and Poland address contemporary theoretical and applied problems of psychology, philosophy, cultural studies, history and pedagogy, and present interdisciplinary research and findings.

Reviewers:

Vytkaľov S.V., Doctor of Sciences in Cultural Studies, professor of the Department of Cultural Studies and Museology of the Rivne State University of the Humanities

Rozova T.V., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Chair of the Cultural Studies, art history and philosophy of culture Department of the Odessa National Polytechnic University

Compiled by:

Rusakov Serhii, PhD in Philosophy, Associate Professor at the Department of Cultural Studies and Philosophical Anthropology of National Pedagogical Drahomanov University

Możgin Wiktor, mgr, Wydziałowe Kulturoznawcze Studia Doktoranckie, Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

The author is responsible for the accuracy of the facts and correctness of citation.

Humanistic Corpus: [collection of scientific articles on contemporary problems of philosophy, cultural studies, psychology, pedagogy and history] – Issue 41 (vol.2) . – Vinnytsia: LLC «Nilan-Ltd», 2021. – 148p.

ISBN 978-966-924-926-5

ISBN 978-966-924-926-5

Ї 'Ctsleng:'wvj qtu.'4243

Ї 'P cskipenRef ci qi lecnF teq co cpqx'Wplxtguts(. '4243

Ї 'LLC «Nilan-Ltd», 4243

CHILDREN'S RIGHTS IN THE PAST AND TODAY - THE SITUATION IN THE WORLD AND IN POLAND.

Mikulska Natalia

*Student of Pedagogical University of Krakow
nmikulska1999@gmail.com*

Every one of us has rights, and these rights are also due to the youngest among us, and they should be specifically defined in order to protect their interests, since children alone are not capable of defending themselves against the more powerful adult world. When we talk about children's rights, we are first and foremost talking about human rights, because we cannot forget that a child is also a human being, only a little weaker and more fragile. Because of the fragility of their world, however, there is a need for all human rights to include special rights that apply only to children and their affairs. The position of defender of children's rights in Poland is held by the Children's Rights Ombudsman, whose office was introduced after 1997. So to be more specific, children's rights are rights that have been given to the youngest citizens-all children. In Poland we consider a child to be any person up to the age of eighteen, excluding special cases. Children's rights are given to every child without regard to their race, background or religion.

Although now the issue of taking care of the interests of the youngest is something obvious, unfortunately it was not always so. The fate of the child over the years is not very colorful. From the earliest times, children were simply treated badly, they had no rights and were often abused, while their needs were often overlooked or pushed to the last place, and the most important was the world of adults and their needs. The child's world was completely subordinated to adults and their will. A perfect example is ancient Sparta where children who were weaker or ill were thrown out, deprived of their basic right - the right to life [1, p. 35]. As the years passed, one looked in vain for any changes. The world of the child still depended only on the world of adults, who often did not provide the child with everything it needed or were unaware of its needs. Matters of the child and his needs were treated as something of the least importance, and issues of importance and service to adults were dealt with first. Childhood as a period of a person's life was considered unimportant, children quickly entered the adult world when they were often forced to marry quickly and start a family.

Popular was the household system - patriarchy, it meant that the decision-maker and, in a way, the most important person was the father, who decided about the affairs of the whole family. In the past, the law did not regulate how parents treated the child or whether harm was being done. A subtle change in Poland was brought only by the "wislicz statute", which in 1374 somewhat restricted the freedom of fathers and forbade infanticide, abuse, and the sale of children. There were penalties if any of these acts were committed [2.].

But finally, after years of not noticing childhood and not leaning into it, it was time for a slight change. Thanks to the likes of Jan Amos Comenius, John Locke, and Jean-Jacques Rousseau, people slowly began to lean in and realize the importance of childhood. These scholars drew attention to the great importance of this period of human life, which is childhood, and made attempts to learn

about it. At that time, they proclaimed the return to naturalness as an important thing in the upbringing of a young person. Another big change on this issue came with the French Revolution when there was finally a belief that children should be protected in some way, that the responsibility for them should be borne by their parents. There was also the conviction that a child is entitled to some rights, even the basic ones [3, p. 88].

The culminating moment, however, that was to bring real change to the issue of children's rights was the emergence of an international movement to advocate for children's rights. Its establishment was in 1874 and the movement was called: the New York Society for the Prevention of Cruelty to Children, it was the first movement working in the protection of children's rights [4.] This organization was prompted by the case of a little girl, Marry Ellen Wilson, who was abused by her foster parents. Only 8 years old, the girl suffered much cruelty from adults in her short life [5. p. 12].

Helping the cause was another organization-the American Society for the Prevention of Cruelty to Animals, which dates its founding eight years before the New York Society for the Prevention of Cruelty to Children, in 1866, which further demonstrates the cruel plight of children, as the need for an organization to protect against animal cruelty was first recognized, and only later it was noticed that children should also be protected [6.]. The aforementioned case of little Marry Ellen was, in a way, an impulse for further activities for the protection of children's rights, as it was after this that more and more organizations for their benefit began to appear, also in Europe [5, p. 13].

The new century brought hopes for changing this stalemate. It is then that we can see some significant movement of people who began to preach about the need to protect children's rights. Among the key activists in this period we can undoubtedly count Ellen Key, who wanted the new century to become the century of the child, to finally stop harming this fragile child's world and to give it due peace and development according to its nature [3, p. 12]. In Poland at that time, Janusz Korczak, who became an icon in the field of children's rights and their respect in the educational process, was active in promoting children's rights. He translated his convictions into practical action by bringing up children in the "Dom Sierot" (it means "Orphans' Home") in the spirit of respecting their rights and preserving a peaceful childhood for them despite the spectre of war hanging over them [5, p. 13].

In 1924, the General Assembly of the League of Nations adopted the Declaration of the Rights of the Child (otherwise known as the Geneva Declaration). It was established through Eglantine Jebb, who was an activist for children, their rights and their respect. Her achievements in this field undoubtedly include the Save the Children Fund, which she founded in 1919 together with her sister, and the International Children's Aid Union, which came into being a year later, in 1920. It was she who, feeling the need to help children and protect their rights, went to the meeting of the International Union in Geneva and presented the Charter of the Rights of the Child, which was later adopted in its original version on 26 September 1924 as the Declaration of the Rights of the Child [7, p. 43]. The declaration includes 5 principles and the belief that one should give the best to the child without discriminating against them because of their race, background or religion [8, p. 46]. Although the declaration was undoubtedly a big step towards giving children their due rights, it was not only met with favor-

able opinions. Among those who did not fully approve of it was Janusz Korczak [9, p. 71]. He was not afraid to speak out loud about the fact that the declaration although in a good cause was written in a bad and insufficient way in his opinion, he thought it had the wrong tone. The declaration had a form closer to an appeal to adults, and according to Korczak it should have a form of demanding what a child must be provided with. The form of the request is not sufficient because it leaves a choice, and the issue of the rights of the child should be the basis with which no one can argue or have a choice about them, the rights of the child regardless of the will and desire of adults should be respected and honored worldwide. Although the declaration was undoubtedly a milestone on the issue of children's rights, its form was not sufficient to bring about any major change in everyday life [10, p. 46-47].

Shortly after the end of World War II, a broader effort to improve the quality of a child's life began. In 1948 the Universal Declaration of Human Rights was adopted, in which we can find a provision on special care due to mother and child, as well as a provision that all children have the right to social welfare regardless of whether they are children of married parents or not [8, p. 14]. In 1959, the United Nations continued its work on behalf of children and expanded the earlier Declaration to 10 principles that dealt with the fundamental rights of the child as well as their protection. It includes, among other things; the right to housing and food, the right to entertainment, the right to medical care, and the right to protect the child from discrimination [8, p. 121-122].

However, the resulting documents were not sufficient, as noted by Poland, which in 1978 requested an extension of these provisions. Success in this matter had to wait until 1989 when the United Nations adopted the Convention on the Rights of the Child [11]. This Convention was a milestone in the establishment of international children's rights and the issue of their protection and respect. It contains as many as 54 articles talking about the rights of the child, as well as issues of enforcement. The Convention also specifies that it considers any person under the age of 18 as a child except in special situations, and prohibits discrimination against any child. The fundamental rights of the child are contained in 41 articles. We can find there provisions on the right to express one's own opinion, but also on the right to freedom of thought, conscience and religion, and their right to privacy must also be respected. The greatest responsibility for the development and upbringing of the child lies with its parents, who must provide it with everything necessary for its harmonious growth within their means, including financial means, which in different cases, depending on the situation, are to be supported by the state. What is also important is that states must prevent any mental or physical abuse of a child and all forms of violence, abuse and ill-treatment of children are prohibited. Every child is also to be guaranteed by the state the right to health care and to the highest possible standard of health, the right to social welfare, and the right to education. It was also not forgotten that everyone is supposed to have the right to leisure and rest, as well as to have fun. States must ensure that children are not exploited, abused and must protect them from all drugs, for which they must establish specific legislative measures to prevent these abuses [12]. The United Nations General Assembly in 2000 supplemented the Convention on the Rights of the Child with some issues. It did so with the help of two protocols that speak as follows on the issue of involving children in armed conflict [13] and on the issue of child trafficking, child prostitution and

child pornography [14]. Both protocols were adopted by Poland in 2005. There is one more optional protocol to the Convention on the Rights of the Child (adopted by the United Nations General Assembly on 19 December 2011), however despite being signed by Poland in 2013, it has not been ratified by us to date [15].

In Poland children's rights are treated very seriously, they have their own special place in our Constitution, where we can find the following provisions in article 72:

1. *The Republic of Poland shall ensure protection of the rights of the child. Everyone shall have the right to demand of organs of public authority that they defend children against violence, cruelty, exploitation and actions which undermine their moral sense.*

2. *A child deprived of parental care shall have the right to care and assistance provided by public authorities.*

3. *Organs of public authority and persons responsible for children, in the course of establishing the rights of a child, shall consider and, insofar as possible, give priority to the views of the child.*

4. *The competence and procedure for appointment of the Commissioner for Children's Rights shall be specified by statute.*[16].

The Constitution also guarantees every child freedom of conscience, religion, and belief and protection of life. We can also find there the regulated issues concerning the employment of the youngest citizens - the law in Poland allows for the employment of children only from the age of 16, which is intended to protect children from any exploitation or abuse. Special care also includes pregnant women. Every citizen should also have the right to equal access to education which is to be ensured by public authorities [16]. The Children's Rights Ombudsman is the guardian of children's rights in Poland. His office, competences and tasks are laid down in the Act of 6 January 2000.

In my opinion, the key moment for the protection of children's rights in Poland was also the addition of Article 96 to the Family and Guardianship Code of 25 February 1964, which reads as follows:

Persons exercising parental authority and having care or custody over a minor are prohibited from using corporal punishment [17].

This article finally ruled out any possibility of child abuse and prohibited the use by parents and legal guardians of a child of any kind of corporal punishment and thus the abuse of defenceless young citizens. Educational issues in Poland are regulated by the Educational Law, in which we can find provisions ensuring the protection of children's rights not only in their immediate environment, which is the home, but also at school, where they also spend a significant part of their adolescent lives. It requires teachers and school staff to be guided solely by the welfare of the child, to care for the child's health and to respect the personal dignity of children. Pupils also have the right to have information about their religion, beliefs and opinions treated in confidence by their teachers and caretakers who have come to know of these matters through their role, and they may not pass this information on except in special circumstances such as health or life-threatening [18].

As I have already mentioned, the rights of the child in Poland are important, which is also evidenced by the fact that it was Poland 1978 that petitioned the United Nations to extend previous arrangements concerning international child rights issues and their protection. We have always cared about the rights

of the youngest ones and their protection, not only within the borders of our country, but also around the world. Janusz Korczak became an icon of children's rights in Poland. He sacrificed the life of his pupils by going with them to their death, not taking the opportunity to escape - he died together with his pupils, deported from the Warsaw ghetto to "Treblinka", the German-Nazi death camp [19]. Throughout the world Janusz Korczak's academic achievements are still mentioned and taken as an example. His merits were also appreciated in Poland, where the year 2012 was established as his year [20, p. 417-419]. Moreover, National Children's Rights Day is also officially celebrated in Poland and its date falls on 20 November [20].

As we can see, the fate of the child has long been fraught with the specter of harm and lack of proper care. These weak and helpless creatures have always been relegated to the back burner, with adults forgetting or simply not caring about their basic needs. The world of children has had to wait a long time for a change in this matter, but finally, after years of efforts by various educators and activists, it is safe to say that children's rights and their protection are at a high level now. Finally, after years of suffering society is aware of the importance of childhood, and realizes that a child should not be harmed, that the fact that they are weaker and vulnerable is due to their nature and is a reason for special protection of this period in our lives - every one of us was once a child, all of us, regardless of age, deserves respect and a peaceful life. Finally, I would like to quote Janusz Korczak's words, which I think each of us should remember and keep in mind when dealing with children:

There are no children - there are people; but with a different scale of concepts, a different range of experience, different drives, a different play of feelings [22, p. 20].

We must remember that in dealing with a child we are dealing with a human being who also has rights, and the fact that he is weaker and more vulnerable than we are should not change our attitude towards him, we should only care for him more, but treat him as seriously as we treat others.

BIBLIOGRAPHY:

1. S. Kot, *Historia Wychowania*, t. 1, *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 1996.
2. A. Szarkowska, *Dziecko w kontekście historycznym*, [in:] http://www.iceow.uwb.edu.pl/pliki/as_dwkh.pdf (access: 13.07.2021).
3. M. Kowalik-Olubińska, *Prawa dziecka – od teraźniejszości ku przyszłości*, Lubelski Rocznik Pedagogiczny t. XXXIV, 2015.
4. *Historia New York Society for the Prevention of Cruelty to Children*, <https://nyspcc.org/about-nyspcc/history/> (access: 14.07.2020).
5. A. Krawczak Chmielecka, *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, Muzeum Historii Polski, 2017.
6. *Historia New York Society for the Prevention of Cruelty to Children*, <https://nyspcc.org/about-nyspcc/history/> (access: 14.07.2020).
7. J. Cots, *Eglantyna Jebb i Deklaracja Genewska*, [in:] *Dzieci w Europie*, numer 17(5), red. P. Moss, 2010.
8. P. J. Jaros, M. Michalak, *Prawa Dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015.
9. J. Brągiel, *Janusz Korczak prekursorem walki o prawa dziecka*, [in:] *Człowiek wobec wyzwań współczesności: konteksty edukacyjne: księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Korczyńskiemu*, 2013, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.

10. U. Markowska-Manista, M. Liebel, *Prawa dziecka w kontekście międzykulturowości. Janusz Korczak na nowo odczytany*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2017.
11. *Historia praw dziecka*, UNICEF, <https://unicef.pl/co-robimy/prawa-dziecka/historia-praw-dziecka> (access: 14.07.2020).
12. *Konwencja o prawach dziecka*, Dz.U. 1991 nr. 120 poz. 526.
13. *Protokół Fakultatywny do Konwencji o prawach dziecka w sprawie angażowania dzieci w konflikty zbrojne*, Dz.U. 2007 nr 91 poz. 608.
14. *Protokół Fakultatywny do Konwencji o prawach dziecka w sprawie handlu dziećmi, dziecięcej prostytucji i dziecięcej pornografii*, Dz.U. 2007 nr 76 poz. 494.
15. Rzecznik Praw Obywatelskich, *Wystąpienie w sprawie ratyfikacji III Protokołu fakultatywnego do Konwencji o Prawach Dziecka*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/wyst%C4%85piecie-w-sprawie-ratyfikacji-iii-protoko%C5%82u-fakultatywnego-do-konwencji-o-prawach-dziecka> (access: 05.08.2021).
16. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz.U. 1997 Nr 78 poz. 483.
17. *Ustawa z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw*, Dz.U. 2010 nr 125 poz. 842. Art. 96.
18. *Ustawa Prawo Oświatowe*, Dz.U. 2017 poz. 59.
19. <https://korczak.ckc.uw.edu.pl/janusz-korczak> (access: 05.08.2021).
20. *Rok Janusza Korczaka 2012: nie ma dzieci - są ludzie*, B. Smolińska Theiss (red.), Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2013.
21. *20 listopada. Ogólnopolski Dzień Praw Dziecka*, <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/komunikat.xsp?documentId=24C604E290C13024C1258625004F9DA9> (access: 16.08.2021).
22. J. Korczak, *Jak kochać dziecko. Internat. Kolonie letnie. Dom Sierot*, Rzecznik Praw Dziecka, Warszawa 2013.

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗВО

Нестеренко Людмила Олексіївна

*доцент кафедри англійської мови Факультету гуманітарних наук
Національного університету «Кієво-Могилянська академія»*

l.nesterenko@ukma.edu.ua

Системний аналіз літературних джерел [1-7] присвячених розвитку комунікативної компетентності науково-педагогічних працівників засвідчив, що, в найбільш загальному розумінні комунікативна компетентність викладача ЗВО є результатом соціалізації, освіти, самоосвіти та впливу різноманітних соціально-культурних чинників. Дедалі частіше увага сучасних дослідників [1, 3, 5, 7] зосереджується на визначенні пріоритетних підходів до визначення комунікативної компетентності. Адже викладач ЗВО з високим рівнем комунікативної компетентності сприятиме створенню освітнього середовища з наступними характеристиками: *культуровідповідність; гуманістичність; розвивальний характер; креативність; безпека; комфортність; адаптивність; референтність*. Науково-педагогічний працівник з високим рівнем комунікативної компетентності має добре сформовані навички активного слухання (вербальні і невербальні), уміння встановлювати

зворотній зв'язок та високий рівень емпатії.

Втім, зважаючи на полідетермінованість та структурну складність комунікативної компетентності викладача ЗВО, сучасні дослідження [1, 3, 6-7] присвячені розвитку та вдосконаленню комунікативної компетентності науково-педагогічних працівників є певною мірою розрізненими.

З огляду на особливості професійної діяльності науково-педагогічних працівників, вважаємо, що в основу розвитку комунікативної компетентності викладача ЗВО можуть бути покладені наступні принципи:

- *гуманістичний і системний принципи,*
- *принцип єдності свідомості та діяльності,*
- *андрагогічний принципи.*

Пріоритетність даних принципів щодо підходів до вдосконалення комунікативної компетентності викладача ЗВО походить від переорієнтації організаційних структур системи вищої освіти України на ідеї гуманізації професійної діяльності, зокрема, викладацької. Так, основні характеристики *гуманістичного принципу* щодо вдосконалення комунікативної компетентності викладача ЗВО виявляються у побудові стосунків між учасниками освітніх взаємодій на основі партнерства, розумінні та урахуванні в процесі викладацької взаємодії індивідуально-психологічних особливостей учасників даних взаємодій, тісній співпраці, створенні умов реалізації творчого потенціалу і особистісним розвитком тощо.

Системний принцип та принцип єдності свідомості й діяльності є такими, що визначають основні якісні характеристики комунікативної компетентності викладача ЗВО. Сутність *системного* принципу полягає в тому, що він зумовлює високий ступінь взаємозв'язку особистості викладача ЗВО та системи освіти у цілому. Саме на основі цього принципу комунікативна компетентність перетворюється в інтегральне психічне утворення, що виявляється, як у зовнішньому, так і внутрішньому планах психологічної та викладацької діяльності.

А принцип *єдності свідомості та діяльності*, згідно якого свідомість і діяльність розглядаються як дві інстанції, що утворюють єдине ціле, де зовнішні причини діють під впливом внутрішніх, дозволяють спрогнозувати вплив комунікативної компетентності викладача ЗВО на якість викладання та стан комунікативної компетентності інших учасників освітнього процесу в системі вищої освіти. Адже, зміни освітнього середовища ведуть до внутрішніх змін особистості викладача ЗВО, і, звісно особистісні зміни викладача ведуть до змін в освітньому середовищі. Саме такі зміни визначають становлення особистості викладача ЗВО як окремого суб'єкта діяльності з високим рівнем комунікативної компетентності у процесі здійснення викладацької діяльності.

Окрім вище перелічених принципів, у процесі розвитку та вдосконалення комунікативної компетентності викладача ЗВО важливе значення мають *андрагогічні принципи* [1, 3, 6]:

- принцип спільної діяльності – передбачає спільну діяльність тих, хто навчається з тим, хто навчає, а також з іншим, хто навчається.
- принцип опори на досвід тих, хто навчається – відповідно до нього життєвий досвід того, хто навчається використовується як ним самим, так, і партнерами по навчанню;
- принцип індивідуалізації навчання – кожен з тих, хто навчається,

утворює індивідуальну програму навчання, орієнтовану на конкретні освітні потреби та цілі навчання;

- принцип актуалізації результатів – передбачає негайне застосування на практиці тим, хто навчається, набутих знань, умінь, навичок.

За умови одночасного застосування визначених вище принципів (*гуманістичний, системний, єдності свідомості і діяльності, андрагогічний*), рівень комунікативної компетентності викладача ЗВО зростатиме та сприятиме формуванню рівня взаємин з вираженими функціями саморегуляції та регуляції соціальної поведінки учасників освітнього процесу в системі вищої освіти України.

Саме тому, застосування гуманістичного принципу, системного принципу, принципу єдності та діяльності, а також андрагогічних принципів може стати провідним методологічним інструментарієм у ході вдосконалення комунікативної компетентності викладача ЗВО. Адже основу перелічених вище принципів основу становлять сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, методик, психодіагностичних і психолого-технологічних засобів, які зможуть забезпечити більш глибоке та цілісне розуміння пізнання особистості викладача ЗВО. Відтак за умов одночасного застосування гуманістичного принципу, системного принципу, принципу єдності та діяльності, а також андрагогічних принципів, процес розвитку та вдосконалення комунікативної компетентності викладача ЗВО не тільки визначатиме становлення цілісності та інтегрованості психологічної організації особистості педагога, але також також розширяться можливості для гармонізації особистості викладача ЗВО у процесі виконання професійної діяльності в системі освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бодалев А. А. Личность и общение. Москва: Международная педагогическая академия, 1995. 328 с.
2. Жуков Ю. М., Петровська Л. А., Растьянников П. В. Діагностика та розвиток компетентності в спілкуванні. Москва, 1991. 96 с.
3. Леонтьев А. А. Основы психолінгвистики. Москва: Смысл; Санкт-Петербург: Лань, 2003. 287с.
4. Майборода В. К., Нестеренко Л. О. Провідні умови розвитку психолого-педагогічної культури викладача вищого навчального закладу. *Вища освіта України (Наука і вища освіта) : теоретичний та науково-методичний часопис*. 2013. № 2 (додаток). С. 165–174. Авторські с. 162–174.
5. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
6. Коритнюк Р. С., Ніженківська І. В., Кісельова О. Г., Косяченко К. Л., Давтян Л. Л. Принципи і методологія сучасної андрагогічної моделі навчання дорослих. *Збірник наукових праць співробітників НМАПО ім. П. Л. Шурика*. 2018. Вип. 29. С. 59–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpsnmapo_2018_29_8 (дата звернення 12.07.2021)
7. Komar O., Kolisnichenko A., Derkach S., Kapeliushna T. Newly qualified foreign language teachers' adaptation in profession: challenges, problems, first achievements and further prospects. *Advanced Education*. 2021. (17), P. 35–45. <https://doi.org/10.20535/2410-8286.228211> (дата звернення 12.07.2021).

KSZTAŁCENIE KOMPETENCJI INTERKULTUROWYCH LOGISTYKA NA PRZYKŁADZIE PWSZ AS W WAŁBRZYCHU

*dr inż. Joanna Nowicka,
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałbrzychu
Instytut Techniczno-Przyrodniczy
jnowicka@pwsz.com.pl*

Abstrakt

Celem artykułu jest analiza oraz przegląd działań podejmowanych na rzecz nauczania interkulturowości i przygotowania do pracy w międzynarodowym środowisku biznesowym studentów kierunku logistyka. Internacjonalizacyjny wymiar logistyki wynika bezpośrednio ze wzrostu znaczenia międzynarodowych systemów logistycznych, przepływów w światowych łańcuchach dostaw, wszechobecnej globalizacji operacji i usług logistycznych. Potrzeba wyposażenia w te kluczowe kompetencje i uwzględnienie ich w programach kształcenia to już nie dodatkowa korzyść a podstawowa konieczność edukacji dla praktyki.

W części pierwszej artykułu zostały zdefiniowane kompetencje interkulturowe jako niezbędne w międzynarodowym środowisku biznesowym, kolejna część artykułu prezentuje orientację interkulturalności w pracy logistyka, trzecia to przykład działań na rzecz kształcenia interkulturowości w PWSZ AS w Wałbrzychu na kierunku logistyka. Aby zrealizować postawiony cel autorka przyjęła tezę badawczą, że inżynier logistik w procesie kształcenia powinien zostać wyposażony w umiejętności interkulturowe. Artykuł ma charakter przeglądowy a przeprowadzona analiza teoretyczna literatury przedmiotu została wzbogacona o case study i doświadczenia własne autorki. Metody badawcze zastosowane w artykule to przegląd semantyczny i krytyczna analiza literatury. W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że postawiona teza jest prawdziwa, a kompetencje interkulturowe są wymagane na branżowym rynku pracy.

Słowa kluczowe: logistyka, kompetencje, interkulturowość

Wprowadzenie

Zawód inżyniera logistyka wymaga licznych kontaktów międzynarodowych, gdzie sprawne posługiwanie się językiem obcym jest wymogiem koniecznym lecz nie jedynym.

Na styku co najmniej dwóch kultur pojawia się potrzeba dysponowania kompetencjami interkulturowymi. Są to kompetencje wysoce zróżnicowane, będące układem dwóch lub więcej składników m.in. umiejętności odpowiedniego zachowania i wiedzy o innych kulturach, wymagają zmiany postawy i przyjęcia nowych wzorców zachowania tj. tolerancja czy otwartość.

O potrzebie kształcenia w zakresie umiejętności interkulturowych świadczą m.in. pojawiające się w ogłoszeniach o pracę dla logistyków adnotacje dotyczące nie tylko znajomości języka na poziomie średnio i zaawansowanym ale także wymagania w zakresie „znajomość środowiska międzynarodowego”. [18]

Teza badawcza postawiona w artykule to stwierdzenie, że inżynier logistik powinien zostać wyposażony w umiejętności interkulturowe, które w wielu przypadkach mogą przesądzić o sukcesie zawodowym.

Na wstępie artykułu zostaną zaprezentowane teoretyczne podstawy kształtowania kompetencji interkulturowej, czynniki kształtujące, rozwijające ale także takie, które mają charakter oporunistyczny. W drugiej części autorka charakteryzuje rolę umiędzynarodowienia w pracy logistyka. Ostatnia część to analiza programu kształcenia i podejmowanych działań na kierunku inżynier

logistyk w PWSZ AS w Wałbrzychu w zakresie kompetencji interkulturowych.

1. Kompetencje interkulturowe – charakterystyka

Według J. Mikołowskiego-Pomorskiego **komunikacja kulturowa** jest sposobem postępowania, tworzącym życie społeczne przez wyposażenie jednostki w możliwość uczestniczenia, utożsamiania i negocjowania tego życia [2007, s.20]

Przejawy **interkulturowości** obejmują wiedzę o zwyczajach kultury obcej a tym samym:

- znajomość obowiązujących norm w społeczeństwie,
- postawy takie jak: szacunek, empatia,
- skłonność do pokojowego rozstrzygania konfliktów,
- warunki efektywnej komunikacji i lepszych wyników pracy,
- skłonność do równouprawnienia i budowania zaufania,
- wartość kapitału społecznego i poziom spójności społecznej.

Komponent kulturowy towarzyszy od zawsze edukacji, nie tylko dotyczy tylko kształcenia w zakresie językowym – w kontekst którego wydaje się bezpośrednio wpisany [3, s.3]. Nauka języka obcego i wzrost świadomości kulturowej są ze sobą związane. Kształcenie umiejętności językowych polega na nauce: czytania, pisania, nauki reguł i zasad gramatycznych w języku obcym opisanych według gradacji: A1, A2, B1, B2, C1 i C2 w Europejskim Systemie Opisu Kształcenia Językowego zawiera treści kulturowe np. zwyczaje, rytuały, święta itp.

W tym miejscu należałoby zwrócić uwagę na pojęcie kultura. Według Słownika języka polskiego **kultura** to „materialna i umysłowa działalność społeczeństwa oraz jej wytwory, umiejętność obcowania z ludźmi, odpowiednio wysoki poziom rozwoju społeczeństwa w jakimś zakresie”[23], **wielokulturowość** według Encyklopedii PWN jest „stwierdzeniem obiektywnego faktu różnicowania kulturowego danego społeczeństwa lub faktu istnienia na świecie odmiennych kultur etnicznych, religijnych, subkultur itp.”[12].

Według M. Byram kompetencja interkulturowa to wiedza, umiejętności i postawy, które pozwalają na zrozumienie i docenianie innych kultur i odpowiednie zachowanie się w różnych kontekstach kulturowych [4, s.13].

Według W. Wilczyńskiej kompetencja interkulturowa powinna składać się z trzech elementów:

- ogólnej znajomości kultury jako takiej, wraz z jej mechanizmami, czyli zrozumienia natury i mechanizmów funkcjonowania kultury;
- wrażliwości interkulturowej, która pozwala odpowiednio rozpoznać i zinterpretować zachowania kulturowe;
- umiejętność mediacji interkulturowej tj. nastawienie na pokonywanie barier komunikacyjnych, interakcję i wzajemne wzbogacanie się [26, s. 22].

Kompetencje międzykulturowe zatem to podstawowy wymóg każdej interakcji międzyludzkiej, niezbędne są nie tylko umiejętności społeczne ale także wrażliwość i zrozumienie innych poglądów, różnych sposobów życia i myślenia, a w praktyce oznaczają umiejętność dogadywania się z ludźmi o różnym pochodzeniu kulturowym.

Ostatecznie, aby zrealizować postawiony cel badań, w niniejszym artykule zostało przyjęte, że **kompetencje interkulturowe** to zbiór trzech głównych składników: wiedza, umiejętność adekwatnego do sytuacji zachowania się i postawy tj. szacunek, otwartość, tolerancja które ujawniają się podczas

konfrontacji z przedstawicielami innych kultur mająca na celu budowanie porozumień i relacji.

Wiedza dotycząca kultury obcej jest zbiorem wiadomości zdobytych w drodze nauki formalnej lub nieformalnej (samokształcenia lub doświadczenia życiowego). Obejmuje specjalistyczną wiedzę i teoretyczne przygotowanie obejmując wiedzę o różnych realiach życia, uznawanych wartościach, sposobach komunikacji i wielu innych składających się na wiedzę o kulturze. Umiejętności mają charakter praktyczny, są to zdolności i predyspozycje do wykonywania określonych czynności, takie jak selekcja, analiza, ocena i integracja informacji dotyczące języka, komunikacji np. umiejętności posługiwania się językiem obcym ale także radzenia sobie ze stresem i strachem przed niepowodzeniem w sytuacji kontaktu z inną kulturą. Cechy osobowe i predyspozycje psychiczne ujawniają się w określonych sytuacjach, np. otwartość, tolerancja, pozytywne myślenie i decydują o kompetencjach interkulturowych. Są to najtrudniejsze do zmiany elementy kompetencji.

Natura kompetencji nie jest statyczna, można je biernie lub aktywnie - rozwijać. Rozwój kompetencji interkulturowych zależy od wielu czynników takich jak:

- intelektualne – inteligencja, zdolność poznawcza, ciekawość świata,
- środowiskowe – rodzina i najbliższe środowisko, doświadczenia życiowe, pochodzenie społeczne,
- finansowe – koszt szkoleń, wyjazdów zagranicznych,
- zewnętrzne – miejsce zamieszkania, rozwój gospodarczy i postęp techniczny [3, s.28].

Wszystkie z powyższych zmierzają do jednego - nawiązania dialogu między odmiennymi kulturami- wzajemnego zrozumienia ich na rzecz współdziałania. Konfrontacja z inną kulturą nie tylko zmusza do refleksji, ale także rozwoju.

Nie jest łatwe zrozumienie obcego kontekstu kulturowego. Często to umiejętność posługiwania się językiem obcym traktowana jest jako jedyna najcenniejsza w kontaktach międzynarodowych. W rzeczywistości wymagana jest znajomość stylu życia, stereotypów, utartych manier społecznych, ponieważ jedną z podstawowych właściwości kompetencji interkulturalnych jest ich wielowymiarowość. Proces kompetencji interkulturowych jest długi i żmudny.

W sytuacjach biznesowych ujawniają się przede wszystkim kompetencje miękkie ukierunkowane na m.in. nawiązywanie i utrzymywanie współpracy. Wszelkie niepowodzenia inwestycji w obcym kraju to przecenianie kompetencji technicznych a zapomnianie o tym co tworzy i utrzymuje relacje czyli kompetencji miękkich obejmujących komunikacyjne i międzykulturowe. [7, s.68]

Różnica między oddziaływaniem kompetencji interkulturowych jest spora, o ile efektywne wykorzystanie zespołu międzykulturowego może wzmocnić organizację finansowo i wizerunkowo to ich brak może stanowić zagrożenie dla powodzenia przedsięwzięcia międzynarodowego np. poprzez nieporozumienia kulturowe.

Aby rozwijać umiejętności interkulturowe i zdobywać wiedzę z tego zakresu można uczestniczyć w szkoleniach tj. treningi interkulturowe, szkolenia, gry biznesowe, seminaria. Innym sposobem nauki jest nauka przez doświadczenie, zatem liczne kontakty biznesowe. Najskuteczniejsza nauka jest zorientowana na rozwiązywanie problemów i nauka przez doświadczenie.

2. Znaczenie kompetencji interkulturowych w pracy logistyka

Od wielu lat inżynierowie logiści znajdują się na czołowych miejscach w rankingu najbardziej poszukiwanych inżynierów na rynku pracy. Według Raportu INSIGHT w 2014 roku w branży logistycznej działało 100 tysięcy podmiotów, a blisko połowa były przedsiębiorstwami jednoosobowymi lub dwuosobowymi. W kolejnych latach obserwacja branży pozwala zauważyć wzmocnienie niniejszego trendu, co potwierdzają dane GUS w 2019 roku w branży transport i gospodarka magazynowa prowadziło działalność ponad 270 tysięcy podmiotów [27, s.413]. W zawodzie logistyka pracuje m.in. technik logistyk (absolwent 5-letniego technikum logistycznego), inżynier logistyk (absolwent 3,5-letnich studiów inżynierskich) lub magister logistyki (absolwent 1,5 rocznych studiów uzupełniających, magisterskich). Logistyczny, branżowy rynek pracy obejmował w 2014 roku ok. 700 tysięcy pracujących a w 2019 roku ponad 900 tysięcy osób pracujących w branży transport i gospodarka magazynowa [8, s.6, 28 s.126].

Logistyka ze względu na sporą ilość procesów obejmuje liczne działy takie jak: zaopatrzenie, logistyka serwisu, dystrybucja, magazynowanie, logistyka kontraktowa, miejska, ekologiści, e-logistyka. Zadania logistyka są zróżnicowane od takich, które mają charakter typowo menedżerski np. w zakresie organizowania i zarządzania procesami zaopatrzenia, magazynowania, transportowo-spedycyjnych, po typowe operacyjne takie jak: gospodarowanie zapasami, obliczanie kosztów czy też dobieranie środków transportu.

Od logistyka wymaga się umiejętności analitycznych i interpersonalnych, zdolności planistycznych i organizacyjnych a przede wszystkim zdolności negocjacyjne do prowadzenia rozmów z dostawcami i odbiorcami. Jest odpowiedzialny za planowanie, organizowanie, kierowanie i kontrole wybór procedur zakupu, dostawców i towarów, optymalizację kosztów. Jest to rodzaj zawodu, w który ważne są kompetencje interkulturowe a praca w środowisku międzynarodowym jest codziennością: zarządzaniem transportem, magazynami, zadaniami w łańcuchu dostaw, przepływów zasobowo- informacyjnych wymagają kontaktów międzynarodowych.

Rynki globalne wciąż się rozwijają a od specjalistów ds. zarządzania łańcuchem dostaw coraz częściej oczekuje się umiejętność komunikacyjnych z wykorzystaniem kontekstu biznesowego. Branża logistyczna jest bardzo konkurencyjna, gdzie konkurencja cenowa jest spora, a zatem kompetencje pracowników bywają czasem jedyną siłą przetargową przedsiębiorstw w walce rynkowej.

3. Kształcenie na rzecz interkulturowości na przykładzie kierunku logistyka w PWSZ AS

Potrzebę edukacji międzykulturowej podkreśla Rada Europy już w 2003 „w obecnej sytuacji społeczno-politycznej: edukacja na nowo i w sposób spektakularny pojawia się w centrum uwagi zyskując zarazem nowy wymiar w świecie doświadczającym gwałtownych przemian gdy wstrząsają kulturą, polityczną, gospodarczą i społeczną podważają tradycyjne style życia, edukacja ma do odegrania kluczową rolę w promowaniu spójności i pokojowego współistnienia UNESCO” [3, s.16].

Kompetencje w zakresie interkulturowości można się nauczyć. Poprzez edukację formalną - studenci kierunku logistyka w PWSZ AS kształtują swoje kompetencje interkulturowe na rzecz pracy w międzynarodowym biznesie.

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu (w skrócie PWSZ AS) powstała w 1999 roku, jest uczelnią

publiczną o ugruntowanej pozycji na regionalnym rynku edukacyjnym. Obecnie oferuje możliwość studiowania na dziewięciu kierunkach studiach pierwszego stopnia (studia licencjackie i inżynierskie) dwóch kierunkach studiów drugiego stopnia oraz licznych studiach podyplomowych [15, s.9]. Misją uczelni jest przekazywanie praktycznych umiejętności zawodowych i przydatnej wiedzy teoretycznej, użytecznych dla kształcących i dla rynku pracy. Tak zmodulowana misja oznacza nie tylko przekazywanie wiedzy i kształtowanie umiejętności wykorzystania tej wiedzy w działaniu ale także kształtowanie postaw [15, s.3].

W strategii rozwoju PWSZ AS w Wałbrzychu na lata 2016 – 2025 jednym z celów strategicznych uczeni jest internacjonalizacja poprzez:

- uczestnictwo w programach wymiany współpracy międzynarodowej w tym .in. w programie Erasmus PLUS, POWER,
- uczestnictwo w międzynarodowych projektach naukowo- badawczych,
- zwiększanie, poprzez współpracę z najbliższym otoczeniem,
- umiędzynarodowienie uczelni,
- odbywanie praktyk zawodowych za granicą.

Uwzględniając specyfikę szkoły wyższej interkulturowość i internacjonalizacja obejmuje szeroki i wysoce zróżnicowany obszar działań m.in. uczelnia posiada Kartę programu Erasmus +, a co roku na różnych kierunkach prowadzona jest wymiana międzynarodowa studentów i pracowników. Lista blisko 40stu uczelni partnerskich daje studentom możliwość realizacji części studiów w zagranicznej uczelni a pracownikom, uczestnicy programu doskonalą znajomość języków obcych za pomocą platformy Onlien Lingusitics Support (możliwość uczestnictwa w kursach językowych online).

Logistykę w PWSZ AS można studiować w ramach studiów pierwszego stopnia inżynierskich 3,5 roku (7 semestrów) lub studiów magisterskich 1,5 roku (3 semestry) w ramach studiów stacjonarnych (bezpłatnych) lub niestacjonarnych.

Z katalogu kart przedmiotów, w ramach realizowanego programu kształcenia studiów pierwszego stopnia inżynierskich autorka wybrała i zaprezentowała w tabeli 1 przedmioty związane z kształceniem interkulturowym.

Tab. 1. Przedmioty na kierunku logistyka w PWSZ w Wałbrzychu (studia pierwszego stopnia) związane z kształceniem interkulturowym – wybrane przykłady

Nazwa przedmiotu	Charakterystyka przedmiotu	Efekty kształcenia –przykłady
Lektoraty języków obcych	Język angielski, niemiecki prowadzony jest na I i 2 roku, obowiązkowy jest wybór jednego z języków. Cele związane z prowadzeniem zajęć z zakresu języka obcego pozwalają na zdobycie umiejętności komunikacyjnych ale także na zajęciach z lektoratu języka angielskiego – student poznaje kulturę kraju oraz potrafi nie tylko te różnice nazwać ale wiedza o tych różnicach pozwala mu nawiązać współpracę. Lektoraty kończy egzamin podsumowujący cztery semestry nauki przeprowadzany jest w formie pisemnej i ustnej – weryfikujący wszystkie zakładane efekty kształcenia.	P_W04 - system społeczny świadomość znaczenia języka obcego we współczesnym świecie dotyczący wiedzy z zakresu podstawowych informacji realizonawczych kraju (polityczny, warunki życia, zwyczaje, znane miejsca, najciekawsze miejsca), a w grupie kompetencji społecznych jest kompetencja P_K03 związana ze wiadomością istnienia różnic kulturowych i dąży do ich zrozumienia.

Komunikacja Społeczna	Przedmiot obowiązkowy na 1 roku, w semestrze 2, Celem przedmiotu jest zapoznanie studentów z istotą komunikowania społecznego, z uwzględnieniem roli komunikacji niewerbalnej	P_U02 zakłada właściwe i pożądane postawy komunikacyjne w relacjach międzyludzkich i różnych środowiskach, w tym środowisku międzynarodowym i międzykulturowym
Logistyka Międzynarodowa	przedmiot obowiązkowy, na II roku, semestr 3, Celem przedmiotu jest zapoznanie studenta z podstawowymi zagadnieniami logistyki międzynarodowej oraz problemami międzynarodowych aspektów logistyki, w tym logistyki w handlu zagranicznym	P_W03 zna specyfikę międzynarodowych łańcuchów dostaw, ale także międzynarodowych strategii logistycznych,
Spedycja, Transport i Procedury Celne	II rok, semestr 4, przedmiot obowiązkowy Celem przedmiotu jest zapoznanie studentów z podstawami wiedzy o transporcie, gałęziach transportu i regulacjach prawnych transportu.	P_K02- świadomość znaczenia przepisów międzynarodowych w zakresie branży TSL, prawa celnego i ich rozpowszechniania
Język angielski dla logistyków	III roku, semestr 5 i 6, przedmiot obowiązkowy Celem przedmiotu jest przygotowanie studentów do prowadzenia rozmów i korespondencji z anglojęzycznymi kontrahentami pracującymi w działach logistyki przedsiębiorstw handlowych i produkcyjnych, firmach logistycznych i spedycyjnych	P_K01 -jest otwarty kontakt z innymi w tym przedstawicielami odmiennych kultur a także typowe kompetencje komunikacyjne branżowe.

Źródło: Katalog przedmiotów Załącznik 8 do Formularza Uchwała nr 44/2021 z dnia 16 czerwca 2021 r. Uchwała nr 44/2021 w sprawie ustalenia programu studiów dla kierunku „logistyka” studia inżynierskie pierwszego stopnia o profilu praktycznym, <https://bip.pwsz.com.pl/uchwala>

Jak wynika z tabeli nr 1 w trakcie wykładów i ćwiczenia studenci mają możliwość zdobycia wiedzy na temat różnych kultur, mentalności, światopoglądu, relacji społecznych i gospodarczych w międzynarodowym środowisku biznesu. Tabela zaś pokazuje zatem wycinek treści realizowanych na zajęciach w ramach programu kształcenia na kierunku logistyka.

Dobór metody nauczania do treści interkulturowych jest podyktowany wieloma względami, najczęściej realizowaną tematyką - najlepsze są metody aktywizujące gdzie można zauważyć i zaobserwować autentyczność wartości kulturowych np. materiały video albo nagrania ale także czasopisma, mapy, reklamy i inne.

Poprzez odgrywanie scenek, symulacje rozmów handlowych, realizacje wspólnych projektów ze studentami z wymiany zagranicznej w ramach programu ERASMUS, ćwiczenia interaktywne, inscenizowanie rzeczywistych sytuacji np. w ramach przedmiotu Negocjacje studenci logistyki zdobywają umiejętności, ćwiczą ale także weryfikują wcześniej zdobytą wiedzę teoretyczną i własne wyobrażenia zawodowe w praktyce.

Doskonalenie kompetencji interkulturowych w praktyce możliwe jest dzięki korzystnemu położeniu uczelni. Bliskość specjalnej strefy ekonomicznej pozwala na transfer wiedzy i kultury, rozwój i kreacje idei umiędzynarodowienia. PWSZ AS jest zlokalizowana blisko siedziby Wałbrzyskiej Specjalnej Strefy

Ekonomicznej¹, gdzie mają siedziby polskie oddziały znanych przedsiębiorstw t.j. Toyota, NSK i nie tylko. Taka lokalizacja daje możliwość odbywania praktyk studenckich a w przyszłości pracy. Cyklicznie organizowane spotkania z pracownikami międzynarodowych koncernów w ramach aktywnej współpracy z otoczeniem biznesowym np. seminaria i spotkania z praktykami to konfrontacja z międzynarodową kulturą i standardami pracy i rozwój kompetencji interkulturowych. Studenci logistyki w PWSZ SA mogą zdobyć to co najcenniejsze - doświadczenia – co w przypadku kompetencji interkulturowych jest kluczowe. Bezcenne z punktu widzenia kształtowania kompetencji interkulturowych jest inscenizacja potrzeby komunikacji w sytuacjach biznesowych, pozwalających uwzględnić stosunki międzyludzkie ale także postawy i wartości, stereotypy, rytuały społeczne (święta i tradycje), realia życia społeczno- gospodarczego w określonym kraju, rytuały biznesowe, kultura biznesu, zachowanie niewerbalne – język ciała i gestów.

Podsumowanie

Globalizacja stosunków gospodarczych niejako w sposób naturalny zmienia kształt logistyki. Podczas negocjacji, opracowywania strategii, codziennych relacji z zagranicznymi dostawcami i odbiorcami, realizacji międzynarodowych projektów logistycznych logistyk potrzebuje kompetencji interkulturowych.

Kompetencje interkulturowe muszą występować - w myśleniu i w działaniu. Aby pokonać stereotypy na rzecz otwartości i akceptacji współistnienia wielu kultur należy stosować poznane zasady komunikacji w codziennej praktyce biznesowej.

Poprzez analizę zawodową logistyka a także działań edukacyjnych w oparciu o przykład programu nauczania w PWSZ AS w Wałbrzychu autorka dowiodła prawdziwości postawionej tezy, a tym samym inżynier logistyk w procesie edukacji powinien zostać wyposażony w umiejętności interkulturowe.

Należy zauważyć, że na międzynarodowym rynku pracy - praca w zróżnicowanym kulturowo zespole pracowniczym wymaga dysponowania kompetencjami interkulturowym również wewnątrz organizacji.

Bibliografia:

1. Bodziany M., *Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych, WSOWL we Wrocławiu*, Wrocław 2012
2. Breuer, J. P./de Bartha, P.: *Deutsch-Französische Geschäftsbeziehungen erfolgreich managen. Spielregeln für die Zusammenarbeit auf Führungs- und Fachebene. Deutscher Wirtschaftsdienst, Köln, latest edition*, Gabler Verlag 2012
3. Brotto F., Huber J., Karwacka-Vögele K., Neuner G., Ruffino R., Teutsch R., *Kompetencje międzykulturowe dla wszystkich, Przygotowanie do życia w różnorodnym świecie*, Rada Europy Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2014, <http://www.bc.ore.edu.pl/> dostęp dn. 26.08.2021
4. Byram M., *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon 1997: *Multilingual Matters* [w:] López-Rocha S., *Intercultural communicative competence: creating awareness and promoting skills in the language classroom*, <https://files.eric.ed.gov>, dostęp dn. 26.08.2021
5. *Charakterystyka zawodu logistyka* - Portal logistyczny LogistykawPolsce.pl, www.logistykawpolsce.pl/artykuly/35.html, dostęp dn. 26.08.2021

---

¹ Specjalna strefa ekonomiczna według ustawy o specjalnych strefach ekonomicznych z dnia 20 października 1994 roku to wyodrębniona, niezamieszkała część terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na terenie którego może być prowadzona działalność gospodarcza na określonych warunkach. Dz. U.2020.1670

6. *Charakterystyka zawodu logistyka*, <http://www.e-zamek.pl/logistyk>, dostęp dn. 26.08.2021
7. Chiang J., Svensson M., *Master's Thesis in International Logistics and Supply Chain Management*, A Study of Communication Friction and Solutions between Chi-nese and Swedish Companies, 2010, <http://www.diva-portal.org> dostęp dn. 03.09.2021
8. Czerniak A., *Branża logistyczna Wpływ zakazu handlu w niedziele*, <http://www.politykainsight.pl>, , dostęp dn. 4.09.2021
9. Dobek – Ostrowska B., *Podstawy komunikowania społecznego*, Wyd. ASTRUM, Wrocław 2007
10. Doost Mohammadian H., *An Overview of International Cross Cultural Management*, Jönköping August 2010 <https://www.fh-mittelstand.de/pdf>, dostęp dn. 03.09.2021
11. Dopsław M., *Intercultural Aspects in Supply Chain Management –An important Element in the Design of Information Services in the Supply Chain Management context*, <https://d-nb.info/1155420373/34>, dostęp dn. 03.09.2021
12. *Encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/> dostęp dn. 26.08.2021
13. Gembska E., Szymczak M., *Logistyka międzynarodowa*, Wyd. AE w Poznaniu, Poznań 2000, s. 10.
14. *Ile zarabia logistyk i co trzeba zrobić, żeby nim zostać?* <https://poradnikpracownika.pl/ile-zarabia-logistyk-kim-jest-i-jak-nim-zostac-1/7>, dostęp dn. 4.09.2021
15. Informator Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu 2021
16. *Jak zostać idealnym pracownikiem branży logistycznej?* – WSL, wsl.com.pl/aktualnosci-24/items/jak-zostac-idealnym-pracownikiem-branzy-logistycznej, dostęp dn. 26.08.2021
17. Katalog przedmiotów Załącznik 8 do Formularza Uchwała nr 44/2021 z dnia 16 czerwca 2021 r. w sprawie ustalenia programu studiów dla kierunku „logistyka” studia inżynierskie pierwszego stopnia o profilu praktycznym, <https://bip.pwz.com.pl/uchwala>
18. *Logistyka co po tym? - Prognozy zatrudnienia w logistyce*, <https://edu.trans.eu/wydarzenie/praca-sytuacja-mlodego-logistyka-w-2018-r>, dostęp dn. 4.09.2021
19. Mackiewicz M., *Wiedza kulturowa i rozwój kompetencji interkulturowej jako cele i motywy uczących się języka niemieckiego*, <http://jows.pl>, dostęp dn. 26.08.2021
20. Mikułowski Pomorski J., *Jak narody porozumiewają się ze sobą w komunikacji międzykulturowej i komunikowaniu medialnym*, Wyd. UNIVERSITAS, Kraków 2007
21. Mikułowski-Pomorski J., *Komunikacja międzykulturowa*. Wprowadzenie, Kraków 2003
22. Róg T., Teoria w pigułce, <http://www.bc.ore.edu.pl>, dostęp dn. 26.08.2021
23. *Słownik Języka Polskiego*, <https://wsjp.pl/> dostęp dn. 26.08.2021
24. *Strategia-rozwoju-uczelnin-na-lata-2016-2025*, <https://bip.pwz.com.pl/artukul/> dn. 26.08.2021
25. Szymczak M., *Internacjonalizacja i globalizacja przedsiębiorstwa i gospodarki*, Prace Naukowe AE, 2004 Poznań
26. Wilczyńska W. (2013), *Integrating intercultural (IC) and media competence: The DSK affair from a cross-cultural perspective*. [W]: *Exploring the microcosm and macrocosm of language teaching and learning* (red. Jodłowiec, M., Mańczak-Wohlfeld, E.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 181–196.
27. Mały rocznik statystyczny, GUS, Warszawa 2020, www.stat.gov.pl, dostęp dn. 26.08.2021

FIDIASZ – PRZEDSTAWICIEL FIGURALNEJ RZEźBY GRECKIEJ OKRESU KLASYCZNEGO (450-425 p.n.e.)

Majewski Łukasz

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
lukas.majewski@gazeta.pl

Fidiasz (gr. Pheidias, Feidias, łac. Phidias) żył najprawdopodobniej ok. 490-420 p.n.e. Był synem Charmidesa z Aten. Uczył się u Ageladasa i prawdopodobnie także u Hegiasa. Na początku pracował w Pellene, Platejach, Tebach, Delfach, a następnie w Atenach. Przyjaźnił się z Peryklosem, pełnił także funkcję jego doradcy artystycznego. Dzięki temu cieszył się wśród rzeźbiarzy wysoką pozycją. W latach 447-432 p.n.e. nadzorował całokształt prac związanych z przebudową ateńskiego Akropolu [*Encyklopedia sztuki...*, s. 238].

Zdecydowanie najznamienitszym, a jednocześnie jedynym, pomnikiem artystycznej twórczości Fidiasza jest Partenon [K. Estreicher, s. 134]. Plutarch wyraźnie mówi, że „Fidiasz kierował wszystkim dozorował wszystkiego” [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 257]. Istnieje również hipoteza, że podlegały mu nie tylko prace przy odbudowie Akropolu, lecz również i prowadzone poza jego obrębem w mieście.

Jednym z jego pierwszych monumentalnych dzieł był posąg *Ateny Areja*, który miał uwiecznić zwycięstwo Greków nad Persami. Rzeźba ta stanowiła exwoto wzniesione wspólnym wysiłkiem wszystkich miast Hellady. Jak podaje Pausaniasz: „W Platejach jest również świątynia Ateny z przydomkiem *Areja* [tj. *Wojownicza*], którą zbudowano za łupy otrzymane od Ateńczyków za udział w bitwie pod Maratonem. Posąg bogini został wykonany z pozłacanego drewna, twarz, dłonie i stopy z pentelickiego marmuru. Jest on nieco mniejszy od posągu Ateny z brązu, jaki Ateńczycy ustawili na Akropolu również na pamiątkę bitwy maratońskiej. Prócz tego Fidiasz wykonał posąg Ateny w Platejach” [Pausaniasz, *Wędrowki po Helladzie*, IX, 4, 1]. Jak można się domyślać dzieło stanowiło jakby wstępne studium do chryzefantynowego posągu *Ateny Partenos* [Słownik artystów..., s. 85; K. Estreicher, s. 133]. Sam posąg wzniesiono prawdopodobnie po zawarciu pokoju Kaliasza, kiedy to Ateńczycy zwołali Greków ze wszystkich polis na Kongres Panhelleński, aby poddać ogólnonarodowej dyskusji odbudowę zniszczonych przez Persów ośrodków kultu. Trzy zachowane kopie posągu pozwalają domniemywać, że bogini odziana była w peplos przypominający układem styl partenońskich szat. Rzeźbę tę badacze porównują z wizerunkami na monetach ateńskich. Widoczne jest na nich, że *Atena Areja* trzyma w prawej opuszczonej ręce patere, a w lewej tarczę i dzidę. Istnieje hipoteza mówiąca o tym, że wizerunek mógł być odbiciem innego dzieła Fidiasza, ustawionego w bibliotece ateńskiej [M. W. Ałpatow, s. 139; M. Grant, s. 93].

Kolejnym dziełem Fidiasza była grupa szesnastu brązowych posągów sławiących zwycięstwo greków nad Persami pod Maratonem. To exwoto ustawione zostało w Delfach przy świętej drodze prawdopodobnie w 470 p.n.e. Wg Pausaniasza Fidiasz miał wykonać trzynaście z szesnastu posągów. „Wryty na postumencie pod „drewnianym koniem” napis głosi, że z dziesiątej części łupów maratońskich ufundowano następujące posągi: Ateny, Apollona, spośród wo-

dzów zaś *Miltiadesa*. Natomiast z grupy tzw. *herosów* zostały wymienione posągi *Erechtheusa*, *Kekropsa*, *Pandiona*, *Leosa*, *Antiochosa*, syna *Heraklesa* i *Medy*, córki *Fylasa*, a także posąg *Ajgeusa*, z synów *Tezeusza* zaś *Akamasa*. Ci właśnie *herosi* – zgodnie z wolą wyroczni delfickiej – nadali nazwy fylom ateńskim. Natomiast *Kodros*, syn *Melantosa*, oraz *Tezeusz* i *Fyleus*, których posągi zostały tu też wspomniane, nie zaliczają się już do *herosów* eponimów. Wymienione posągi wykonał *Fidiasz* i rzeczywiście zostały one ufundowane z dziesiątej części zdobyczy po bitwie maratońskiej” [Pauzaniusz, *Wędrowki po Helladzie*, X, 1; 2]. Posągi te albo zostały wykonane znacznie później, albo Pauzaniusz pomylił się co do autorstwa *Fidiasza*, gdyż artysta urodził się ok 500 r. p.n.e., a bitwa pod Maratonem rozegrała się w 490 r. p.n.e.

Kolejną rzeźbą, którą Pauzaniusz łączy z *Fidiaszem* jest posąg *Apollina Parnopios*. Ten z kolei naukowcy łączą z typem *Apollina Parnopios* z *Kassel*. Sama statua musiała być w starożytności bardzo popularna, gdyż zachowało się 21 jej kopii z epoki rzymskiej. Rzeźbiarz przedstawił boga jako postać, która w prawej ręce trzyma laur (symbol oczyszczenia), a w lewej łuk (służący do obrony lub karania śmiertelników). W posągu tym mamy widomy znak połączenia dwóch kierunków artystycznych: szkoły argińskiej i attyckiej. Każdy człon tego dzieła posiada swoiste piękno i odpowiada przeznaczonej funkcji, a całość poddana jest porządkowi geometrycznemu, co zbliża go do rozwiązań przedstawionych przez Polikleta w *Kanonie*. *Apollo* z *Kassel* prawdopodobnie powstał w latach 460-455 p.n.e., choć datację może błędnie sugerować wykonanie głowy posągu, która posiada cechy świadomej archaizacji [M.L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 259].

Kolejnym dziełem tego artysty był wykonany w brązie posąg *Ateny Promachos* (*Enoplos*). Powstał z funduszy stanowiących dziesiątinę ze zdobyczy maratońskich. Rzeźba prawdopodobnie miała ok. 7 m wysokości, choć niektóre rekonstrukcje zakładają, iż jej wysokość sięgała 15-16 m. Figura *Ateny Promachos* nie była widoczna z Sykionu, mimo zapewnień Pauzania, natomiast z morza była widoczna z daleka. Bogini stała z głową nieco pochyloną ku przodowi, a jej włosy w lokach opadały na ramiona. Zgodnie z opisami bizantyńskimi prawą ręką przywoływała nadjeżdżające okręty, natomiast zachowane na monetach wizerunki świadczą o tym, że trzymała w niej tarczę [K. Kumaniecki, s. 190; K. Michałowski, *Jak Grecy...*, s. 91]. Ok 450 p.n.e. *Fidiasz* wykonał dla Akropolis jeszcze jeden posąg *Ateny Lemnia* [M. Żmudziński, s. 103]. Był on exwotem Ateńczyków, mieszkańców wyspy Lemnos [M. W. Ałpatow, s. 139]. Figura ta została ustawiona w parę lat po *Atenie Promachos*, prawdopodobnie w czasie pokoju *Kaliasza* ok. 451- 447 p.n.e., w pobliżu później wzniesionych *Propylejów*. Rzeźbę tę *Pliniusz* nazwał „pięknością”. [Słownik artystów..., s. 85]. Rekonstrukcja tego posągu znajduje się m.in. w Muzeum Narodowym w Warszawie. Rzeźba ta budziła zachwyty starożytnych m.in. *Lukiana*. *Himerios* zaś wspomina, że bogini była przedstawiona bez hełmu. Rekonstrukcji posągu dokonał *A. Furtwängler*; jednak niektórzy badacze poddają w wątpliwość jej słuszność. Niektórzy uważają, że głowa, jaką przedstawił *A. Furtwängler*, o twarzy bardzo szczupłej i pociągłej, jest odmienna od typu, jaki prezentują repliki *Ateny Partenos* czy nieliczne zachowane głowy z *Partenonu*. Nie ulega wątpliwości, że głowa *Ateny Lemnia* „jest zupełnie wyjątkowa w czystości owalu twarzy i zdecydowanym profilu o nosie prostym z lekko wygiętymi łukami brwiowymi, linia powiek powtarzająca linie brwi harmonizującymi z miętko układającymi się

włosami przytrzymanymi opaską. W tej twarzy o idealnej regularności jest jakby symbol boskiej piękności młodej kobiety” [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 262-263].

Badacze ustalili, że przed 446 r p.n.e. Fidiasz był zatrudniony przy dekoracji *Telesterionu* w Eleusis. Z tego też okresu pochodzi tzw. relief eleuzyjski. Jest to wielkie dzieło sztuki doskonale odzwierciedlające styl mistrza. Na płaskorzeźbie tej wyobrażona jest *Demeter z Korą* wręczająca stojącemu między nimi *Triptolemosowi* kłos zboża [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka V wieku*, s. 196; *Słownik artystów...*, s. 85; *Słownik kultury...*, s. 154]. Historycy sztuki uważają, że relief ten prawdopodobnie symbolizuje jeden z najważniejszych aktów kultu, którą kontemplowali wtajemniczeni w misteria eleuzyjskie. Demeter pokazana została w prawym profilu, odziana w ciężki dorycki peplos, lewą rękę wznosi ku górze i opiera na wysokim berle, natomiast w prawej trzyma kłos, który podaje *Triptolemosowi* pochylając jednocześnie ku niemu głowę. Chłopiec na prawe ramię ma przetrzucony płaszcz, który trzyma opuszczoną lewą ręką, dzięki czemu tworzy tło dla aktu. Pozycja chłopca ustawionego w lewym profilu wysuwającego zarówno prawą rękę jak i prawą nogę do przodu bardzo przypomina postawę *Apollina Choiseul*; natomiast twarz unosi lekko ku bogini jakby szukał jej wzroku. Za chłopcem stoi *Persefona* pokazana w $\frac{3}{4}$, odziana jest w przejrzysty joński chiton i gruby płaszcz; opuszczoną lewą ręką przytrzymuje pochodnię, którą opiera o ramię. Prawą rękę, która jest zgięta w łokciu, trzyma nad głową chłopca – prawdopodobnie nakłada mu wieniec. W tej kompozycji rzeźbiarskiej można zaobserwować zróżnicowanie każdej z trzech postaci. Autor zamysł ten osiągnął przez ukazanie ich w jakby różniących się od siebie konwencjach. Nie da się ustalić, czy Fidiasz był tylko projektantem rzeźby wykutej w jego warsztacie, czy też wykonał ją sam. Istotnym jest, że obie postaci kobiece odnajdujemy w dwóch innych posągach, które są zdaniem badaczy bardzo dobrymi replikami oryginalnych dzieł tego rzeźbiarza. Mowa tu o *Demeter Cherchel* i *Korze Albani* [M.L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 267]

Nie ulega wątpliwości, że dwa najważniejsze dzieła Fidiasza to *Atena Partenos* i *Zeus Olimpijski* [K. Michałowski, *Jak Grecy...*, s. 91]. Posąg *Ateiny Partenos* wykonany był w technice chryzelefantyny, dlatego też „nie tylko grał różnorodnością użytych materiałów – złota i kości słoniowej – ale również wieloma kolorami polichromii ożywiającej tę rzeźbę” [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 269]

Postać *Ateiny Partenos* była wyprostowana, odziana w peplos, na głowie miała hełm, na szczycie którego rzeźbiarz umieścił sfinksa między dwoma gryfami. W prawej ręce bogini trzymała figurę Nike, zaś o lewe ramię wspierała dzidę, a przy lewym boku miała tarczę, na której opierała dłoń. Brzegi podeszew jej sandałów były ozdobione scenami centauremachiei. Na bazie posągu Fidiasz umieścił scenę narodzin *Pandory* [K. Michałowski, *Akropol*, s. 10]. Sama tarcza była również bogato zdobiona: na jej zewnętrznej stronie znajdowała się płaskorzeźba przedstawiająca walki Greków z Amazonkami (*Amazonomachia* z tarczy *Ateiny Partenos* powtarza jest w reliefach neaatyckich oraz na reliefach na niedużych tarczach. W centrum tej bitwy wyróżnia się dwóch walczących mężczyzn; tradycja widzi na nich Fidiasza jako łysego starca trzymającego oburącz wysoko nad głową młot rzeźbiarski i obok niego *Peryklesa*). Natomiast wewnętrzną część zdobiło malowidło sgraffito wyobrażające gigantomachieę. Pośrodku tarczy artysta umieścił *gorgonejon*, którego reminiscencją, wg E.

Buschora, jest *Meduza Rondanini*. Oba te tematy były metaforą walki Greków z Persami. Opis tego dzieła zawarł w swej *Historii Naturalnej* Pliniusz Starszy. „*Co do Fidiasza to nie ulega najmniejszej wątpliwości, że jego imię nie ma sobie równego u wszystkich ludów, które zdają sobie sprawę z wartości jego sławnego Jowisza Olimpijskiego. Żeby jednak nawet ci, którzy nie oglądali jego dzieł, wiedzieli, że słuszne są jego pochwały, przytoczę kilka przykładów, aby dać pojęcie o samym tylko rodzaju jego talentu. Nie będę wysuwał tu piękna Jowisza Olimpijskiego ani też ogromu Minerwy zrobionej dla Aten, wysokiej na 26 łokci [0,46 m – łokieć attycki] (wykonana jest jak wiadomo ze złota i kości słoniowej). Ale na tarczy tej właśnie bogini wyrzeźbił bitwę amazonek na wypukłej powierzchni, a we wklęsłej jej części – walki bogów i gigantów, na trzewikach znów – walkę Lapitów z centaurami. (...) w scenie zaś wyrzeźbionej na podstawie posągu – są to tzw. narodziny Pandory – asystują bogowie w liczbie dwudziestu! Poza cudowną figurą Nike znawcy podziwiają i węża złotego u samego dołu włóczy i sfinksa” [Pliniusz, *Rzeźba w marmurze*, XXXVI, 17-8, 18-20].*

Postać Ateny z pewnością oddziaływała na wyobraźnię mieszkańców polis, gdyż Fidiasz przedstawił boginię w zupełnie inny sposób niż jak robiono to dotąd. Symboliczne były niewątpliwie nowe szczegóły m.in. ozdoby hełmu: sfinks, gryfy, konie uskrzydłone [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 272].

Ostatnie badania wykazały, że dekorację zdobiącą tarczę Ateny z dużym prawdopodobieństwem wykonał osobiście Fidiasz, umieszczając na niej portret swój oraz Peryklesa; tę hipotezę potwierdza proces o świętokradztwo, jaki wytoczono artyście. Konkurenci polityczni Peryklesa, nie czując się dość pewnie, aby zaatakować jego bezpośrednio uderzają w jego przyjaciół i najbliższych współpracowników, a mianowicie filozofa Anaksagorasa i Fidiasza. Artyście wytoczono proces w 433-432 p.n.e. zarzucając mu kradzież drogocennych materiałów (kości słoniowej), które zostały mu wcześniej powierzone do wykonania posągu *Ateny Partenos*. Rzeźbiarz, aby udowodnić swoją niewinność musiałby zniszczyć swoje dzieło, ale nie uczynił tego. Skazany na wygnanie opuścił Ateny i jak wykazały ostatnie badania przeprowadzone w Olimpii udał się do tamtejszego sanktuarium, gdzie podjął się pracy nad chryzelefantynowym posągiem *Zeusa Olimpijskiego*K. [Estreicher, s. 133; M. L. Bernhard, *Olimpia*, s. 18; M. Żmudzkiński, s. 125; K. Michałowski, *Jak Grecy...*, s. 97]. Z kolei wedle Plutarcha, Fidiasz na skutek politycznego procesu został skazany i miał zakończyć życie w więzieniu: „(...) jego [Fidiasza] osoby chcieli użyć do przekonania się o tym, jakby naród przyjął skargę godzącą w Peryklesa. Ci, więc pozyskali sobie jednego z pomocników Fidiasza, niejakiego Menona (...), ale gdy przyszło do rozpatrywania wniesionej przez niego skargi okazało się, że oskarżonemu nie można było udowodnić zarzucanego mu nadużycia. Fidiasz, bowiem za radą Peryklesa już z góry tak do owego posągu przystosował i przyprowadził złote ozdoby, że każdej chwili można było całe to złoto z niego zdjąć i położyć na wagę. (...) Toteż uczepili się znowu (...) tego, że w przedstawieniu bitwy Amazonek na tarczy bogini wyrzeźbił własną podobiznę (...) Nadto zarzucano mu, że na tej samej tarczy umieścił (...) postać samego Peryklesa. Fidiasz został ostatecznie wtrącony do więzienia i tam zakończył życie (...)”. [Plutarch, *Żywoć Peryklesa*, 31-32].

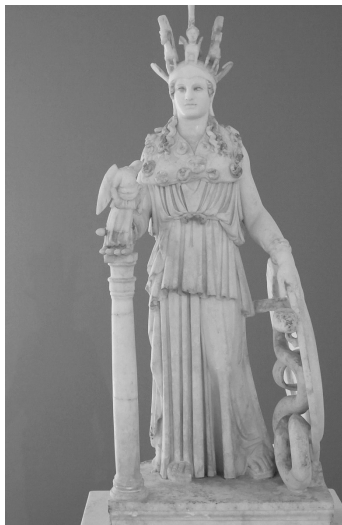
Zeus Olimpijski budził równie wielki, o ile nie większy zachwyt starożytnych. Tron, na którym siedział był bardzo bogato zdobiony złotem, hebanem i kością słoniową oraz cennymi kamieniami. Zaplecze tronu zdobiły figury trzech charyt oraz trzech hor, których wysokość sięgała 2 m. Poniżej poręczy znajdo-

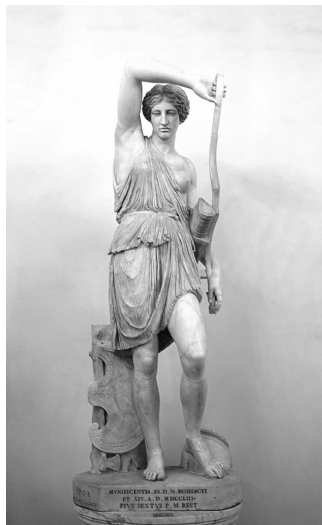
wały się hebanowe sfinksy duszące Tebańczyków, natomiast na bokach tronu Fidiasz przedstawił tragedie Niobidów [M.L., *Sztuka grecka V wieku p.n.e.*, s. 220]. Na jednym pręcie łączącym nogi tronu umieszczonych zostało siedem figur atletów, wśród których był Pantarkes. Na drugim z nich ukazana była Amazonomachia z Heraklesem. Na nogach znajdowały się tańczące Nike. Na dwóch innych poprzeczkach łączących nogi tronu Panajnos wymalował kilka scen mitologicznych. Sam ojciec bogów siedział na tronie wyprostowany. Ubrany był w płaszcz usiany liliami i ozdobiony drogimi kamieniami oraz palmetami ze szkła.; Spod tego okrycia widoczny był nagi tors boga; na nogach miał złote sandały. Na prawej ręce Zeusa artysta umieścił Nike, lewą zaś wsparł mu na berle, na którym przysiadł orzeł. [M. L. Bernhard, *Sztuka grecka...*, s. 279]

W tym miejscu należy przytoczyć jeszcze słowa Pliniusza Starszego, który wspomina, że „Fidiasz oprócz Jowisza Olimpijskiego, którego doskonałości nikt doścignąć nie próbuje, zrobił z kości słoniowej równie wspaniałą Minerwę w Atenach, stojącą, która znajduje się w Partenonie, z brązu zaś, prócz wyżej wspomnianej Amazonki [Pliniusz, *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 51-3], Minerwę o tak niezwyklej piękności, że od tej piękności wzięła swoją nazwę. Stworzył on także „Strażniczkę” i inną Minerwę, którą w Rzymie Paulus Emilusz w Świątyni Fortuny Dnia Dzisiejszego ofiarował tejże bogini, dalej dwa posągi, które Katulus postawił w tejże świątyni, postacie odziane w płaszcze, i inną jeszcze kolosalną figurę obnażoną. Fidiasz uchodzi, i słusznie, za tego, który zapoczątkował toreutykę [rzeźbę] i pokazał jej możliwości” [Pliniusz, *Sztuka brązownicza*, XXXIV, 53-4, 54-5].

Twórczość i działalność Fidiasza wywarła ogromny wpływ na kształtowanie się rzeźby greckiej. Łączył ze sobą różne dyscypliny sztuki, współpracując i organizując pracę całych zespołów artystów różnych dziedzin.

Atena Warwaktion

Ranna Amazonka

Atena Lemnia

BIBLIOGRAFIA:

- Alpatow M. W., *Historia sztuki. Starożytność*, T. 1, Warszawa 1968.
- M. L. Bernhard, *Olimpia*, Warszawa 1979,
- Bernhard M. L., *Sztuka grecka*, Warszawa 1981.
- Bernhard M. L., *Sztuka grecka V wieku p.n.e.*, Warszawa 1970.
- *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, wstęp K. Michałowski, Warszawa 1974.
- Estreicher K., *Historia sztuki w zarysie*, Warszawa-Kraków 1982,
- Grant M., *Krótką historią cywilizacji klasycznej*, Poznań 1998.
- Kumaniecki K., *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 1972.
- Michałowski K., *Jak Grecy tworzyli sztukę*, Warszawa 1970.
- Michałowski K., *Akropol*, Warszawa 1964.
- Pausaniasz, *Wędrowki po Helladzie*, oprac. H. Podbielski, Warszawa 1989.
- Pliniusz Starszy, *Historia naturalna*, oprac. I. i T. Zawadzcy, Wrocław-Kraków 1961.
- Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1953.
- *Słownik kultury antycznej. Grecja - Rzym*, red. L. Winniczuk, Warszawa 1988.
- Żmudziński M., *Świat starożytny i jego cuda*, Wrocław 2003.
- *Słownik artystów starożytności: architektura, rzeźba, malarstwo, rzemiosło artystyczne*, red. Janusz A. Ostrowski, Katowice 1994.

OBLICZA BEZSILNOŚCI JAKIE NIESIE NAM XXI WIEK

Ornatowska Maria Adela,

Doktorant Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach

„Błogosławieni bezsilni i bezradni, albowiem oni u progu większej mądrości stoją,, (1)

Wstęp

Bezsilność jest stanem emocjonalnym, który towarzyszy nam przez wieki. Jest stagnacją, punktem zawieszenia w oczekiwaniu na warunki, które umożliwią realizację ważnych życiowo zadań. Zwykle nie jest ona zależna od nas samych, ale od decydentów, splotu sytuacji, nieuleczalnej choroby. Wielokrotnie nie wystarczy chcieć, potrafić, czy posiadać kompetencje. Potrzebna jest moc sprawcza, której nośnikami są: pieniądze, władza, wspólne interesy. Bezsilności doświadcza matka stawiająca czoła wobec nieuleczalnej choroby swojego dziecka, ofiara stalkingu, zmowy milczenia, inwigilacji, jedyny żywiciel rodziny pozostający bez pracy, sportowiec, który mimo ogromnego wysiłku, nie staje na podium, które jest celem jego wieloletnich zmagania, spełnieniem młodzieńczych marzeń, naród w którym toczy się wojna domowa, świat w obliczu wojny biologicznej.

Słowo kluczowe: bezsilność, bezradność, zdrowie psychiczne, prawa człowieka

Każdego dnia miliony ludzi staje wobec bardzo trudnych sytuacji życiowych, które decydują o ich przyszłości. Bezsilność więc jest mocą w niemocy. Wymaga od nas pełnej mobilizacji, wewnętrznej siły, niejednokrotnie pokory, uczy nas cierpliwości. Początkowej fazie bezsilności może towarzyszyć bezradność, chwile zwątpienia, braku nadziei, ciężaru nie do podźwignięcia.

Ryc. Źródło: M. Kisiel. Bezsilność i bezradność

Możemy wtedy sięgnąć po koło ratunkowe, albo zmobilizować własne pokłady energii, żeby przetrwać ten trudny czas. **Bezsilność zatem nie jest objawem zaburzeń psychicznych**, wręcz przeciwnie punktem wyjścia do tworzenia nowej perspektywy życia, pod warunkiem jednak, że woła przetrwania,

osiągnięcia celu będzie na tyle silną i nieustępliwą dominantą w działaniu, że... zwycięży. Praca z pacjentami cierpiącymi na psychozy konfrontuje nas z bezsilnością, która w relacjach terapeutycznych staje się uczuciem uniwersalnym. Pełni zapału stawiamy pytania o to, co jest celem terapii, czym jest proces zdrowienia w schizofrenii.

Wydaje nam się, że jesteśmy wyposażeni w pewne koncepcje dotyczące rozumienia chorób psychicznych, niezawodne standardy postępowania, programy terapeutyczne, ale dopiero w pracy klinicznej możemy się przekonać, jak sztywne przywiązanie do któregoś z funkcjonujących modeli jest krzywdzące dla samego pacjenta, pozwala bowiem spojrzeć na niego tylko poprzez wąski pryzmat, a nie poprzez całość jego doświadczenia. Młodzi psychiatrzy bazują na teorii..., z pomocą przychodzi im coraz bardziej skuteczna farmakoterapia, dzięki której przeciwdziałamy bezsilności w obliczu choroby psychicznej. W psychoterapii psychodynamicznej terapeuci starają się zrozumieć przeżywany stan psychotyczny, towarzyszące zdarzenia i okoliczności, które mogły wywołać objawy, próbując nadać sens doświadczeniu psychozy. Wiemy, że nie istnieje gotowy i niezawodny model pojmowania tego, czym jest schizofrenia, a osoby jej doświadczające przedstawiają różne perspektywy patrzenia na tę chorobę, są na innych etapach akceptacji siebie w chorobie. Z badań własnych wynika, że beneficjenci akceptacją samych siebie w każdej sytuacji (zawsze 36 osób tj.68%), tylko 9osób tj.17% uzależniało akceptację samego siebie od opinii innych i w sytuacji kiedy wszystko się udaje(9 osób). Ponad 34 ankietowanych zaakceptowało chorobę psychiczną, 9 badanych nie zaakceptowało choroby, 1 osoba twierdziła, że jest zdrowa psychicznie, 9 osób było niezdecydowanych. Akceptacja choroby ma ścisły związek z dobrym stanem zdrowia psychicznego jak wynika z analizowanych zmiennych.(2)

Powszechna akceptacja idei, że schizofrenia ma podłoże biologiczne, może ograniczać próbę zrozumienia tego doświadczenia w kontekście życia chorego lub/i sprowadzać rozmowę z nim do kwestii objawów. W psychoterapii tak naprawdę nie ma znaczenia podłoże psychozy, skupiamy się na skutecznych indywidualnych metodach przywracania utraconych sprawności potrzebnych do pełnienia ról społecznych.(3) Rodzina i środowisko życia jest bardzo ważnym ogniwem i partnerem w współpracy z zespołem terapeutycznym. Rodziny, ale i sami chorzy są bezsilni wobec choroby psychicznej. Utrzymująca się niemoc sprawcza może doprowadzić do bezradności w walce o zdrowie członka rodziny. Rodzina musi znać mechanizmy obronne, które będą regenerować i wzmacniać ów potencjał. Podejmując działania poszerzamy strefę naszego wpływu, wtedy bezsilność staje się mądrością. Ona daje refleksję, uczy nas pokory, dystansu do życia. Korzystamy z rady profesjonalistów i podejmujemy współpracę. W badaniach własnych ponad 54% badanych potwierdziło, że bezsilność i niemoc sprawcza towarzyszy walce o zdrowie chorego psychicznie w rodzinie. Natomiast 16% rodzin odczuwa wypalenie się sił w związku z opieką nad chorym psychicznie. Dla(16%)badanych problem nie istnieje bądź wykazują zrozumienie dla zaistniałej sytuacji. Kolejne badania wykazały, że 45% rodzin cierpi razem chorym a ponad 32% miota się w bezsilności.(4)

Bezsilność podobnie jak porażka może być twórcza, może budować zasoby własne poprzez rozwój osobisty i poszerzenie kompetencji albo pogrążyć w słabości, uzależnić i zepchnąć na margines społeczny. Odnosząc się do pierwszego założenia, wykorzystujemy bezsilność jako energię do

dalszych działań. Rozumnie i odpowiedzialnie korzystamy z lockdownu, mimo ograniczania nam wolności to nie tylko z powodu pandemii Covid-2, ale także w stwarzaniu sztucznych a zarazem dotkliwych trudności w pełnieniu ról społecznych. Mimo społecznego ubezwłasnowolnienia jednostek, które roją nadzieje na rozwój, nie dajemy satysfakcji oponentom: podejmujemy suwerenne decyzje, zarządzamy swoimi dobrami osobistymi, intelektualnymi, nie dajemy się wyrugować z miejsc pracy, uczelni, kościoła wyznaniowego, społeczności lokalnej. Nie dajemy się również zepchnąć na margines społeczny, nie pozwalamy na ingerencję w życie osobiste, zawodowe, nasze wartości, zasady życiowe, wiarę i nadzieję, która jako ostatnia niejednokrotnie trzyma nas przy życiu.

Nie upoważniamy Nikogo do uzurpowania sobie prawa do stanowienia o naszym życiu, udziale w eksperymencie, projektach badawczych czy podejmowaniu decyzji bez naszego udziału. Nie dopuszczamy myśli o możliwości wykorzystywania psychologicznych oddziaływań z udziałem nieetycznych metod czy narzędzi w świecie nauki (manipulacji, perswazji, wymuszania presji, zabawy emocjami, zmywy milczenia, braku informacji czy dezinformacji), służących wyeliminowaniu jednostki z życia społecznego. Nie zgadzamy się na wykorzystywanie naszego wizerunku i naszych zasobów intelektualnych w mediach, bez naszej pisemnej zgody. Mimo naszego asertywnego stanowiska wobec łamania konstytucyjnych praw, życie rządzi się nieludzkimi standardami, spychając suwerenne vetum do statusu deklaracyjnych.

BIBLIOGRAFIA

1. <https://www.analizait.pl/2019/bezsilnosc-i-bezradnosc>
2. M.Ornatowska, Predyktory procesu zdrowienia osób chorych psychicznie w rodzinie, Niepublikowna praca doktorska, 2021
3. M. Scattergood, Pacjent–terapeuta–lek w leczeniu osoby z rozpoznaniem schizofrenii, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Psychiatria 2016;13(3):133-136
4. M.Ornatowska, Predyktory procesu zdrowienia osób chorych psychicznie w rodzinie, Niepublikowna praca doktorska, 2021

ПЛІСЕСЬКЕ ГОРОДИЩЕ – ЦІКАВИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ОБ’ЄКТ

Петрович Ігор Федорович

Завідувач сектору

«Музею-заповідник «Підгорецький замок»

pidgoreckyzamok@gmail.com

Село Підгірці Львівської області, Золочівського району має величезну архітектурну спадщину. Це Підгорецький замок, костел св. Йосифа, Заїжджий двір, Монастир отців Васильянів, а також Плісеське городище із своїми похованнями та курганами. Проте не всі ці пам’ятки однаково музеєфіковані, особливо це стосується Плісеська.

Плісесько вважається одним із найбільших, найбагатших і наймогутніших міст Київської Русі, яке двічі згадувався в літописах під 1188 і 1233 рр. [1] та в шедеврї давньоукраїнської літератури “Слові о полку Ігоревім...” (1187 р.) [2].

Старожитності Плісеська віддавна привертали увагу представників місцевого духовенства та наукової спільноти. Перші відомі дослідження комплексу були проведені ще 1810 році і тривають дотепер. Ці наукові дослідження довели, що стародавній Плісеськ існував довгий час з VII ст. до першої половини XIII ст., коли його зруйнували монголо-татари [3].

В історії Плісеська виділяють чотири періоди:

Перший період датується VII-VIII ст. і припадає на початкову історію Плісеська. Саме тоді на вершині високого плато і виникло поселення; воно було рідко забудоване, а його загальна площа становила 10-12 гектарів. У напівземлянках проживали сім’ї селян-общинників. В той час розвиваються домашні промисли, виникають окремі ремесла — залізообробне, гончарне.

Другий період припадає на IX—X ст. Тоді спостерігається зростання Плісеська за рахунок заселення найбільш зручних для ведення сільськогосподарства навколишніх ділянок, площа міста зросла до 150 гектарів. Головним заняттям мешканців подалі залишається землеробство та скотарство, розвиваються промисли і різні види ремесел.

Третій період — це кінець X - початок XI ст. У зв’язку з частими війнами у Плісеську будується замок, біля якого скупчуються будинки місцевого населення. Площа міста зменшується, але збільшується густина його забудови. Значно зростають масштаби і різноманітність ремесел, проте головним залишається землеробство.

Четвертий період є останнім в історії Плісеська, він датується XII - першою половиною XIII ст. Тоді місто входило до складу Галицького князівства. До об’єднання Романом Мстиславовичем у 1199 році Галицького та Волинського князівства Плісеськ лежав у галицькій землі на кордоні з Волинною і відігравав роль прикордонної фортеці (таке ж значення мали Броди з боку Волинського князівства). Чення якого посилювалося тією обставиною, що місто лежало на важливому шляху Перемиль-Броди-Плісеськ-Галич. Саме для контролю за цим шляхом у Плісеську XII – першій половині XIII ст. будується складна оборонна система. Плісеськ перетворюється на велике важкоприступне місто. Житла тепер будували, в основ-

ному, наземні, у них з'являються глинобитні печі з димарями. Рільництво відійшло на другий план, бо основним заняттям мешканців стали ремесла, широкий розвиток яких був розрахований на задоволення потреб населення навколишніх сіл. Матеріали археологічних досліджень показують, що найпоширенішими ремеслами в Пліснеську були ковальство, гончарство, обробка кістки, дерева і каменю, золотарство. Матеріальна культура Пліснеська набирає рис, спільних для всієї Київської Русі. Подальший розвиток Пліснеська припинила монголо-татарська навала. В 1241 році військо хана Батия зруйнувало Броди, Пліснеськ і безліч інших міст і сіл Галицько-Волинської Русі [4].

Археологічними дослідженнями встановлено, що стародавній Пліснеськ складався з двох майже однакових частин: верхнього і нижнього міст. Верхнє місто, розташоване на вершині плато, мало рівну поверхню. До верхнього міста з півдня, південного заходу і заходу прилягало нижнє місто. Воно займало схили гори і долину, через що його поверхня була дуже нерівна. Тут протікав невеликий потік — притока Західного Бугу і було багато джерел. Рівень нижнього міста був на 60–80 метрів нижче верхнього. Тепер на теренах колишнього нижнього міста розкинувся невеликий хутір Пліснесько, а на верхньому місті життя припинилося і це у XIV ст. і його терени з цього часу залишилися незаселеними. Саме тому, що протягом семисот років люди не проживали у верхньому місті, тут відносно добре збереглася складна оборонна система Пліснеська, основою якої були природні особливості високого плато, посилені земляними валами і ровами. На верхньому місті знаходився дитинець — адміністративний і політичний центр Пліснеська, а посад, де мешкали ремісники і торговці, охоплював частину верхнього та все нижнє місто. В західній частині нижнього міста в XII ст. було засновано монастир, руїни якого простояли до 1706 року. Стародавній Пліснеськ у плані мав овальну форму, площа його становила близько 160 гектарів. Надзвичайно складною і потужною у Пліснеську виявилася оборонна система. Вона складалася із зовнішньої і внутрішньої оборонних ліній. Зовнішня захищала верхнє і нижнє місто, вона складалася з валу, рову і природних ярів. Внутрішня будувалася для захисту лише верхнього міста. Оскільки у ньому головним був дитинець, то його обороні приділялося найбільше уваги.

Зі стародавньої історією Пліснеська пов'язується і народна легенда про княжну Олену — дочку белзького князя Всеволода, засновницю монастиря в Пліснеську, руїни його ще в 1689 році бачив польський король Ян III Собеський. На місці давньоруського монастиря у 1706 році збудовано церкву монахів-василіанів. Текст мармурової таблиці в інтер'єрі храму повторює народний переказ про заснування монастиря у 1180 році княгиною Оленою Всеволодівною. Живе й переказ, що княжна загинула героїчною смертю під час нападу на Пліснеськ половців. Мальовничу частину Пліснеська, де нібито вона любила відпочивати і де вона загинула, місцеві жителі ще й тепер називають Олениним парком [4].

Унікальність Пліснеського городища було визнано державою. 15 вересня 2015 р. було створено Історико-культурний заповідник «Давній Пліснеськ». Власне добре збереженість городища та його складових надає можливість комплексної музеєфікації пам'ятки. Загалом реконструкції та музеєфікації підлягає Пліснеськ XI – XII століть.

Зважаючи на багату історію та легенди Пліснеська є сенс музеєфікувати, Пліснеський комплекс. Оскільки, як зазначав М. А. Филипчук, ця пам'ятка є важливою «для висвітлення планувальної структури укріплених поселень слов'янської та давньоруської доби з усіма її складовими (характером оборонних ліній, типом житлових і господарчих споруд, могильниками тощо)» [3].

З усіх об'єктів, які існували на території Пліснеська, доцільно відтворити тільки язичницький храм IX – X століть. Також можна відтворити Оленин парк, в якому гуляла княжна Олена.

Для підвищення привабливості Пліснеського городища потрібно реконструювати цілі садиби з кількома будинками різного призначення (житлового, виробничого, підсобного, господарського). Серед об'єктів житлового призначення треба передбачити будівлі заможного мешканця, рядового городянина та незаможного. Серед об'єктів виробничого призначення є доцільним реконструювати майстерню коваля, зброяра, ткача, гончара, лимаря чи кушніра.

Власне, реконструкція оборонних споруд, сакральних споруд, житлових та господарчих споруди на території Пліснеського городища привабить більше туристів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Махновця Л. Є. – К., 1989.
2. Слово о поході Ігоревім Ігоря сина Святославоного внука Олегоного. Переклад П. Салевица. – Л., 1999.
3. Филипчук М. А. Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час// Вісник інституту археології. – 200. – Вип.4.- С. 3-21.
4. Чобіт Д. В. Підгірці. Історико-архітектурна перлина України. / Чобіт Д. В. – Броди, 1998. – 64 с.

WYBRANE ASPEKTY DEFINICJI OSOBOWOŚCI W KONTEKŚCIE PRACY

Piątkowska Marzena,
Uniwersytet Zielonogórski
marzena.piatkowska87@gmail.com

Przedmiotem analizy jest identyfikacja i charakterystyka definicji osobowości w kontekście różnych teorii psychospołecznych oraz określenie, które z jej elementów istotnie wpływają na zjawisko pracy. Głównym celem opracowania jest próba przedstawienia różnych definicji osobowości i sformułowanie jej określonej kompilacji, oraz usiłowanie wskazania, które elementy tej definicji rzutują na wybór kariery zawodowej i funkcjonowania jednostki w miejscu pracy.

Na wstępie przedstawiono wybrane teorie psychospołeczne i sposób w jaki one przedstawiają definicję osobowości. Następnie przeanalizowano niektóre z

definicji osobowości i stworzono próbę kompilacji istotnych, z punktu widzenia autorki opracowania, elementów. Natomiast końcowym etapem jest opis wybranych elementów definicji osobowości i ocena ich wpływu na zjawisko pracy, w tym na wybór zawodu i wypełnianie obowiązków służbowych.

Osobowość w teoriach psychospołecznych

Termin *osobowość* jest rozważany przez wielu autorów w oparciu o szeroki zakres badań. W literaturze przedmiotu jest on poruszany wielokrotnie i analizowany pod wieloma różnymi aspektami. Definicja osobowości jest zależna od przyjętej przez jej autora teorii osobowości. Do niedawna, pojęcie to było definiowane głównie przez psychologów. Można wyróżnić wiele koncepcji w psychologii osobowości, min. psychoanalityczne, strukturalne, typów czy cech, humanistyczne, uczenia się, i każda z nich definiuje osobowość w nieco odmienny sposób, na podstawie przyjętych założeń teoretycznych w jej obrębie [12, s. 199].

Klasyfikując ujęcia teoretyczne dotyczące osobowości, można wyróżnić następujące koncepcje [3]:

Teorie psychodynamiczne – według nich, na kształt osobowości w dużej mierze mają wpływ popędy biologiczne jednostki i relacje społeczne w jakich przychodzi jej uczestniczyć, oraz konflikty, które bywają skutkami tych interakcji. Uwarunkowania biologiczne i stosunki z innym ludźmi według tego rodzaju teorii są kluczowe w budowaniu osobowości. Przykładami takiego ujęcia są: klasyczna teoria psychoanalityczna Sigmunda Freuda, analityczna teoria Carla Gustava Junga, teorie psychospołeczne: Alfreda Adlera, Ericha Fromma, Karen Horney i Harrego Stacka Sullivana, współczesna teoria psychoanalityczna Erika Eriksona [14, s. 60].

Teorie strukturalne – osobowość jest przez nie przedstawiana jako zbiór charakterystycznych dla jednostki cech lub modeli myślenia, zachowań, czy motywów. Do tej grupy należą min.: personologia Henriego Murraya, teoria jednostki Gordona Allporta, czynnikowa teoria cech Raymonda Cattella [14, s. 60] teoria wyboru zawodu Johna Lewisa Hollanda.

Teorie uczenia się – w budowaniu definicji osobowości podkreślają okoliczności warunkujące powstanie wyuczonych postaw zachowań, oraz czynniki je wzmacniające. W tych teoriach bardziej kładzie się nacisk na sam proces uczenia się, niż jego rezultat, będący określonym zachowaniem. Na szczególną uwagę zasługuje sam przebieg zdobywania określonych doświadczeń i kwalifikacji społecznych oraz ich ewentualna modyfikacja. W grupie tych znajdują się min.: warunkowanie sprawcze Burrhusa Frederica Skinnera, teoria bodźca-reakcji Johna Dollarda i Neala Millera, teorie uczenia się społecznego Alberta Bandury [14, s. 60].

W literaturze przedmiotu można spotkać zarówno wiele koncepcji skutkujących powstaniem różnorodnych pojęć osobowości, jak i nurtów myślowych kwestionujących istnienie osobowości, a tym samym jej definicji.

W niniejszym opracowaniu bardziej zasadne wydaje się przedstawienie i analiza sformułowanych terminów odnoszących się do osobowości. Nie sposób jednak wymienić wszystkich, głównie ze względu na ich mnogość.

Definicja osobowości

Osobowość w codziennym rozumowaniu można określić z jednej strony,

jako umiejętność jednostki polegającą na nawiązywaniu poprawnych kontaktów społecznych, natomiast z drugiej, jako wrażenie, jakie jednostka wywiera na innych [2, s. 18]. Ponadto, osobowość jest również związana ze sposobem odbioru świata zewnętrznego, i tym, jak bardzo może on być zróżnicowany. To, co dla jednego człowieka sprawia przykrość, dla innego może być przyjemne. W wyniku takiej heterogeniczności ludzie posiadają zróżnicowane zainteresowania, biorą udział w różnych przedsięwzięciach, min. podejmują się różnych profesji, odmiennie planują swoją karierę zawodową, co niewątpliwie napędza zmianę i ma istotny wpływ na rozwój cywilizacyjny [8, s. 22].

S. Maddi zwraca uwagę na istnienie również wielu cech wspólnych, które też są istotne i determinują określone zachowania jednostek. Definiuje osobowość jako: „stabilny zbiór własności i skłonności decydujących o cechach wspólnych i indywidualnych w zachowaniach psychologicznych (myślenie, uczucia i czyny) ludzi w wymiarze czasowym, którego nie można zrozumieć w prosty sposób jako wyniku społecznych i biologicznych aspektów danej chwili” [16, s. 10].

W przedstawionym przez G. Allporta przeglądzie literatury, można doszukać się około 50 różnych definicji pojęcia osobowość [1]. Można z nich wyróżnić dwa główne typy pojęciowe: biospołeczne i biofizyczne. Te pierwsze są dość bliskie powszechnemu rozumieniu osobowości i w uproszczeniu sprowadzają ją do tego, w jaki sposób reagują na nią inni ludzie. Z kolei definicje biofizyczne wskazują, że osobowość jest silnie osadzona w cechach lub własnościach jednostki [2, s. 18]. Połączeniem tych dwóch założeń definicyjnych zdaje się być następujący termin sformułowany przez P. Rikana: „jednostka rozumiana jako integracja prowadząca do samorealizacji w interakcji z nowym środowiskiem” [2, s. 17]. Ten autor określa osobowość człowieka jako proces mający na celu rozwój, który, co prawda, odbywa się wewnętrznie, ale w stałym kontakcie z innymi ludźmi. Zwraca uwagę również na złożoność osobowości i jej niezbędną integrację.

Osobowość jako proces samorealizacji jest również postrzegana przez C.G. Junga, który uważa że „ostatecznym celem, najgorętszym życzeniem wszystkich jest rozwój owej Całkowitości istoty ludzkiej, którą określa się mianem osobowości” [10, s. 185–190]. Autor w wyniku wieloletnich obserwacji podzielił ludzi na ekstrawertyków i introwertyków, oraz wyodrębnił cztery funkcje osobowości, które stanowią dwie przeciwstawne sobie pary: percepcja – intuicja i myślenie – odczuwanie. Ustalił również, że w każdej z par jedna z funkcji jest dominująca. Ponadto, doszedł do wniosku, że dominujące funkcje osobowości u poszczególnych jednostek są stałe i niezależne od zewnętrznych uwarunkowań, a ich wypadkową jest typ osobowości [9].

Osobowość jest również określana jako niezwykle dynamiczny i złożony system regulacji czynności ludzkich. Kształtuje się on w ciągu całego życia, choć przede wszystkim w dzieciństwie i młodości [20, s. 61]. Regulacyjna rola struktur poznawczych zależna jest w dużej mierze od doświadczenia jednostkowego. Osobowość to system, którego istotną właściwością jest wymiana informacji z otoczeniem. „Motorem” zaś dynamiki osobowości jest ciągle redukowanie rozbieżności między swoją wizją świata idealnego a światem realnym [24]. Osobowość jako system, posiada funkcje, które odpowiadają za to, jak człowiek zachowa się w konkretnej sytuacji [20, s. 61]. Z kolei u podstaw tych funkcji są określone kryteria preferencji, standardy rządzące ludzkimi dążeniami, czyli

systemy wartości [25, s. 402-403].

Wielu badaczy tej problematyki zaznacza, że indywidualne systemy wartości ulegają zmianom, które zależą od zmian ogólnospołecznych w otoczeniu, ale także uwarunkowane są cyklem życiowym człowieka, zmianami w konkretnych sytuacjach życiowych, pod wpływem nowych doświadczeń¹. Ponadto, systemy wartości zmieniają się również w wyniku zmian zadań i ról [26, s. 211-226]. M. Kohn i C. Schooler w swojej pracy określają aspekty osobowości jako wartości, orientacje i sprawność poznawczą. To one składają się na wyobrażenia o świecie i o jednostce, które opisują sposób percepcji rzeczywistości i określenia stosunku jednostki wobec tej rzeczywistości [15, s. 21].

Kontekst pracy

M. Kohn i C. Schooler uważają, że ludzie wyszukują dla siebie takie zawody, lub tak modyfikują czynności wykonywane w pracy, by zawody bądź czynności harmonizowały z ich osobowością. Podkreślają istnienie niestannej interakcji między strukturalnymi wymogami pracy a osobowością [15].

Wyżej wymienieni autorzy założyli, że praca przez konkretne warunki jej wykonywania wyznacza zakres codziennych, powtarzających się doświadczeń. Doświadczenia te oddziałują na wartości, postawy i przeświadczenia, odnoszące się do pracy, te zaś, leżąc u podstaw samosterowności jako mechanizmu osobowości, decydują o tym, jak człowiek kształtuje swoje środowisko pracy, jak modyfikuje czynności zawodowe. Zatem można założyć, że zawodowa samosterowność w istotny sposób oddziałuje na wartości, postawy wobec pracy oraz przeświadczenia dotyczące własnych możliwości działania. Spostrzeganie i interpretacja własnego działania jest zarówno skutkiem minionych doświadczeń jak i przyczyną modyfikacji zamierzonych działań.

M. Kohn i C. Schooler wprowadzili pojęcie samosterowności zawodowej, zaczerpnięte z literatury socjologicznej [15]. Według nich, samosterowność oznacza myślenie za siebie, samodzielne podejmowanie decyzji, elastyczność. Jest to przeciwieństwo posłuszeństwu wobec nakazów zewnętrznego autorytetu [15, s. 22]. Założyli, że samosterowność zawodowa jest tym większa, im większa złożoność pracy, czyli treść pracy, oraz im większy stopień swobody podejmowania decyzji i różnorodność celów oraz metod działania. Z samosterownością w pracy zawodowej mamy zatem do czynienia wtedy, gdy jednostka wykazuje w wykonywanej przez siebie pracy inicjatywę, wykorzystuje swój intelekt i niezależną ocenę sytuacji. Samosterowność zawodowa nie jest po prostu cechą samej pracy jako zbioru zadań do wykonania, lecz raczej charakteryzuje sposób jej wykonywania. Niemniej jednak pewne cechy samej pracy bądź warunki, w jakich jest ona wykonywana, istotnie samosterowności sprzyjają - a inne ją utrudniają. Tak pojmowana samosterowność wymaga możliwości i doświadczeń, które są często nieproporcjonalnie dostępne dla osób różnie usytuowanych w hierarchicznym

---

1 Skarżyńska, K. (1991a). Położenie jednostki w strukturze społecznej a akceptowane wartości. W: X. Gliszczyńska (red.), *Psychologiczny model efektywności pracy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Skarżyńska, K. (1991b). *Konformizm i samokierowanie jako wartości*. Warszawa: IP PAN.

Oleś, P. (1989). *Wartościowanie a osobowość*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.

Obuchowski, K. (1990). *Kolektywizm - indywidualizm - ideologizm*. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziolkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*. Poznań: Nakom.

Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997). Influences to adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18, 385-410.

porządku społecznym i zawodowym.

Podsumowując, według M. Kohna i C. Schoolera takie elementy definicji osobowości, jak systemy wartości istotnie rzutują na środowisko pracy, i na odwrót, wykonywana praca również ma wpływ na kształtowanie wartości życiowych.

Do podobnych wniosków doszedł w opracowanej przez siebie teorii osobowości zawodowej J.L. Holland [5,6,7]. Rozpatrując pojęcie osobowości jednostki w odniesieniu do podejmowanej przez nią pracy, teoria ta zakłada, że po pierwsze: większość ludzi można zakwalifikować do jednego z sześciu typów osobowości, tj.: realistycznego, badawczego, artystycznego, społecznego, przedsiębiorczego i konwencjonalnego, po drugie: istnieje sześć środowisk odpowiadającym tym typom osobowościowym, następnie: jednostki poszukują pracy odpowiadającej ich osobowościom, oraz ostatnie: wzajemne oddziaływanie osobowości jednostki i środowiska pracy rzutuje na jej zachowanie w miejscu pracy [11, s. 33].

Ponadto, autor tej teorii z biegiem czasu udoskonalał ją kładąc szczególny nacisk na jakość relacji pomiędzy pracownikiem a jego środowiskiem pracy. Stwierdził, że zgodność osobowości i środowiska wpływa na wzrost poziomu zadowolenia jednostki [5, s. 40]. Ponadto niesie ze sobą stabilność i efektywność w realizacji powinności zawodowych [17, s. 11]. Satysfakcja pracowników jest tym wyższa im bardziej dopasowany jest ich typ osobowości do środowiska pracy, jednostka z osobowością artystyczną do środowiska artystycznego, społeczną do społecznego, konwencjonalną do konwencjonalnego itd. Natomiast zadowolenie jednostek jest najniższe w sytuacjach skrajnej rozbieżności typu osobowościowego i środowiska pracy, np. osoba o osobowości badawczej w środowisku przedsiębiorczym.

Podobnie, jak M. Kohn i C. Schooler, J.L. Holland zauważył, że osobowość, a zwłaszcza takie jej elementy, jak wartości, motywy, modele myślenia i cechy w istotny sposób wpływają na zależność: osobowość i środowisko pracy.

Rozpatrując kwestię cech, należy przeanalizować również Pięcioczynnikowy Model Osobowości Paula Costy i Roberta M. McCrae'a, w którym to cechy są postrzegane za podstawowe wskaźniki rozwoju osobowości. Ta konstrukcja teoretyczna zakłada w szczególności zależność między cechami osobowości określonej jednostki a operatywnością w wybranej przez nią pracy. Fundament tej koncepcji stanowi czynnikowa teoria cech Raymonda Cattella i jest częstym modelem teoretycznym wykorzystywanym współcześnie do badań nad osobowością [3, s. 346].

Cecha jest tu określana jako zdolność człowieka do zachowywania się w określony sposób. Im częściej dane zachowanie ma miejsce, czyli dana cecha zyskuje na intensywności, tym jest bardziej typowa dla badanej osobowości [12].

Dzięki cechom można rozpoznawać i przewidywać zachowania jednostek, zwłaszcza wtedy, gdy bierze się pod uwagę wiele zagregowanych wskaźników zachowania, uwzględnia się charakterystyczne zachowania podejmowane z własnej woli oraz zachodzące w dłuższej perspektywie czasu.

Ponadto, cechy są postrzegane jako te wskaźniki osobowości, które charakteryzują się trwałością na przestrzeni życia jednostki, uniwersalnością w odmiennych kulturach, natomiast intensywność ich występowania jest łatwa do zdiagnozowania i przedstawienia w kategoriach ilościowych. Co jest niewątpliwie bardzo pomocne przy prowadzeniu badań w tym zakresie [13].

Wielu psychologów jest przeciwnych Pięciodzielnikowemu Modelowi Osobowości w obrębie założeń teoretycznych. W szczególności ze względu na brak możliwości uzasadnienia osobowości jako struktury zawierającej emocje i motywy oraz kontekst społeczny. Dodatkowo, model nie przewidyuje wyjaśnienia integracji cech w ciągu rozwoju osobniczego.

Pomimo wielu niedociągnięć ta konstrukcja teoretyczna ma praktyczne zastosowanie przede wszystkim w doradztwie zawodowym. Stanowi wzmocnienie procesu doradztwa dzięki min. możliwości przewidywania ewentualnych trudności na ścieżce zawodowej oraz wsparcia doradcy w rozumieniu wewnętrznych doświadczeń poszukującego pracy i jego obaw. Ponadto, dzięki Pięciodzielnikowemu modelowi osobowości możliwe jest pozyskanie niezbędnych informacji do uświadomienia osobom poszukującym pracy ich mocnych i słabych stron, a poprzez to umożliwienie im bardziej świadomego rozwoju na szczeblach kariery zawodowej.

Podsumowując, omawiany model jest istotny zwłaszcza ze względu na uzyskanie dzięki niemu ogólnego opracowania podstawowych cech osobowości dla szerokiego spektrum osób poszukujących pracy, bez względu na kontekst rasowy, etniczny i językowy. W wyniku tego, praca doradcy zawodowego z osobą poszukującą pracy może być związana nie tylko z kwestiami dotyczącymi wyboru ścieżki zawodowej, ale również nieść pomoc w odnalezieniu się i prawidłowym funkcjonowaniu w miejscu pracy [4].

Zakończenie i wnioski

Wyniki badań psychologicznych od dawna są podstawą do założeń, że osobowość jest bardzo ważnym wyznacznikiem na drodze do efektywnego wyboru zawodu, a także sukcesu zawodowego. W niniejszym opracowaniu zwrócono szczególną uwagę na systemy wartości, cele, motywy, modele myślowe i cechy jako istotne elementy definicji osobowości, które mają bardzo ważny wpływ na środowisko pracy. Rzutują nie tylko na pracę, ale również na sposób funkcjonowania jednostki w miejscu pracy. Niektórzy autorzy zaznaczają również pewną zależną relację między pracą a osobowością. Nie zawsze osoby poszukujące pracy kierują się osobowością, czasem bywa tak, że już pozyskana praca i obowiązki zawodowe jednostki kształtują jej osobowość.

LITERATURA:

1. Allport G.W. (1937) *Personality: a psychological interpretation*, New York, Holt
2. Hall C.S., Lindzey G., (1990) *Teorie osobowości*, Warszawa, PWN
3. Hall C.S., Lindzey G., Campbell J. B. [2013], *Teorie osobowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
4. Hammond M.S. [2001], The Use of the Five-Factor Model of Personality as a Therapeutic Tool in Career Counseling, „Journal of Career Development”, vol. 27, no. 3.
5. Holland J.L. (1973), *Making Vocational Choices: A Theory of Careers*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
6. Holland J.L. (1985), *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
7. Holland J.L. (1997), *Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments*, Psychological Assessment Resources, Odessa, FL.
8. Horzyk A. [2012], *Negocjacje, sprawdzone strategie*, Samo sedno, Warszawa.
9. Jankowski J. [2016], *Czy wiesz kim jesteś? Przewodnik po 16 typach osobowości* ID16TM©, Helion, Gliwice.

10. Jung C. G. [2015], *O rozwoju osobowości*, Wydawnictwo KR, Warszawa.
11. Kabalski P., Przygocka W., (2017) *Osobowość zawodowa, środowisko zawodowe i zadowolenie z pracy na przykładzie centrum usług księgowych*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości” tom 95 (151), 2017, s. 31 -40, Stowarzyszenie Księgowych w Polsce
12. Karczła M. [2017]. *Osobowość, jako czynnik zachowań menedżerskich w świetle „Teorii WielkiejPiątki”*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej, Seria Organizacja i Zarządzanie”, z. 105, nr kol. 1980.
13. Kaczmarek M., Kaczmarek-Kurczak P. [2012], Przegląd metaanaliz dotyczących związku cech osobowości i przedsiębiorczości. W stronę modelu badań, MBA, CE 1.
14. Kilian R. (2020) *Osobowość pracownika a wybór ścieżki kariery zawodowej*, „Studia i prace. Kolegium zarządzania i finansów” Zeszyt naukowy 178/2020, Oficyna wydawnicza SGH
15. Kohn, M. L., Schooler, C. (1986) *Praca a osobowość*, Warszawa: PWN
16. Maddi S. R. [1980], *Personality Theories: A Comparative Analysis*, 4th ed., Homewood, Dorsey.
17. Nauta M.M. (2010), *The Development, Evolution, and Status of Holland's Theory of Vocational Person-alities: Reflections and Future Directions for Counseling Psychology*, „Journal of Counseling Psychol-ogy”, 57 (1), s.11–22.
18. Obuchowski, K. (1990). *Kolektywizm - indywidualizm - ideologizm*. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziołkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*. Poznań: Nakom.
19. Oleś, P. (1989). *Wartościowanie a osobowość*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
20. Reykowski J., Kocharńska G., (1980) *Szkice z teorii osobowości*, Warszawa, Wiedza Powszechna
21. Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997). *Influences to adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe*. *Political Psychology*, 18, 385-410.
22. Skarżyńska, K. (1991a). *Położenie jednostki w strukturze społecznej a akceptowane wartości*. W: X Gliszczyńska (red.), *Psychologiczny model efektywności pracy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
23. Skarżyńska, K. (1991b). *Konformizm i samokierowanie jako wartości*. Warszawa: IP PAN.
24. Terelak, J. F. (1993). *Psychologia pracy i bezrobocia*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej.
25. Williams R. M., Jr. (1951, 1960) *American Society: A Sociological interpretation*, New York: Alfred Knopf
26. Zalewska, A. (1996). System wartościowania pracujących w zależności od wieku i reaktywności. *Przegląd Psychologiczny*, 39 (1/2) 211-226.

CZAS WOLNY W NAUKACH SPOŁECZNYCH – POJĘCIE ORAZ ISTOTNE FUNKCJE

Rakowicz Piotr

*Uniwersytet w Białymstoku,
Instytut Socjologii*

Wstęp

Czas wolny można, a zarazem warto ujmować z różnych perspektyw naukowych. W momencie kompletowania literatury z tego zakresu uznałem, że zaprezentuję tytułowe zjawisko z punktu widzenia przynajmniej kilku nauk (nawet jeśli odwołania do innych dziedzin miałyby pozostać tylko esencjonalnym nakreśleniem problemu). Na kolejnych stronach ujmuję istotę czasu wolnego interdyscyplinarnie i pomimo faktu, że jest to praca socjologiczna nie brakuje odniesień do innych nauk społecznych czy humanistycznych.

1. Pojęcie czasu wolnego

Termin „czas wolny” służy do opisu różnych form podróży i turystyki, rekreacji, wypoczynku, rozrywki, życia towarzyskiego, sportów itd. Swoim zakresem obejmuje tak rozległe sfery życia społecznego, że w zasadzie nie ma trudnością jest jego jednoznaczne zdefiniowanie. W dyskusji naukowej o czasie wolnym zwraca się uwagę na fakt, że jest to kategoria rozpatrywana nie tylko w kontekście społecznym, bowiem również ekonomicznym czy kulturowym. M. Bombol rozwija tą myśl twierdząc, że czas wolny towarzyszy zmianom ludzkości i procesom jej dynamicznego rozwoju. Przeobrażenia cywilizacji wpływają na zmiany w człowieku oraz sposobach organizacji czasu wolnego (Bombol, 2008). Niezależnie od epoki rozwoju społecznego widać zgodę badaczy co do faktu, że czas wolny jest elementem codziennych doświadczeń, które zdecydowanie łatwiej przeżywać aniżeli w jakikolwiek sposób określać w ramach reguł lub konkretnych atrybutów (por. Roberts 1999; Koshar 2002; Rojek 2005; Csikszentmihalyi 2005; Mroczkowska 2011). W dalszej części tego rozdziału przybliżę ewoluowanie pojęcia czasu wolnego w różnych momentach rozwoju społecznego¹.

Odwołania do pojęcia czasu wolnego można doszukiwać się nawet w starożytnych tekstach. Hezjod (przekł. 1999) w dziele *Prace i dni*, pisze o pięciu pokoleniach ludzkości: złotej, srebrnej, brązowej, heroiczej, żelaznej. Warto pochylić się nad pierwszym z wymienionych tzw. „złotym pokoleniem społeczeństwa”. Okres ten charakteryzował się tym, że ludzie nie musieli pracować, a upływający czas był dla nich po prostu ich czasem wolnym. Starożytny pisał, że czas wolny miał społeczeństwu bez trosk, cierpienia i chorób. Następstwami złotego pokolenia były kolejne, jednak te stawały się coraz cięższe i przynoszące straty dla ludzkości, aż do schyłkowego pokolenia żelaznego. W swojej pracy Hezjod przykazywał, aby mijającego czasu nie wykorzystywać tylko na swawole, przyjemności czy odpoczynek, ale również zachowywać jego równowagę z czasem pracy, obowiązkami, rozwojem

---

¹ Podział czasu wolnego w różnych okresach rozwoju społecznego stosuje m. in. M. Bombol w: *Czas wolny jako kategoria diagnostyczna procesów rozwoju społeczno-gospodarczego*, 2008. Autorka przybliży poszczególne etapy rozwoju społecznego wraz z ich implikacjami w zakresie pojmowania czasu wolnego.

osobistym oraz duchowym. Filozof przypominał, że w pogarszających się warunkach kolejnych pokoleń, praca jest darem od Boga i pomaga połączyć okresy poświęcane pracy z okresem wytchnienia. W swoim dziele pochwała samą pracę i związany z nią boski porządek. Obowiązki według niego powinny być regulowane przez święta religijne, przez co analogicznym staje się, że czas wolny przyjął formę czasu świątecznego. Hezjod uważał, że czas wytchnieniem jest związany z porami roku lub dnia oraz przerwami w pracy na roli. Pisma starożytnego ukazują, że czas pracy i czas wolny są komplementarne i powinny się uzupełniać, bowiem każdy okres wymagał pracy, żeby później odpocząć lub zrealizować własne partykularne cele. Znacząco wybiegającymi poza jego czasy stały się słowa: „*Nie praca jest hańbą, ale próżnowanie*” – stwierdził filozof².

Czas wolny był również przedmiotem zainteresowania dwóch innych starożytnych filozofów. Na przykład Platon w „*Uczcie*” czas wolny podnosił do rangi świeckiego sacrum. Myśliciel wprowadził pojęcie wyższej formy spędzania czasu *schola*, rozwijanego później w pismach Arystotelesa. Ten drugi używał terminu *schola* do wzmocnienia argumentu, że czas wolny jest nieustającym doskonaleniem i poszerzaniem wiedzy, bowiem czas wolny miał być „celem wszelkich działalności”. Stagiryta w *Étyce nikomachejskiej*(1988) pisał, że: „*Czas wolny nie jest końcem pracy; to praca jest końcem wolnego czasu, który powinien być poświęcony sztuce, nauce, a przede wszystkim filozofii*”. Jego podejście unaocznia fakt, iż czas wolny był związany z potrzebami poznawczymi, rozwojem wewnętrznym, czy uwarzliwieniem związanym z odbiorem i partycypacją w szeroko pojętej kulturze polis.

Chociaż odmiennego podejścia na temat czasu wolnego był T. Veblen, można doszukiwać się częściowej zbieżności z przybliżonymi antycznymi poprzednikami. Socjolog twierdził, że w społeczeństwach prymitywnych działania ludzkie dzielą się na dwa rodzaje. Pierwszym jest praca produkcyjna (indystry) lub inaczej „harówka”, czyli wysiłek zmierzający do wytwarzania nowych przedmiotów, mających późniejsze zastosowanie (Veblen, 1899/1994: 14). Drugi, to czyn lub działanie bohaterskie (exploit), polegające na „wykorzystaniu sił, które poprzednio zmierzały do innego celu, inspirowane przez innego sprawcę” (tamże). Jak uważa autor zajęcia z drugiej kategorii uznaje się za „ważne, zaszczytne i szlachetne”, zaś zajęcia z pierwszej kategorii, czyli wymagające pracy lub jak określa to Veblen „harówki” są uznawane za „nieważne, poniżające, nieszlachetne” (Veblen, 1899/1998: 16)³.

W koncepcjach religioznawcy M. Eliadego (1959, 1966, 1988) można znaleźć zwrot ku kulturze tradycyjnej. Autor przypomina, że na tym poziomie rozwoju czas ma charakter cykliczny i ściśle powiązany z rytmem przyrody. Praktyki codzienne ludzi organizowane są zgodnie z porami roku, aktualnym klimatem, czy ruchem obrotowym ziemi. Eliade zaznaczał, że czas należy traktować jako immanentną cechę natury, bowiem jest to powracający cykl natury. Czas wolny od pracy był związany z sacrum i wtedy odbywały się święta. W koncepcji religioznawcy z powodzeniem można doszukiwać się elementów zbieżnych z myślą starożytnego Hezjoda. Eliade uwypuklił również, że momenty

---

2 Pisma Hezjoda wydają się być zbieżne z późniejszym podejściem do „próżnowania” Thorsteina Veblena w jego: „Teorii klasy różniaczej”

3 Koncepcja T. Veblena, w której autor rozróżnia działania ludzi (w czasie pracy i czasie wolnym) była podwaliną wykształcenia się klas społecznych.

corocznych świąt kościelnych, niedzielnych nabożeństw, czy spotkań wspólnot religijnych są dniami wolnymi od pracy, wtedy odbywają się obrzędy sacrum, wynikające z zasad Nowego Testamentu. W. Cynarski twierdzi, że z powodzeniem można poszukiwać s analogii do teorii M. Eliadego także współcześnie, bowiem cykliczne rozgrywki sportowe lub, w szczególności, rozgrywane co cztery lata igrzyska olimpijskie są próbą odtworzenia tej archetypowej potrzeby spędzania czasu w obszarze sacrum (por. Cynarski, 2017: 103).

Przedstawione sposoby ujmowania czasu wolnego oraz zjawisk mu towarzyszących są kluczowymi w ich zrozumieniu, jednak implikują archaiczność. Zjawisko wykorzystywania czasu wolnego odróżnia naszą epokę od przeszłości, z racji jego masowego zasięgu. Można stwierdzić, że na czas wolny nie było miejsca w przednowoczesnych społeczeństwach. Wcześniej całość życia dzieliło się na pracę oraz czas święty, powiązany z porządkiem sacrum. Socjologowie uważają, że dopiero w społeczeństwach przemysłowych czas wolny jest opozycją wobec pracy, tym samym oddzielną rozpoznawalną kategorią funkcjonującą społecznie (por. Cynarski, 2017: 104).

Jak widać jest ogromna potrzeba świeższego przeglądu koncepcji i teorii. Gwałtowny rozwój w sferach: społecznej, kulturowej, gospodarczej oraz ekonomicznej skorelowany z uprzemysłowieniem wpłynął na zmiany w zakresie postrzegania przez człowieka czasu pozostałego poza pracą. Skupiając się na kolejnych etapach rozwoju próbuję dookreślić wspomnianą zmianę podejścia społeczeństwa do kategorii czasu wolnego. E. Tarkowska stawia granicę dotyczącą rozumienia istoty zjawiska. Według socjolożki: „*czas wolny jest kategorią historyczną odnoszącą się do zjawisk z niezbyt odległej przeszłości, związaną ze społeczeństwem przemysłowym, powstałą wraz z nim i zanikającą wraz z jego przekształceniami (...). Jest to czas przeznaczony na wypoczynek, relaks, odnawianie sił życiowych, odprężenie psychiczne i fizyczne po pracy, nauce i innych zajęciach, które wymagają włożenia w nie określonego wysiłku*” (Tarkowska, 2001: 27). Znaczący wzrost gospodarczy oraz narodziny społeczeństwa przemysłowego uwarunkowały fakt sukcesywnego oddzielania czasu pracy od czasu wypoczynku (Cieloch, Kuczyński, Rogoziński 1992: 7). T. Parczewska twierdzi, że od tego momentu postrzeganie pracy człowieka i czasu pozostałego jemu po jej wykonaniu postrzega się inaczej: „*zaczęto doceniać zarówno jego pracę, jak i kulturę czasu wolnego*” (Parczewska, 2017: 102).

Współczesnym pojęciem czasu wolnego operuje światowa organizacja UNESCO, która posłużyła się definicją jednego z czołowych przedstawicieli nurtu socjologii czasu wolnego J. Dumazediera. Socjolog pisał, że czas wolny to: „*zajęcia, którym jednostka może się oddawać z własnej chęci bądź dla odpoczynku, rozrywki, rozwoju swych wiadomości lub swego kształcenia (bezinteresownego), swego dobrowolnego udziału w życiu społecznym, po uwolnieniu się z obowiązków zawodowych, rodzinnych, społecznych*” (Dumazedier, 1962. s. 27). Z definicji wynika, że współcześnie czas wolny (leisure) jest zarezerwowany dowolnym aktywnościom poza pracą i obowiązkami z nią związanymi. W koncepcjach socjologicznych skupiających uwagę na czasie wolnym, nierzadko określa się go jako *nonwork*, czyli czas poza pracą (por. Kelly, 1972: 52-62; Cynarski 2017: 103). W „*The Sociology of leisure*” pisatorem jest jeden z przedstawicieli teoretyków socjologicznych czasu wolnego S. Parker (1976: 48): „*Leisure is time free from work and other obligations, it also encompasses activities which are characterised by a feeling of comparative*

freedom". Twierdzenie badacza pozwala ukuć następujący wniosek: czas wolny pozostający poza pracą i związanymi z nią obowiązkami, pozwala na realizację potrzeb w sferze prywatnej, co oznacza, że człowiek korzystający z czasu wolnego może poczuć się "względnie wolnym"⁴.

Badacze skupiający swoją uwagę na fenomenie czasu wolnego poszukują dróg do wyszczególnienia najważniejszych elementów pojęcia w celu usystematyzowania i wytworzenia spójnych teorii. Autorzy w różnych koncepcjach i definicjach, zarówno starszych jak współczesnych poszukują elementów wspólnych. Na przykład J.F. Murphy (1981) określa czas wolny jako:

a) czas rozporządzalny – czyli taki, w którym czynności człowieka wykonywane są po wykonaniu przez niego pracy zawodowej oraz zaspokojeniu podstawowych potrzeb fizjologicznych;

b) funkcję klasy społecznej, zawodu, pracy – widziany poprzez pryzmat stylu życia, różnorodności form spędzania czasu wolnego, struktury społecznej oraz różnicowanych pozycji w jej obrębie;

c) klasyczny – powiązany z rozwojem osobistym, kontemplowaniem, poszukiwaniem wiedzy oraz debatami politycznymi;

d) holistyczny – przejawiający się w każdej dziedzinie życia człowieka, bez rozdziału aspektów życia: praca, nauka, rodzina, sport itp.

Obecnie przeważają pedagogiczne oraz psychologiczne koncepcje czasu wolnego, ze względu na ich wartość merytoryczną postanowiłem je przybliżyć. M. Gagacka (2007, s. 122) dzieli definicje czasu wolnego na:

a) Psychologiczno-subiektywne, gdzie czas wolny jest sposobem, stylem postępowania, stanem duszy lub stosunkiem do wykonywanej czynności.

b) Rezydualne (pozostałe z czegoś, po czymś), gdzie czas wolny jest zasobem, który pozostaje po wypełnieniu obowiązków.

c) Autonomiczno-osobiste, gdzie czas wolny jest czasem przeznaczonym na czynności dobrowolne jednostki.

d) Normatywno-funkcjonalne, gdzie czas wolny jest czasem wykorzystanym w konkretnych celach, np. wypoczywaniu, kreowaniu i rozwijaniu własnej osoby siebie, zdobywaniem wiedzy.

e) Behawioralne, gdzie czas wolny jest czasem interpretowanym przez pryzmat specyficznych działań, które prowadzą do odpoczynku.

f) Ekonomiczne, gdzie czas wolny nie jest sprzedawany i należy do jednostki bez względu na sposób wykorzystania

Również M. Czerepaniak – Walczak (2007, s. 219–236) dokonuje podziału definicji czasu wolnego. Dzieli je na:

a) Strukturalne – akcentują czynności wykonywane (bądź nie) w czasie wolnym, np. swobodne „wczasowanie”, podróżowanie, aktywność sportowa.

b) Funkcjonalne – podkreślają funkcje czasu wolnego, to, czemu ten czas ma służyć, np. doskonaleniu osobowości, odpoczynkowi.

c) Atrybutywne – odnoszą się do pojedynczego człowieka, do cech specyficznych dla definiowanego zjawiska, podkreślają antropocentryzm i podmiotowość, akcentują moc sprawczą jednostki.

Badaczka twierdzi, że: „*czas wolny jest tym interwałem życia, w którym osoba doświadcza dobrostanu intelektualnego, emocjonalnego i fizycznego, w*

---

4 Pojęcie „względnej wolności” nie chcę pozostawić bez wyjaśnienia. Przy okazji podrozdziału o redefiniowaniu czasu wolnego współcześnie spróbuję bardziej wyczerpać termin.

rezultacie możliwości samodzielnego, suwerennego przejawiania czynności posiadających znamiona dobrowolności i niekomercyjności oraz będących źródłem satysfakcji” (Czerepaniak – Walczak 2007: 236). W definicji Czerepaniak – Walczak można zauważyć warunki, które muszą zaistnieć, aby „interwał życia” określić mianem czasu wolnego. Wykonywane czynności powinny być: dobrowolne, niekomercyjne oraz przyjemne, aby mogły wejść w zakres czasu wolnego.

Nieodłącznym elementem czasu jest jego *budżet*. Czas wolny jest w tym przypadku niczym innym jak częścią budżetu czasu, która nie pozostaje zajęta przez normalną pracę zarobkową. J. Pięta (2008, 26) zajmujący się badawczo zjawiskiem budżetu czasu wolnego, prezentuje jego rozwiniętą definicję w ten sposób: „*Czas wolny jest to ta część budżetu czasu, która nie jest zajęta przez pracę zarobkową normalną i dodatkową ani przez systematyczne kształcenie się uczelniane, ani przez zaspokajanie elementarnych potrzeb fizjologicznych (sen, posiłki, higiena), ani przez stałe obowiązki domowe (gotowanie, pranie, sprzątanie, opieka nad członkami rodziny niezdołnymi do samoobsługi) i może być spożytkowana bądź na swobodne wczasowanie, bądź na życie rodzinne, obowiązki społeczne i aktywność przynoszącą doraźne korzyści (...)* Konstrukcja tej definicji zawiera dwa elementy: ściśle sprecyzowany czas zajęty i czas pozostały, który może być poświęcony zajęciom wypoczynkowym (wczasowym) i półwypoczynkowym”.

Czas wolny, może być rozumiany zarówno instrumentalnie (mechanicznie) bądź autotelicznie. Rozumienie czasu instrumentalne jest związane z traktowaniem go jako środka do osiągnięcia partykularnych celów. Akcent przeniesiony jest wtedy na ustalanie budżetu czasu, a nie na wykorzystanie potencjału powiązanego z rozwojem człowieka. M. Kazimierczak ostrzega, że instrumentalne traktowanie czasu wolnego oznacza zdominowanie człowieka przez konsumpcję i sterowanie nim. Podejście autoteliczne odmienne i pozwala na potraktowanie czasu wolnego jako cel sam w sobie. Wypełnienie go aktywnościami związanymi z kontemplowaniem, refleksją czy uwrażliwieniem na elementy kultury sprawia, że człowiek rozwija się (Kazimierczak 2007, s. 19). Argumentacji „autotelicznej” można doszukiwać się również u wspomnianego wcześniej Arystotelesa, który wskazywał, że istotą czasu wolnego jest fakt, iż jest: „*celem wszystkich działań*”.

Reasumując kwestię pojęcia czasu wolnego stwierdzam, że wyjaśnienia pojęcia czasu wolnego i definicji z tym powiązanych można doszukiwać się na każdym etapie rozwoju społecznego. Nadrzędnym celem było według mnie wyróżnienie tych, które wybrzmiewają w historii tytułowego zjawiska bardziej niż inne. Ze wszystkich zaproponowanych podejść do czasu wolnego wynika, że w większości jest traktowany jako ten, który pozostaje człowiekowi do swobodnej dyspozycji po wykonaniu czynności służących zaspokojeniu potrzeb biologicznych, higienicznych oraz czynności obowiązkowych związanych z pracą, nauką, rodziną (por. Przeclawski 1993, s. 75; Parczewska, 2017, s. 104). Czas wolny pozwala realizować zainteresowania, wypoczywać, partycypować w kulturze (por. Gołębski, Niezgodna, 2012). Co ważne, a zarazem przyciągające uwagę kolejnych badaczy jest fakt, że wraz z postępem społecznym, rozrasta się również pojęcie czasu wolnego. W celu pełniejszego zrozumienia istoty czasu wolnego uznaję, że najlepiej jest dookreślić prezentowane zjawisko poprzez pełnione funkcje na czym dalej się skupię.

2. Istotne funkcje czasu wolnego oraz formy i zajęcia go wypełniające

Odwołując się do literatury przedmiotu można przybliżyć szereg funkcji czasu wolnego prezentowanych przez środowiska naukowe zajmujące się tym tematem. Różni autorzy skupiający się na kategorii czasu wolnego (w zależności od tematyki badań, ale również dziedziny nauki), wskazują na zbieżne, a czasem nawet rozbieżne funkcje czasu wolnego⁵. Ze względu na dużą pojemność teoretyczną pojęcia czasu wolnego, klasyfikacja i wyszczególnianie jego funkcji nie jest łatwą czynnością.

Najczęściej zwraca się uwagę na to, że czas wolny spełnia dwie podstawowe funkcje: regeneracyjną oraz rozwojową. Pierwsza związana jest z regeneracją sił po wypełnieniu obowiązków związanych z pracą i zaspokajaniu potrzeb fizjologicznych. Wypoczynek po pracy i obowiązkami z nią związanymi jest warunkiem *sine qua non* prawidłowego funkcjonowania człowieka. Druga związana z rozwojem jest również naturalną potrzebą człowieka do kształtowania jego osobowości i zdobywania narzędzi oraz umiejętności ułatwiających życie w społeczeństwie. Rozwój związany jest również z partycypacją w szeroko rozumianej kulturze.

Według Z. Dąbrowskiego można wyróżnić następujące funkcje czasu wolnego: wypoczynek, rozrywkę, rozwój zainteresowań i uzdolnień oraz poszukiwanie własnego miejsca w społeczeństwie (Dąbrowski, 1966: 16). Pierwsza funkcja związana jest z regeneracją fizyczną i psychiczną jednostki. Druga dotyczy przerwania monotonii i umożliwieniu sobie oderwania od codzienności. Trzecia służy rozwojowi osobistemu i nabywaniu nowych umiejętności. Czwarta dotyczy współuczestniczenia w życiu społecznym, udziale w działaniach sprzyjających nabywaniu kompetencji społecznych, czego następstwem jest łatwiejsze funkcjonowanie i organizacja czasu.

A. Roykiewicz z perspektywy psychologii proponuje takie funkcje czasu wolnego: psychokorekcyjna, psychorekreacyjna, psychokompensacyjna, psychokreatywna (Roykiewicz 1981: 234-237). Funkcja psychokorekcyjna związana jest z korygowaniem niepożądanych zachowań, funkcję tą spełniają zajęcia, które usuwają lub zmniejszają zaburzenia zachowania postaw oraz niepożądane indywidualnie i społecznie właściwości osobowościowe przez co mogą je przekształcać w aktywność pozytywną przystosowawczo. W zakresie funkcji psychorekreacyjnej autor wymienił: odpoczynek, rozrywkę i zabawę. Psycholog twierdzi, że te aktywności nie tylko przyczyniają się do rozwoju sprawności fizycznej, ale mogą budować pozytywny obraz osobistych możliwości i sprawności fizycznej człowieka. To z kolei działa pozytywnie na sferę emocjonalną, a radość z własnych osiągnięć i wzmocnienie poczucia zdrowia co warunkuje lepsze samopoczucie i poczucie wypoczynku.

Przybliżając funkcje psychokompensacyjne należy stwierdzić, że nie powinno się ich utożsamiać z funkcjami zastępczymi, lecz *“jako nastawienie czy czynności wyrównujące braki czegoś, jako uzupełnienie właściwego dla każdej jednostki potencjału energetycznego pragnień, dążeń, zamierzeń, a więc jako zaspokajanie potrzeb psychicznych.”* Wynika z tego, że funkcje psychokompensacyjne polegają na zaspokajaniu potrzeb psychicznych i

---

5 Dziedzina nauki, które najczęściej skupiają się nad funkcjami czasu wolnego są pedagogika i psychologia, stąd w większości odwołują się do twierdzeń badaczy z tych nauk społecznych.

dochodzeniu do równowagi psychicznej psychicznej. Autor twierdzi również, że polegają na pobudzeniu zahamowanych procesów warunkujących na prawidłowe i dynamiczne funkcjonowanie osobowości. W zakres psychokreatywnych funkcji wchodzi działania ukierunkowane na kształtowanie i samodoskonalenie zdrowej oraz sukcesywnie rozwijającej się osobowości poprzez osiąganie coraz wyższych wartości moralnych, uczuciowych i intelektualnych.

Na gruncie socjologii E. Wnuk Lipiński (1982: 89) wprowadził inny zbiór funkcji czasu wolnego, związane również z otoczeniem jednostki. Odwołując się do badań empirycznych wykazywał, że czas wolny pełni:

a) **funkcje edukacyjne** – związane z dobrowolnym zdobywaniem wiedzy oraz samorozwojem;

b) **funkcje wychowawcze** – związane z przyswajaniem norm społeczno – moralnych;

c) **funkcje integracyjne** – związane z tworzeniem więzi społecznych oraz zaspokajaniem potrzeby afiliacji oraz uznania w grupie społecznej;

d) **funkcje kontrolne** – związane z tworzeniem wartości oraz norm oraz ocenianiem ich i egzekwowania podporządkowywania się do nich;

e) **funkcje rekreacyjne** – związane z odnawianiem energii fizycznej i psychicznej;

f) **funkcje kompensacyjne** – związane z wyrównywaniem niezaspokojonych potrzeb

Funkcje spełniane przez czas wolny prowadzą do form lub zajęć, na które jest on pożytkowany. Między innymi A. Kamiński (1965), T. Wujek (1969) wyodrębnili następujące formy wykorzystywania czasu wolnego przez człowieka: turystykę, sport, środki masowego przekazu, teatry, filharmonie, wystawy, muzea, samokształcenie, amatorstwo artystyczne, majsterkowanie, amatorstwo techniczne, hodowlę amatorską, zabawy i kontakty towarzyskie, kolekcjonerstwo, aktywność społeczną, zajęcia ruchowe na powietrzu, działalność twórczą, czytelnictwo, film, kolekcjonerstwo, indywidualne zamiłowania. Do wymienionych przez badaczy form pożytkowania czasu wolnego warto dodać również te powiązane ze skokowym rozwojem technologicznym: gry, internet, media społecznościowe.

Liczba klasyfikacji dotyczących istoty czasu wolnego, funkcji oraz form jego pożytkowania w dalszym ciągu się zwiększa. Kolejni badacze mogą eksplorować spektrum, w którym nie poruszali się poprzednicy, tym samym znajdować nowe funkcje i formy wypełniania czasu wolnego.

BIBLIOGRAFIA:

1. Bombol M., 2008, *Czas wolny jako kategoria diagnostyczna procesów rozwoju społeczno-gospodarczego*, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
2. Csikszentmihalyi M., 2005, *Przeptyw*, Taszów: Biblioteka Moderatora.
3. Koshar R., 2002, *Histories of leisure*, Oxford, New York: Berg.
4. Roberts K., 1999, *Leisure in contemporary society*. London: CABI Publishing.
5. Rojek C., 2005, *Leisure theory: Principles and practice*. New York: Palgrave Macmillan.
6. Mroczkowska D., 2011, *Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy* [w:] Mroczkowska D. (red.) *Czas wolny. Refleksje, dylematy, perspektywy*, Warszawa: Difin.
7. Hezjod, 1999, *Narodziny Bogów (Theogonia), Prace i dni, Tarcza*, przeł. Łanowski J., Warszawa: Prószyński i S-ka.
8. Platon, 2012, *Uczta*, przeł. Serafin A., Warszawa: Sic!.
9. Arystoteles, 1988, *Retoryka - Poetyka*, przeł. Podbielski H., Warszawa: PWN..

10. Veblen T., 1994, *Teoria klasy próżniaczej*, przeł. Frentzel – Zagórska J., Warszawa: Muza
11. Eliade M., 1959, *Cosmos and History: The Myth of Eternal Return*, New York: Harper.
12. Eliade M., 1966, *Traktat o historii religii*, Warszawa.
13. Eliade M., 1988, *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa.
14. Cynarski W. J., 2017, *Czas wolny, turystyka i rekreacja w perspektywie socjologicznej*, Kraków: Universitas.
15. Tarkowska E., 2001, *Czas społeczny a czas wolny* [w:] Żamowska A., Szwarc A. (red.) *Kobieta i kultura czasu wolnego*, Warszawa.
16. Parczewska T., 2017, *Czas wolny jako jeden z wymiarów życia codziennego dzieci mieszkających w Polsce i Portugalii*, *Lubelski Rocznik Pedagogiczny* T. XXXVI, z. 1, s. 101-119.
17. Cieloch G., Kuczyński J., Rogoziński K., 1992, *Czas wolny – czasem konsumpcji?*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
18. Dumazedier J., 1962, *Versune civilization du loisir?*, Paris: Editions du Seuil.
19. Kelly J. R. 1972, *Work and leisure: a simplified paradigm*, *Journal of Leisure Research*, no. 4(1), p. 50-62.
20. Parker S. R. 1976, *The Sociology of Leisure*, London: Allen & Unwin.
21. Murphy J. F. 1981, *Concepts of leisure*, New Jersey: Prentice-Hall Inc..
22. Gagacka M., 2007, *Czas wolny studentów – preferencje i uwarunkowania* [w:] Ciżkowicz K., Sobczak M., (red.) *Czas wolny – uwarunkowania społeczno – ekonomiczne i przyrodnicze*, Bydgoszcz: Wydawnictwo uczelniane WSG.
23. Czerepaniak – Walczak M., 2007, *Od próżniaczenia do zniewolenia – w poszukiwaniu dyskursów czasu wolnego* [w:] Marynowicz – Hetka E. (red.) *Pedagogika społeczna, Podręcznik akademicki*, t. 2, Warszawa: PWN, 219-236.
24. Pięta J., 2008, *Pedagogika czasu wolnego*, Warszawa: AlmaMer.
25. Kazimierzczak M., 2007 *Czas wolny w etycznej perspektywie* [w:] Ciżkowicz K., Sobczak M., (red.) *Czas wolny – uwarunkowania społeczno – ekonomiczne i przyrodnicze*, Bydgoszcz: Wydawnictwo uczelniane WSG, 15-21.
26. Przeclawski K., 1993, *Czas wolny dzieci i młodzieży* [w:] Pomykało W. (red.) *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Fundacja Innowacja, 75-77.
27. Gołębski G., Niezgoda A., 2012, *The Role of Time in the Global Tourism Market – A Demand Perspective* [w:] Kasimoglu M (ed.) *Visions for Global TourismIndustry*, Rijeka: InTech, 167-178.
28. Dąbrowski Z., 1966, *Czas wolny dzieci i młodzieży*, Warszawa: PZWS.
29. Dahrendorf R., *Czas życia i pracy*, [w:] Koniec tysiąclecia. O czasie i drogach nowożytności. Rozmowy w Castel Gandolfo, red. K. Michalski, Wyd. Znak, Kraków 1999
30. Roykiewicz A., 1981, *Psychohigieniczne funkcje czasu wolnego*, Warszawa.
31. Wnuk – Lipiński E., 1982, *Praca i wypoczynek w budżecie czasu*, Warszawa: PWN.
32. Kamiński A., 1965, *Czas wolny i jego problematyka społeczno – wychowawcza*, Wrocław.
33. Wujek T., 1969, *Czas wolny i czynny wypoczynek ucznia*, Warszawa: PZWS.
34. Neumeyer M. H., Neumeyer E. S., 1958, *Leisure and Recreation*, New York: Ronald Press.
35. Roberts K., 1971, *Leisure*, London.
36. Roberts K., 1978, *Contemporary Society and the Growth of Leisure*, London – New York: Longman.
37. Kelly J. R., 1972, *Work and leisure: a simplified paradigm*, *Journal of Leisure Research*, no. 4 (1), p. 50-62.
38. Murphy J. F., (ed.) 1974, *Concepts of Leisure: Philosophical Implications*, Prentice – Hall, Englewood Cliffs, NJ.
39. Kaplan M., 1975, *Leisure: Theory and Practice*, New York: John Wiley.
40. Loesch L. C., 1981, *Leisure counseling with youth*, „The Counseling Psychologist”, vol. 9, no. 3, p. 55-67.
41. Wnuk – Lipiński E., 1981, *Budżet czasu – struktura społeczna – polityka społeczna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź: WSIP.
42. Wnuk – Lipiński E., 1975, *Czas wolny – współczesność i perspektywy*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
43. Kurek W., Mika M., 2007, *Turystyka jako przedmiot badań naukowych*. [w:] W. Kurek (red.), *Turystyka*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa: 11-16.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ПРАКТИКИ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Рева Тетяна Сергіївна,

кандидат політ. наук, доц.,

*Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
treva@dakkkim.edu.ua*

У сучасних умовах розвитку держави важливу роль для формування ідентичності молоді відіграє політична культура, що панує у суспільстві та процес інтеріоризації цих цінностей в громаду.

У праці «Американський уряд» викладено таке визначення політичної культури: «Політична культура – це властиві певному народові поширені вірування, цінності, та норми, що визначають ставлення громадян до політичної системи та уряду, а також громадян один до одного» [7]. До складу політичної культури входять політична свідомість та політична поведінка, тобто світоглядне та практичне втілення цих цінностей. Політична свідомість, натомість, поділяється на буденну та теоретичну. Буденна відіграє провідну роль у формуванні громадської позиції молоді та формується завдяки різноманітним освітнім та культурно-мистецьким практикам. Зважаючи на те, що Україна з 1991 року, дотримується курсу побудови демократії, що зафіксовано у статті 1 Конституції України [4]. Цей політичний режим характеризується такими принципами як мажоритаризм (громадянський консенсус); поділ державної влади (три гілки державної влади – законодавча, виконавча та судова), ідея народного суверенітету, політичний та ідейний плюралізм, рівність та свобода.

Основним завданням формування політичної культури є засоби імплементації та впровадження цих цінностей у середовище молоді. Одним з прихованих засобів впливу виступають культурно-мистецькі практики, що у художній формі пропонують аудиторії необхідні цінності у відкритій та латентній формі.

На думку українського філософа Сергія Кримського мистецтво у людській онтології та рефлексії реальності не обмежене речами, завдяки апелюванню до чуттєвості воно відображає світ у формі «гештальтів» - цілісності, що дозволяє сприймати світ не у речах, а через їх властивості, тобто рефлексувати навколишнє середовище через цілісність внутрішнього та зовнішнього буття людини [5, с. 40–41]. Ця особливість мистецтва і робить її універсальним інструментом у розповсюдженні ідей, включаючи цінності.

Ідею застосування мистецтва з метою висвітлення та транслявання політичних цінностей з'явилася у першій половині ХХ століття. Режисери у своїх концепціях театрів Бертольд Брехт («Епічний театр»), Всеволод Мейерхольд («Умовний театр») та Лесь Курбас («Театр впливу») проголошують пропагандистську ідею театру, яка після Другої світової війни в своїй естетично-філософській концепції Жан Поль Сартр назве «заангажованим мистецтвом», що має слугувати певним цілям, а не бути лише «дегуманізованим». Аналізуючи, концепцію умовного театру В. Мейерхольда варто звернути на принципи режисури вистави у релятивізмі з глядачем. У своїй статті «Умовний театр» режисер акцентує увагу на необхідності відходу

від натуралістичного театру, що відводить глядачеві лише споглядальну функцію. Він зауважує, що «умовний метод передбачає в театрі четвертого творця, після автора, режисера, актора, це – глядач», який завдяки своїй увазі закінчує творчий задум. Завдяки комунікації між акторами та глядачем театр виконує не лише естетично-споглядальну функцію, а й просвітницьку [6]. Таким чином, принципи «умовного театру» можна проєктувати на політику та трансляцію політичних цінностей і формування певного культурного габітусу членів спільноти. У праці «Мистецтво режисури масових видовищ», аналізуючи концепцію Меєрхольда В., В. Вовкун виокремлює такі принципи його театру: карнавалізація, актуальність, принцип активізації глядацького залу, принцип епізодичної побудови та принцип поетичного перетворення дійсності тощо [2, с. 111–112]

- Карнавалізація (зміна образів), цей процес у політичній культурі втілюється у концепції карнавалізації Михайла Бахтіна, який підкреслює унікальність цього явища, що дозволяє стирати межі соціальних класів та дозволяє відчувати себе в ролі інших людей [1]. Завдяки театралізованим практикам та іграм молодь переживає «аномальну напругу» (anomalous suspense) – ефект гри, коли гравець у досягненні нереальних цілей, переживає реальні емоції та психологічний тиск [8, с. 115].

- Принцип актуальності – врахування тенденцій у суспільстві, що цікавить глядача. У випадку політики – це темпоральність домінуючих аксіологічних маркерів у громаді та врахування потреб спільноти.

- Принцип активізації глядацького залу – пауза та заклики, залучення глядача до спектаклю. У політичних процесах та акціях цей принцип набуває форм лозунгів, гасел, метонімій, що дозволяє залучати великі групи людей і надає їм відчуття цілісної інклюзивності в суспільство.

- Принцип епізодичної побудови полягає в застосуванні прийомів різних технічних засобів для створення необхідного емоційного фону в аудиторії. Аналогічно цей принцип реалізується в трансляванні політичних цінностей – системне використання відео та аудіо контенту з асоціативним монтажем.

- Принцип поетичного перетворення дійсності полягає у застосуванні музичного супроводу, промови хором, флешмоби тощо. У розповсюдженні політичної культури – це активне використання сторітелінгу, медіа та цифрових технологій, що дозволяє учасникам заходів формувати уявлення про феномен або цінність, завдяки ефекту «L'entre deux» (подвійний вхід) рефлексії інформації, що відбувається на перетині знань людини та життєвого досвіду. Пітер Р. Перла та ЕД Макгреді описують його так: «Це те, що між реальним та нереальним, між читачем та сторінкою» [8, с. 124].

Українськими прикладами мистецьких практик у ХХІ столітті є вистави «Реквієм В. Моцарта» до дня Голодомору (2016), фестивалі, виставки (дні Європи), фотопроєкт «Майдан: історія майбутнього» Юрія Білака (2021), фестиваль «DocuDaysUA» різних років та інтерактивні перформанс-квести, що дозволяють залучати аудиторію до засвоєння політичних цінностей шляхом інтеракції учасників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва, 2014. 704 с.

2. Вовкун В. В. Мистецтво режисури масових видовищ: підручник. Видання друге з доповненнями. Київ : НАКККіМ, 2020. 364 с. С. 106 – 112.
3. Копієвська О. Р. Тематизація культурних практик у науковому дискурсі // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: щоквартальний науковий журнал. Київ: ІДЕЯ ПРИНТ, 2019. № 1. С. 64 – 69.
4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Textb> (з екрану 05.07.2021)
5. Кримський С. Б. Мистецтво – нова онтологія / Ранкові роздуми: збірник статей. Київ: Мастерня Білецьких, 2009. С. 40 – 45.
6. Меерхольд В. Условный театр / Статьи. Письма. Речи, беседы: 1891-1917. Москва : Издательство «Искусство», 1968. URL: http://az.lib.ru/m/mejherholxd_w_e/text_0030.shtml#_Toc158265597 (з екрану 05.07.2021)
7. American Government. URL: <https://www.ushistory.org/gov/> (з екрану 05.07.2021)
8. Perla, P. – P. & McGrady, ED. (2011). Why Wargaming Works. Naval War College Review, 64 (3 Summer), 111-130. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1578&context=nwc-review> (з екрану 05.07.2021)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ХОРОВОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.

Романюк Леся Богданівна

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
кандидат мистецтвознавства, доцент
м. Івано-Франківськ
leromanyk@ukr.net*

В українську та світову історію Західна Україна увійшла як один з найбільш самобутніх регіонів, що був потужним центром національно-політичного та культурно-мистецького життя. Регіон динамічно розвивався, його суспільне, економічне, політичне та культурне життя становило оригінальну і різнобарвну палітру, яка характеризувалася поліконфесійністю, полімовністю, поліетнічністю і особливої різноманітності досягла в історичний період другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. [1]. Цей відрізок часу є важливою добою розвитку хорового музичного мистецтва. Новою формою організації культурно-мистецького життя у 1860-х роках стали товариства, що виникли на основі нових конституційних законів. Започаткування низки різнонаціональних громадсько-просвітницьких та музично-мистецьких організацій, в діяльності яких важливе місце займало хорове виконавство, відповідало високому рівню громадської самосвідомості, прагненню різних етнічних спільнот регіону до національного самовираження.

Хорове виконавство було важливою складовою мистецької практики різнонаціональних музичних товариств широкого профілю діяльності, серед яких важливе місце належить польським товариствам. Тогочасні аматорські об'єднання вибудовували ефективні магістралі до увиразнення

національних ідентичностей завдяки активній культурно-просвітницькій діяльності, що сприяло збереженню національної історичної пам'яті. Вони стали основою, на якій професійно зростала ціла плеяда співаків і диригентів, різних за фаховим спрямуванням, а також аматорів. Музичні товариства, серед яких провідне місце належало польським, інспірували заснування консерваторій, оперних театрів, філармоній, утворення хорів, оркестрів, камерних ансамблів, що об'єднували талановитих митців різних національностей, які згодом репрезентували західноукраїнське мистецтво у світі. Серед цих мистецьких утворень багатогранністю вирізняється «Галицьке музичне товариство» (далі – GMT), від 1919 р. – «Польське музичне товариство», що діяло у Львові з 1830-х років XIX ст. та Музичне Товариство імені Станіслава Монюшка, утворене в 1878–1879 рр. у Станиславові, які об'єднали шанувальників музики і музикантів-професіоналів [2]. Утворені в їх рамках колективи займали передові позиції у виконанні різножанрової і різностильової хорової, симфонічної, вокальної-інструментальної і камерної музики різних епох. Їх концертна діяльність заклала основу музичних традицій усєї Західної України та вплинула на становлення інших музичних об'єднань.

У другій половині XIX ст. активно розвивалися тенденції, започатковані мистецькими товариствами широкого профілю діяльності, аматорське хорове музикування охоплювало щораз більше коло шанувальників музики. Відтак виникла необхідність у товариствах «вузького» профілю», які б займалися тільки однією сферою музикування, але на вищому, порівняно з багатопрофільними організаціями, рівні. Хорові товариства, що діяли на теренах Західної України починаючи з другої половини XIX ст., відігравали суттєву роль у розвитку музичної культури регіону. Серед них польське співоче товариство «Лютня» яке діяло у Львові. Воно дало поштовх до створення аналогічних польських хорових товариств: «Лютня варшавська», краківська, лодзька, радомська та ін. Репертуарна палітра цих хорових об'єднань охоплювала твори композиторів різних країн, епох та стильових напрямів, включала композиції різних жанрових різновидів – від обробок народних пісень – до оригінальних духовних і світських композицій а *capella* та з супроводом. Колектив «Лютні» інспірував утворення інших хорів у багатьох містах і містечках регіону: Станиславові, Перемишлі, Бродях, Любіні, Риманові, Сяноку, Стрию, Тернополі, Тарнуві, Золочеві, Жовкві, а також львівських хорових колективів «Ехо» і «Гендзьба».

Отже, вагома об'єднуюча функція товариств, коли різнонаціональні та різносоціальні верстви населення широко залучалися до музично-хорового процесу, без сумніву, творила їх феномен та стала стимулом до потужного розвитку і поступової професіоналізації мистецького середовища Західної України. Різномірне та різнопрофільне, у тому числі польське, товариства стали творцями самобутньої регіональної музичної культури, органічно поєднуючи європейські художні тенденції із традиціями західноукраїнського поліетнічного та полікультурного регіону.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. 280 с.
2. Романюк Л. Б., Черепанин М. В. Музичне і театральне життя Станиславова (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2016. 508 с.

SARAJEWO OKALECZONE WOJNĄ. W STRONĘ MIASTA PEDAGOGICZNEGO

Rutkowski Jarosław

Doktorant Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Pedagogiki,
jaroslaw.rutkowski@phdstud.ug.edu.pl

Promotor –

profesor nauk humanistycznych,
prof. dr hab. Maria Mendel

WSTĘP

Przez lata Jugosławia postrzegana była jako kraj „braterstwa i jedności”, a utrwaleniu takiego wizerunku służyły także Zimowe Igrzyska Olimpijskie w Sarajewie w 1984 roku. Federacja Jugosławii przyjazna rywalizacji sportowej w duchu olimpijskim, otwarta na świat, będąca domem dla wielu grup etnicznych stała się z czasem areną partykularnej gry politycznej, ścierających się nacjonalizmów i krwawych konfliktów narodowościowych. W rezultacie na terenie byłej Jugosławii, a zwłaszcza w Bośni i Hercegowinie zbrojnie wytwarzano granice etnicznej przestrzeni wspólnotowej [1, s.167-168].

Doświadczenia wojny na terenie byłej Jugosławii pozostawiły ślady w historii wielu miast tego regionu Europy. Szczególnie mieszkańcy wielokulturowej Bośni i Hercegowiny, w tym Sarajewa doświadczyli życia w okaleczonym wojną mieście. Otwarcie na te pulsujące doświadczenia mieszkańców, które dotyczą miejsc wydarzeń, pomaga budować mapę jednostkowych doświadczeń związanych z byciem w miejscu szczególnym – okaleczonym mieście czasu wojny. Owy trakt znaczący śladami punktowych doświadczeń, trakt *punctum* odsłania ważny wymiar doświadczenia umiejscowienia [2, s.39]. Doświadczenia, które wypełniły biografie mieszkańców okaleczonego wojną miasta, nadal zasilają wspólnotę losów Sarajewa.

Warto wskazać, że wszystkie strony konfliktu podejmowały działania zbrojne, pozostawiając ślady zniszczeń i magmę cierpienia, która wypełniła życie mieszkańców tej części południowej Europy. Wsie i miasta Bośni i Hercegowiny poranione wojną stanowią miejsca mrocznego, bolesnego i trudnego doświadczenia świadków czasu wojny, a także doświadczenia europejskiego. To ludzie, którzy doznali niewyobrażalnej krzywdy, straty i bólu. To ludzie, którzy w różnych językach mówią – *Nie zapomnij!*

Jednocześnie można zapytać za Krzysztofem Czyżewskim – „czy warto dzisiaj, po ponad dwudziestu pięciu latach (przyp. - J.R.) od podpisania formalnego porozumienia pokojowego z Dyton w Paryżu 14 grudnia 1995 roku, powracać do Bośni? Czy można o Bośni coś nowego powiedzieć, po tym wszystkim co oglądaliśmy na ekranach telewizorów i o czym czytaliśmy?” [3, s.209].

Na pewno warto poszukiwać nowych odniesień i obszarów refleksji, służących budowaniu warunków do dobrego życia w pokoju. Tym witalnym obszarem refleksji może być edukacja. Edukacja, która próbuje zagospodarować ból i cierpienie ofiar okaleczonego miasta Sarajewa, a także kształtuje warunki do rozwoju dialogu i działań na rzecz pokoju.

Celem niniejszego tekstu jest refleksja teoretyczna nad kondycją Sarajewa poranionego wojną w perspektywie jego odnowy. To perspektywa myślenia w stronę miasta pedagogicznego jako propozycji teoretycznej, możliwej do wdrożenia w miastach doświadczonych wojną. Tekst jest próbą odczytania wybranych działań edukacyjnych w Sarajewie, służących jego odnowie. Przedstawione rozważania stanowią poszukiwania działań dla odnowy poranionego miasta, a także odbudowy warunków do wspólnego zamieszkiwania w warunkach pokoju.

OBRAZY WOJENNE

W rezultacie konfliktów politycznych, narodowościowych wojna ukazała swoją destrukcyjną siłę, wtargnęła pośród mieszkańców byłej Jugosławii, żyjących dotychczas w wielokulturowych społecznościach. Jednak ten ustalony obraz wielokulturowego porządku można zakwestionować. Tak czyni słoweński pisarz i eseista Drago Jančar. „Jego zdaniem idylliczność Sarajewa mógł zaobserwować tylko nieuważny obserwator, który skupiał się na powierzchniowym oglądzie” [4, s.61]. Jančar podkreśla, że „gdy jednak ktoś tylko trochę zdrapał cienką warstwę tynku, pod spodem odkrywał inny obraz – ludzi dzieliły niewidoczne granice. Granice między kulturami stawały się coraz wyraźniejsze, pogłębiały się różnice, bo po prostu nie mogły się swobodnie uzewnętrznić. Sarajewem władała silna ręka stalinowskich przywódców, którzy dbali by „wielokulturowość” przejawiała się w ściśle nadzorowanych ramach” [5, s.118].

„Kiedy 6 kwietnia 1992 r. Wspólnoty Europejskie i USA uznały suwerenność państwową Bośni i Hercegowiny, Serbowie zareagowali na to oblężeniem Sarajewa i atakiem przez granicę bośniacko-serbską” [6, s.219]. Andrzej Krawczyk, wskazuje, że w okresie kwiecień-maj 1992 roku doszło do serbskiego „blitzkriegu” i opanowania niemal 70% terytorium Bośni i Hercegowiny. Krawczyk podkreśla także, że bardzo wiele osób z armii jugosłowiańskiej, armii serbskiej, nacjonalistycznych oddziałów paramilitarnych „nie miało oporów przed biciem ludzi, podpalaniem domów, gwałceniem kobiet, zabijaniem. Działanie serbskie układały się w pewien powtarzalny model zachowania – zajmowanie miejscowości strzelaniem i zabijaniem osób próbujących stawić opór (albo nawet tylko protestować), a następnie wypędzaniem z domów mieszkańców – Muzułmanów, przy czym mężczyźni zdolnych do służby wojskowej grupowano w obozach internowania. Symboliczne zwieńczenie przejmowania danej miejscowości i jej „zserbizowania” przejawiało się zwykle w niszczeniu miejscowego meczetu. Serbskie akcje często były filmowe przez ekipy telewizji serbskiej” [7, s.221].

Catherine Malabou wskazuje, że „każdy z nas pewnego dnia może stać się kimś innym, absolutnie innym. Najczęściej życie podąża swym torem jak rzeka. Właściwe mu zmiany i metamorfozy, dokonujące się w następstwie losowych zdarzeń i napotykanym trudności albo związane po prostu z naturalnym biegiem rzeczy, jawią się jako piętna i bruzdy ciągłego procesu spełniania” [8, s. 7-9]. W łańcuchu przekształceń dotychczasowego życia, wojna trwale złobiła nowe formy. Szczególnie są one widoczne w fizycznym pejzażu miejskim i biograficznych śladach istnienia ludzi w oblężonym Sarajewie. Jednocześnie świadkowie wojny czekają, aby podzielić się swoimi doświadczeniami, ożyć w polu naszej uwagi i refleksji. Ważne, aby oddać im głos i podjąć dialog z tymi świadectwami życia w okaleczonym mieście Europy.

Predrag Pačić, były zawodowy piłkarz opowiada, że „nigdy nie myślałem, że doświadczę życia na wojnie. Kiedy nagle znajdujesz się w takiej sytu-

acji, nie zachowujesz się tak jak zawsze. Boisz się wszystkiego, nagle patrzysz na świat inaczej – nie masz wody, nie masz prądu, możesz umrzeć, więc twoja perspektywa się zmienia” [9, s.56]. „Kiedy się budzisz się rano, myślisz tylko o jednym – żeby przeżyć. Nie masz w głowie innych myśli” [10, s.63].

Barbara Demick opisując życie w oblężonym mieście podkreśla, że „mieszkańcy Sarajewa nauczyli się wydobywać ze studni nieszczęścia pojedyncze kropelki przyjemności. Każdy kolejny dzień był ciężką próbą, a każdy wieczór świętem przetrwania. Przyjemności były proste. W ciągu dnia przebywanie na ulicy niosło ze sobą śmiertelne zagrożenie, noc zapewniała osłonę przed snajperami. Sarajewianie wychodzili na spacer po zmroku, szybko nauczyli się odnajdować drogę w ciemnościach. W sposobie, w jaki się śmiali albo delektowali filiżanką kawy, była odrobina szaleństwa. Nauczyli się żyć chwilą, powszechność, gwałtownej śmierci uświadomiła im, że być może zostało im tych chwil niewiele” [11, s.27].

„Znacznie częściej jednak zabawy dzieci polegały na naśladowaniu wynaturzeń wojennego życia. Dzenna krzyczała na swoją lalkę, imitując zachowanie matki: *Pospiesz się! Musimy pobiec do schronu. Nie, nie, dzisiaj nie możesz pobawić się na dworze*. Dzieci szukały na ulicach odpadków nadających się do spalania w piecyku – pustych opakowań nadających się do spalania w piecyku – pustych opakowań po papierosach, plastikowych butelek, kawałków kartonu. Widząc, że nie ma drewna i widząc jak dorośli zbierają śmiecie, robili to samo.” [12, s.110].

„Oblężenie Sarajewa trwało, z przerwami na dość liczne i ciągłe naruszanie zawieszenia ognia, jeszcze jakiś czas nawet po podpisaniu porozumienia z Dayton i zakończyło się ostatecznie dopiero na początku 1996 roku” [13, s.238]. Warto zaznaczyć, że „wojna nigdy nie kończy się z ostatnim wystrzałem. Jej echa trwają nadal w pamięci ludzi, którzy w niej brali udział, ich dzieci i wnuków” [14, s.664]. Wiele śladów egzystencji wojennej pozostałe we własnej pamięci, oddali świadkowie oblężonego Sarajewa na kartach wielu książek. Ich treści pozwalają odczytywać kondycję ludzi w okaleczonym mieście.

Milejanko Jergović opisując ten czas w książce pt. „Sarajewskie Marlboro” wspomina, że „drugiego maja grzmiało z nieba i z ziemi. Zaczęło się koło południa. Wylądowałem w jakiejś piwnicy po wypiciu mojej przedwojennej coca-coli, przejażdżce po mieście i zostawieniu garbusa na parkingu. Wybuchy nie ucichły, nawet kiedy zapadła noc. Siedzieliśmy w tej norze i rozmawialiśmy, my, którzy tej nocy spotkaliśmy się pierwsze raz w życiu. Tłum przypadkowych przechodniów, kobiety w drodze powrotnej z targu, dzieci na wrotkach. W tym mroku strzelanina wydawała się jeszcze straszniejsza, myślałem, że nie zostanie po niej nic. Stale chodziło mi po głowie, co zniknie pierwsze – mój dom czy mój garbus (samochód - przyp. J.R.). Pragnąłem oczywiście, żeby się uratowało i jedno i drugie, ale huk nieubłagalnie żądał decyzji. Po całonocnym rozmyślaniu wybrałem dom. Garbusa już wyobrażałem sobie jako ponury metalowy szkielet, wierząc, że tą wizją powstrzymuję pierwszą możliwość” [15, s.22].

„Strzelanina ucichała, kiedy wstał dzień. Słońce raniło oczy, pod nogami trzeszczało szkło, miasto było puste i połamane. Światła na skrzyżowaniu nie działały. Wierzyłem, że tylko cudem mój dom i auto zostały całe po tym szalonym dniu i jeszcze bardziej szalonej nocy. Ale z upływem czasu pojąłem, że nic nie zostało uratowane. Tylko nie nadeszła jeszcze chwila rozstania. Powinna

nadejść powoli, bym odczuł ją każdą cząsteczką siebie i w końcu zrozumiał, że w tym mieście, oprócz zabitych i rozszarpanych ludzi, zburzonych domów i zapomnianego dzieciństwa, nie należy do mnie nic, może jeszcze tylko wór żywego mięsa, który karmi się tęsknotą za zapomnianymi drobiazgami, a przed wielkimi i ważnymi w życiu sprawami dygocze jak silnik moment przed tym, nim zgaśnie” [16, s.22-23].

W tym miejscu należy przypomnieć, że „codzienna tragedia mieszkańców Sarajewa obserwowana była i dokumentowana na bieżąco przez setki „urzędników pokojowych”, funkcjonariuszy ONZ, działacze zagranicznych organizacji pomocowych i dziennikarzy. Codzienne wiadomości z Sarajewa, dla wielu ludzi na wszystkich kontynentach, przynosiły poczucie rozczarowania panującym w świecie porządkiem i uosabiającą go ONZ” [17, s.224].

„Każde wydarzenie z Sarajewa było filmowane, a następnie emitowane przez telewizję z całego świata. Relacje z Sarajewa stały się wizytówką i poligonem doświadczalnym nowego dziennikarstwa informacyjnego. Nowa formuła programowa, czyli relacje na żywo oraz tzw. *breaking news* spowodowały zmianę dziennikarstwa telewizyjnego. Codziennie i na żywo, całymi miesiącami, widzowie byli informowani i konfrontowani z dramatem Bośni” [18, s.224]. „Informacje i reportaże z Bośni stały się w pewnym momencie ważnym elementem dyskursu publicznego w świecie. Społeczeństwa, niemające wcześniej prawie żadnej wiedzy o Bośni, dowiadywały się nagle tak wiele o zbrodniach i cierpieniu ludzkim, że domagały się działań ratujących i pomocowych od klasy politycznej w swoich krajach” [19, s.226].

Obrazy istnienia w okaleczonym Sarajewie, obleganym przez nacierające wojska serbskie odczytać można także na zdjęciach fotoreporterów z tamtego czasu [20]. Susan Sontag wskazuje, że „znajomość pewnych zdjęć buduje nasze poczucie terażniejszości i niedawnej przeszłości. Zdjęcia wytyczają szlaki odniesień, służą jako totemy spraw. Jednocześnie wszelka pamięć jest jednostkowa, niepowtarzalna – umiera wraz z człowiekiem. To, co nazywa się zbiorową pamięcią, nie jest pamiętaniem lecz ustalaniem: to jest ważne, a to jest opowieść o tym, jak do tego doszło, wraz ze zdjęciami, które utrwalają tę opowieść w naszych umysłach” [21, s.103-104].

W kontekście rozważań o destrukcyjnym obliczu wojny, jej obrazach i ludziach żyjących w jej cieniu, warto wskazać za Sontag, że „zdjęcia cierpień i męczeństwa narodu to coś więcej niż przypomnienie o śmierci, porażce, wiktymizacji. One przywołują cud przetrwania. Pragnąc unieśmiertelnić wspomnienia, z konieczności musimy podjąć zadanie nieustannej odnowy, tworzenia wspomnień – w czym najbardziej pomagają nam pieczęcie ikonicznych fotografii” [22, s.105].

Susan Sontag, dzieląc się swoim doświadczeniem spotkania w Sarajewie [23, s.119], zwraca uwagę, że „w większości współczesnych kultur masakra jest dla wielu ludzi raczej rozrywką niż szokiem” [24, s.120]. Jednocześnie amerykańska pisarka dodaje, że „ludzie znieczulają się na okropności wojny, dlatego, że wojna, wszelka wojna, wydaje się niemożliwa do zaprzestania. Współczucie to nietrwała emocja. Trzeba ją przekuć w działanie, inaczej obumiera” [25, s.121].

W świecie spletanym polityczną nikczemnością, partykularną grą prowadzoną przez przywódców wielu państw w ramach geopolitycznych interesów i wciąż toczonymi wojnami, warto za amerykańską działaczką praw człowie-

ka powtórzyć – *niechaj nas dręczą te potworne obrazy*. Nawet jeśli to tylko znaki niebędące w stanie objąć całej rzeczywistości, do której odsyłają, mimo wszystko pełnią istotną funkcję. Obrazy te mówią – oto do czego zdolne są istoty ludzkie – *nie zapomnij* [26, s.136]. Szczególnie, że „cóż wiemy o rogach ulic, o krawężnikach, o architekturze bruków? My, którzyśmy pod bosymi stopami nigdy nie poczuli ciepła, brudu i kanciastych kamyków, którzyśmy nigdy nie zastanawiali się, czy będzie nam wygodnie leć na nierównych chodnikowych płytach” [27, s.11] czasu wojny.

Warto podkreślić, że „obrazy wojny mogą być zaledwie zachętą do zwrócenia uwagi, do refleksji, do tego, by się dowiedzieć, zbadać uzasadnienia masowych cierpień podsuwane przez panujące władze. Kto jest sprawcą tego, co ukazano na zdjęciach? Kto jest odpowiedzialny? Czy można było tego uniknąć? Czy istnieje jakiś stan rzeczy, z którym się do tej pory godziliśmy, a który należy zakwestionować? [28, s. 138]. Poszukiwanie każdorazowo odpowiedzi jest istotne dla naszej przyszłości. Te nasze rozważania i działania dzisiaj, kształtują warunki dla życia w pokoju dzisiaj i jutro.

Jednocześnie wobec wielości zapisanych i przedstawionych obrazów wojennych z terenów byłej Jugosławii, można za Sontag podkreślić, że „nikt nie może powoływać się na nieznaną okrucieństw, które miały miejsce w Bośni od początku wojny w kwietniu 1992 roku. Sanski Most, Stupni Do, obozy koncentracyjne Omarska, Trnopolje, Keraterm i Manjaca i inne miejsca mordów, męczeństwo wschodniego Mostaru, Sarajewa i Gorazde, gwałt dokonany na dziesiątkach tysięcy kobiet w zdobytej przez Serbów Bośni, rzeź ponad 8000 mężczyzn i chłopców po kapitulacji Srebrenicy, gdzie wymordowano ponad osiem tysięcy muzułmanów (przyp. - J.R) to tylko część katalogu hańby [29, s.175]. I nikt nie może nie wiedzieć, że sprawa Bośni dotyczy Europy – demokracji i społeczeństwa złożonego z obywateli, a nie członków plemienia” [30].

PUNCTUM EDUKACYJNE

Wobec wielości nagromadzonych historii czasu wojny, badacze, dziennikarze, turyści próbują odczytać te punktowe doświadczenia miasta Sarajewa. „Miasto jest historią uobecnioną, ponieważ przestrzeń urbanistyczna nosi ślady własnej przeszłości. Są one czytelne w układzie i nazewnictwie ulic, architekturze i praktykach przestrzennych mieszkańców. Te praktyki rozumieć można jako działania podejmowane przez podmiot w przestrzeni jego codzienności – ścieżki chodzenia, prywatne kartografie, emocje związane z przestrzenią, podejmowane w niej działania” [31, s.138, 144].

Okaleczone Sarajewo, oblężone i bombardowane przez trzy i pół roku, z odciętymi dostawami żywności, leków, wody, prądu, to było miasto codziennego lęku, wybuchów, życia w piwnicach. „Już w pierwszym roku duża część budynków została uszkodzona i zniszczona, spłonęła Biblioteka Narodowa, gmachy rządowe i szpitale. Serbowie trzymali całe Sarajewo w strachu, umieszczając w strategicznych miejscach snajperów, którzy polowali na przechodniów. Napis „Pazi! Snajper!” (Uwaga! Snajper!) malowano farbami na murach wszędzie tam, gdzie wcześniej było słycać strzały. Najniebezpieczniej było wzdłuż obecnej Zmaja od Bosne (Smoka z Bośni) i bulwaru Meše Selimovicia, które w czasie wojny nazwano po prostu Aleją Snajperów. Tak jak Werona ma Rimea i Julię, tak Sarajewo ma Admirę Ismić i Boško Brkicia, parę-symbol [32], która zginęła tylko dlatego, że próbowała przejść przez ulicę” [33, s.59].

„W Dzień Dziecka w 1993 roku pociski spadły na boisko, na którym od-

bywał się pokazowy mecz piłkarski. Na trybunach zginęło 15 osób, głównie żołnierzy, blisko 100 osób zostało rannych. Pociski spadały na czekających po wodę albo po żywność dostarczaną przez pomoc humanitarną. Wszędzie o każdej porze. Piątego lutego 1994 roku doszło do pierwszej tragedii na targu Markale, kiedy po ataku mózdzierzowym zginęło 68 cywilów, a blisko 200 zostało rannych. Kluczowy dla oblężenia był drugi atak na Markale z 28 sierpnia 1995 roku. Jedno z najsłynniejszych zdjęć po drugim ataku na Markele zrobił Piotr Andrews [34], fotograf wojenny pracujący dla Agencji Reutersa. Na zdjęciu zrobionym przy samym wejściu na targ przez barierkę oddzielającą chodnik od ulicy przewieszzone są zmasakrowane zwłoki człowieka. Wokół leżą ciała innych ofiar. Na pierwszym planie stoi starszy, siwy mężczyzna, tępo patrząc przed siebie, jakby nie widział dramatu, który się właśnie wydarzył” [35, s.60-61].

„Ślad po jednym z pocisków, które zabiły wtedy 43 osoby i raniły 75, znajduje się teraz na środku przejścia dla pieszych przez ulicę obok targu. Dwa dni później siły NATO rozpoczęły naloty na serbskie pozycje – Deliberate Force, które doprowadziły do październikowego zawieszenia broni i zawarcia pokoju w Dayton w listopadzie, co zakończyło wojnę w Bośni” [36, s.60-61].

Wobec magmy traumatycznych przeżyć mieszkańców Sarajewa ważne jest „patrzenie przez pryzmat punktu. *Punctum* to nie tylko punkt czasoprzestrzeni, punkt zapisu, punkt oznaczeń –*punctum* staje się znakiem, przyjmuje konkretną postać, jest wiązką relacji. Otwiera przestrzeń tego co rani, ale i porusza do głębi. To bliski trakt ludzkiego doświadczenia, które ma swe punkty ekstremalne, krańcowe, punkty skupienia i rozproszenia, punkty ciężkości, punkty gęstości i więzi międzyludzkich” [37, s.67-68].

„Łacińskie *punctum* wprowadza nas w świat tego, co kłuje. *Punctum* (od *pungere*) to w klasycznej łacinie ukłucie, ślad po ukłuciu. W średniowiecznej łacinie to dodatkowo srodek, pochwała, fragment, urywek i pole na szachownicy” [38, s.60]. Wobec prowadzonych rozważań o mieście okaleczonym wojną należy podkreślić, że „łacińskie *punctum* otwiera ciekawą dla nas przestrzeń myślenia, bo to nie tylko punkt w przestrzeni i czasie, punkt zapisu, punkt oznaczeń, ale to punkt, który kłuje, który jest śladem. Skoro to przestrzeń tego, co rani, ale i porusza do głębi, to tym samym naprowadza na myślenie punktowe” [39, s.61].

W tej perspektywie wojenne historie tworzą miasto, splecione punktowymi doświadczeniami ocalałych ludzi. „Punkt uruchamia myślenie, które wydobywa fragment, ale nie wyrывa go jednocześnie z kontekstu, próbuje się na nim skupić. Fragment uczy nas zrozumienia, płynnej struktury naszego świata” [40, s.111]. Jednocześnie poranione wojną Sarajewo wypełnione jest zagęszczoną sumą punktowych doświadczeń ludzkich, które mogą nadać okaleczonemu miastu witalne oblicze. Tą witalność miasto zyskuje w rezultacie włączenia *punctum* doświadczeń w przestrzeń edukacji miejskiej.

Wyjście ze zgromadzonymi zbiorami opowieści wojennych poza ramy zapisanych książek, wykonanych zdjęć fotoreporterów i wejście z doświadczeniami biograficznymi w sferę publiczną to zwrot w stronę edukacji, sieci edukacyjnej (stacjonarnej i wirtualnej). W ten sposób doświadczenia wojenne mieszkańców Sarajewa stają się trwałymi zapisami, notacjami dostępnymi dla każdego, w tym w globalnej sieci obiegu informacji elektronicznej [41].

Ważną częścią doświadczeń wojennych mieszkańców Sarajewa są doświadczenia ówczesnych dzieci, których dzieciństwo zostało dramatycznie przezwane wojną. Mimo posiadania własnych wspomnień, poznanie innych doświad-

czeń dziecięcych czasu wojny towarzyszyło Jasminko Halilovic, który podczas dwóch i pół roku pracy nad książką pt. „War Childhood. Sarajevo 1992-1995” spotkał setki uczestników i wysłuchał ich historii oraz świadectw. „Dowiedział się, że dorastanie na wojnie jest złożonym, niedostatecznie zbadanym i uniwersalnym doświadczeniem. Wielu uczestników opisało lub pokazało mu swoje wojenne wspomnienia – przedmioty osobiste, zdjęcia, pamiątki, listy, rysunki i inne dokumenty. Dwadzieścia lat po wojnie wiele z nich zostało utraconych podczas przesiedlenia, przypadkowo wyrzuconych lub trwale zniszczonych” [42].

Jasminko Halilovic myśląc o zachowaniu tych wspomnień i przedmiotów na stałe, rozpoczął projektować koncepcję „Muzeum Dzieciństwa Wojny”. „W rezultacie szkice koncepcyjne projektu przybrały realną formę budynku i zawartości kolekcji setek przedmiotów i dokumentów z doświadczeń dzieci w czasie wojny. Powstałe „Muzeum Ratnog Djetinjstva” („Muzeum Dzieciństwa Wojny”) w Sarajewie w 2017 roku dokumentuje historie dzieci, w których życie wtargnęła wojna. To miejsce, gdzie zgromadzone pamiątki ważne dla dzieci i ich relacje, zapisy przeżyć stanowią archiwum, poświęcone doświadczeniom dorastania podczas wojny” [43].

Jednocześnie „Muzeum Dzieciństwa Wojny” „realizuje działania edukacyjne, mające na celu podnoszenie świadomości na temat zapewnienia pokoju na świecie dla przyszłych pokoleń. Oprócz goszczenia w Muzeum wycieczek szkolnych z przewodnikiem w salach ekspozycyjnych, organizowane są również warsztaty dla różnych grup wiekowych szkół podstawowych i średnich. Muzeum to również gości studentów uczelni wyższych, organizując sesje wykładowe i konwersatoria” [44].

„Muzeum Dzieciństwa Wojny w Sarajewie koncentruje się na budowaniu pokoju, dlatego w ramach zabaw, zajęć artystycznych i dyskusji podkreślana jest rola dzieci w budowaniu i pielęgnowaniu pokoju. W ramach warsztatów odczytywane są treści w zakresie praw dziecka, empatii, solidarności i współpracy międzykulturowej” [45].

To muzeum jest punktem edukacyjnym ważnym dla okaleczonego wojną Sarajewa. Jego „działanie bez względu na swą specyficzną treść, zawsze ustanawia powiązania, przejawia zatem tendencję do przełamywania wszelkich ograniczeń i przekraczania wszelkich granic” [46, s.221]. W tym rozumieniu można odczytywać muzeum, jego działania jako znaczące punktem edukacyjne w odnowie miasta, naszego świata potrzebującego do życia pokoju. Jednocześnie działania edukacyjne można także traktować jako punkty węzłowe na mapie lokalnych spraw, spletające wyzwania lokalne i globalne. Działania edukacyjne kształtują sieci współpracy, wzmacniające warunki do życia w pokoju. Warto wskazać za Arendt, że „edukacja jest raczej rozstrzygającym momentem, ukazującym naszą miłość do świata, w taki sposób, aby stał się on naszym wspólnym światem” [47, s.29].

Poszukując kierunków, ścieżek prowadzących ku odnowie miasta okaleczonego wojną, można wskazać praktyki działań edukacyjnych „Muzeum Dzieciństwa Wojny” w Sarajewie jako ważne punktem edukacyjne na drodze kształtowania pokoju. Renata Pater stwierdza, że „współczesne muzea wraz ze swoimi zasobami tworzą przestrzenie o wysokim potencjalnie edukacyjnym. Autorka podkreśla, że jednym z zadań współczesnej edukacji muzealnej jest przyjazne i relacyjne uczenie się w odpowiednio zaaranżowanej przestrzeni. Metody upowszechnienia wiedzy i udostępnienia zbiorów odnoszą się do znanych teorii

psychologicznych i nurtów pedagogicznych, na przykład teorii uczenia się Jeana Piageta, teorii inteligencji wielorakich Howarda Gardnera, koncepcji wychowania Johna Deweya, czy Marii Montessori. Łatwo dostrzec również trend, w którym ważne jest aktywizowanie odbiorcy, angażowanie go do autorefleksji, a także podejmowanie rozmowy, stawiania pytań i wspólnego poszukiwania odpowiedzi” [48, s.101-106].

Agnieszka Zabłocka-Kos podkreśla, że „w czasie, gdy muzeum zastępuje lekcje historii, musi mieć do spełnienia zadanie także edukacyjne – uczenia zadawania pytań, zgłębiania problemów, myślenia i logicznego dyskursu” [49, s.99]. Jednocześnie „trzeba mieć na uwadze, że ze względu na charakter współczesnej kultury muzea zanurzone w swojej lokalności realizują projekt o globalnym charakterze, właśnie dlatego że stają się forum publicznej debaty” [50, s.47]. Według Piotra Piotrowskiego „muzea wplecione są w globalną sieć, ale zarazem są umiejscowione w miastach, mają lokalny wymiar, realizujący się na gruncie konkretnego miejsca. Przede wszystkim jednak lokalność muzeum ujawnia się wtedy albo zawsze wtedy, kiedy podejmuje ono wysiłek stworzenia ram dla politycznej debaty, kiedy właśnie styka się z miastem, stając się częścią agory. Idzie o greckie słowo *politeia*, czyli konstruowanie życia publicznego, kształtowanie agory, społeczności, w tradycji greckiej utożsamianej z miastem, z polis” [51, s.47-48].

MIASTO PEDAGOGICZNE

Wobec powyższych rozważań należy podkreślić, że wybrane praktyki edukacyjne rozrastają się niczym roślinne kłącza – *rizomy* (system nadziemnych i podziemnych korzeni, np. perz), wyrastające ze zbioru punktowych doświadczeń ludzkich. W proponowanym myśleniu według punktów można odkrywać pamięć przeszłości mieszkańców Sarajewa i pamięć miasta okaleczonego wojną. „Pamięć to zawsze drobiny, punkty, drgania, które są zniekształcone i nieczytelne, ale te zamazane punkty są ocalające, bo to „coś”, co „majaczy na dnie”, wyodrębnia wielką głębię” [52, s.110-111]. W mieście poranionym wojną „punkt jest takim szczegółem, wybranym, utrwalonym, który daje zaczepienie” [53, s.112].

Punkt wyłuskany z doświadczeń okaleczonego wojną miasta „staje się impulsem, które go ożywia, buduje wokół niego przestrzeń, śledzi odniesienia” [54, s.114]. Stąd „myśl rizomatyczna, która myśli organizuje według kłącza, pozwala dyslokować punkty, pokazywać ich przemieszczania. Rizoma nie wyznacza drogi od punktu do punktu, bo to nie jest myślenie etapowe i osiadłe, zakorzenione” [55, s.110-111].

W tym sensie punkty doświadczeń na nomadycznej mapie działania mieszkańców Sarajewa są raczej skupiskami, stacjami, powstałych w dramatycznych warunkach tworzenia. Jednocześnie punkty edukacyjnych działań, sytuujących się blisko spraw ważnych dla mieszkańców Sarajewa kształtują przestrzeń tego miasta – miasta pedagogicznego. Dla Arystotelesa „każda wspólnota powstaje dla osiągnięcia jakiegoś dobra, to jasną jest rzeczą, że wprawdzie wszystkie wspólnoty dążą do pewnego dobra, lecz przede wszystkim czyni to najprzedniejsza ze wszystkich, która ma najważniejsze zadanie i wszystkie inne obejmuje. Jest nią *polis*, samorządna wspólnota. W tym znaczeniu *polis* bliska jest współczesnym miastom, funkcjonującym – przynajmniej w świetle konstytucyjnym – w porządku demokratycznym i stawiającym na samorząd, który tworzą wszyscy mieszkańcy” [56, s.9-10]. „W tej

perspektywie można wskazać, że każdy mieszkaniec miasta zasila je, jako wносяcy swój wkład do lokalnej, w nim powstającej wspólnoty myśli” [57, s.11].

Szczególnie w Sarajewie nasyconym historiami czasu wojennego oblężenia „wspólnota myśli lokalnej uczy, generując wiedzę, kształtując postawy, dyspozycje do określonych zachowań. Miasto czyni to przez miejsce, jakim się staje, kiedy zadzierzgnięte w nim zostaną pierwsze toposy i podzielane rozumienie osiąga fazę autopoiezy (gr. *auto* – samo i *poiesis* – wytwarzanie). Ludzie uczą się wówczas nie tylko „od siebie”, lecz „od” i „z” miasta, w tej sytuacji isticie pedagogicznego; miasta, operującego wiedzą samowystarczalną i pozytykującą efekt synergii, powstający „pomiedzy” komunikacyjnymi przepływami” [58, s.71]. Znaczącym wyrazem heroicznej postawy w czasie wojny były działania w oblężonym Sarajewie Predraga Pašicia [59]. Jego działania na rzecz dzieci w oblężonym mieście zasilają wspólnotę myśli lokalnej i generują wiedzę użyteczną w powojennym czasie.

Pašić był kapitanem mistrzowskiej drużyny FK Sarajevo z 1985 roku, reprezentantem drużyny Jugosławii w piłce nożnej, piłkarzem w Bundeslidzie i mającym po zakończeniu kariery piłkarskiej możliwość wyjazdu z oblężonego miasta. Predrag Pašić pozostał w Sarajewie w czasie wojny. Ponadto, „kiedy wybuchła wojna, otworzył szkołkę piłkarską i zaprosił do niej dzieci z całego miasta. Głównie po to, żeby udawać, że jest normalnie. Szkołkę nazwał ”Bubamara”, czyli ”Biedronka”. ”Biedronka” to piłka w biało-czarne łaty, jaką grało się, zanim wymyślono wszystkie te kosmiczne modele. Bubamara to też tytuł piosenki, którą znało z telewizji każde sarajewskie dziecko. Bubamara przylatywała do ciebie, a ty mówiłeś do niej: „Leć i pokaż wszystkim szczęście”. Predrag chciał, żeby wszyscy chłopcy z jego szkołki umieli je znaleźć” [60, s.53-54].

Pašić wspomina w rozmowie z dziennikarzami – „przez lata widziałem, jaką pasję ludzie mają do piłki nożnej, a kiedy wybuchła wojna, otworzyłem Bubamarę. Widziałem dzieci, które znalazły się w naprawdę w trudnej sytuacji, i postanowiłem użyć mocy futbolu, żeby coś dla nich zrobić” [61, s. 55].

Pašić na pierwszych zajęciach w hali sportowej zgromadził 200 chłopców. „To były dzieci z różnych części miasta, które, żeby dostać się na trening, musiały najpierw nie dać się zabić” [62, s. 55]. Jednocześnie twórca akademii piłkarskiej w oblężonym mieście wskazuje, że „hala sportowa podczas wojny była pięknym miejscem, bo wypełniały ją marzenia dzieci. Dookoła spadały bomby i granaty, a pod dachem czuło się radość” [63, s.55-56]. Jednocześnie trener piłkarski, wychowawca wielu dzieci podkreśla, że „praca z dziećmi podczas wojny była niesamowitym doświadczeniem. Zobaczyłem, jak sport może pomóc wyjść z traumy. Niektórzy z tych chłopców stracili na wojnie braci, jeden z nich stał niedaleko swojego taty, kiedy nadleciał granat i zabił go na jego oczach. Ale dla nich wszystkich gra w piłkę była jak wychodzenie z koszmaru. To był powolny proces, ale przynosił efekty. Widziałem, jak na twarzach dzieci zaczynają pojawiać się uśmiechy. Sport to najlepsza terapia” [64, s.56-57].

W tym miejscu należy podkreślić, że akademie piłkarska Bubamara to *punctum* edukacyjne na mapie Sarajewa, a opowieści Predraga Pašicia to wkład w zasoby wiedzy miasta, opowieści kształtujące wiedzę społecznie użyteczną w zakresie budowania porozumienia i pokoju między ludźmi.

Maria Mendel rozwijając rozważania o mieście jako miejscu wspólnym, przedstawia swoją koncepcję ugruntowaną w Arystotelesowskim poję-

ciu *koinopolis*. Badaczka wyjaśnia, że „dla Arystotelesa lokalny wymiar miejsca miał kluczowe znaczenie dla pojmowania *polis*. Kiedy Arystoteles wprowadza swój neologizm: *koinópolis*, zlepiające przymiotnik *koinós* (wspólny) i *polis* (miasto-wspólnotę), ma na uwadze specyficzną styczność komunikacyjną i intelektualną, właściwą miejscu fizycznemu, przestrzeni zagospodarowanej przepływami ludzkiego myślenia. Miasto jest tu miejscem wspólnym; *topos* lokalnym i wyrazem kulturowej „tutejszości”. Na tej podstawie można odczytywać *koinópolis* jako rodzaj lokalnego, zachodzącego w mieście po-rozumienia, czyli rozumienia które jest podzielane w nim wspólnotowo i które tworzy miejską wspólnotę. To wspólnota komunikacyjno-intelektualna, na podstawie wypracowanych sieci znaczeniowych zdolna do dalszych autorefleksji. To miasto, będące aktywną i nieograniczenie twórczą, samo-wytwarzającą się „myślą stąd”, wspólną i lokalną” [65, s.70-72].

Wobec powyższych rozważań warto wskazać, że akademie piłkarska Bubamara zasila wiedzę wspólnoty miejskiej Sarajewa. Jej wspólnotowe, wielokulturowe oblicze można odczytać w dotychczasowych działaniach sportowych, edukacyjnych akademii kierowanej przez Predraga Pašicia. Jak podkreśla ten bośniacki piłkarz urodzony w Sarajewie „to, czego ja też dzisiaj staram się nauczyć moje dzieci – dzieci muzułmańskie, serbskie, chorwackie, że nasza różnorodność jest zasobem. Że wszyscy jesteśmy częścią tego samego zespołu i że jako zespół wygrywasz” [66].

W mieście pedagogicznym dzielenie się doświadczeniem pomaga budować warunki dla lepszego życia. Praktyki działań edukacyjnych na wzór akademii Bubamara pozwalają budować mosty porozumienia i współpracy. Jednocześnie różnorodne działania mieszkańców Sarajewa pomogły wielu wychowankom akademii Bubamara stać się lekarzami, nauczycielami, prawnikami piłkarzami zawodowymi, reprezentantami Bośni i Hercegowiny w piłce nożnej.

PODSUMOWANIE

Wobec przedstawionych refleksji o okaleczonym wojną Sarajewie, zwrot w stronę miasta pedagogicznego pozwala kształtować warunki dla jego odbudowy i rozwoju. „W mieście, o którym myśli się, że jest pedagogiczne, bez trudu można dostrzec możliwości i szanse na zmianę kryzysowych sytuacji” [67, s.64]. Miasto okaleczone wojną pełne jest takich sytuacji, kiedy odbudowuje się, a jednocześnie gęsto nasycone jest traumatycznymi doświadczeniami wojennymi.

Miasto spleta to co społeczne, materialne i niematerialne, a więc jej mieszkańców, materialność i kulturę. W ramach tej kultury można wyodrębnić kulturę dialogu, służącą budowaniu więzi społecznych i społeczeństwa demokratycznego. Martin Heidegger wyjaśnia, że „istotą budowania jest, że daje ono mieszkań. Ta istota dokonuje się przez wznoszenie miejsc za pomocą spajania ich przestrzeni” [68, s.207]. Jednocześnie Heidegger zaprasza do uczenia się zamieszkiwania na bazie myślenia i budowania, pochodzących z warsztatu długiego doświadczenia i nieustannej praktyki [69, s.209].

Podejmując to zaproszenie możemy czerpać z doświadczeń „Muzeum Dzieciństwa Wojny” oraz akademii piłkarskiej „Bubamara” Predraga Pašicia. To zasoby bezcennych praktyk edukacyjnych, służących budowaniu porozumienia i współpracy w Sarajewie. Nie wyczerpując wybranych przykładów, służących kształtowaniu przyjaznego życia w pokoju warto podkreślić znaczenie organizacji pozarządowych, działających dla budowania lepszej przyszłości Sarajewa.

Jedną z takich organizacji jest stowarzyszenie „Edukacja buduje Bośnię

i Hercegowinę” [70], założone w czasie wojny w 1994 roku przez intelektualistów, pracowników teatru, sztuki i literatury, żołnierzy, w tym szanowanego gen. Jovana Diviaka [71] i policjantów oraz zwykłych obywateli Sarajewa. Dostrzegając konsekwencje wojny, w tym zniszczenie instytucji edukacyjnych i upadek systemu edukacji, stowarzyszenie to służy nadal dzieciom – ofiarom wojny, z niepełnosprawnością, uzdolnionym dzieciom i młodzieży, dzieciom i młodzieży romskiej mniejszości narodowej oraz innym osobom znajdującym się w potrzebie. Stowarzyszenie ”Edukacja buduje Bośnię i Hercegowinę” wspiera emocjonalne, materialne, stypendialne, edukacyjnie dzieci, młodzież i ich rodziców/opiekunów w Bośni i Hercegowinie.

Zatem współpraca wielu ludzi dobrej woli, organizacji pozarządowych pozwala stawić czoła wielu wyzwaniom powojennym w Sarajewie. W warunkach miasta pedagogicznego realizowane działania lokalne dla dobra wspólnego pokazują, że można pomyśleć świat inaczej. To wizja wielokulturowej wspólnoty społecznej, żyjącej w pokoju na co dzień. To zwrot w stronę budowania społeczności stwarzających szanse (*community of opportunities*). Jonathan F.P. Rose określa te społeczności jako „dar bycia razem” i „bezpieczny dom, do którego się wraca ze śmiałych podróży” [72, s.307]. Realizacja tej wizji lepszego świata, którą podejmują mieszkańcy Sarajewa w ramach swoich różnorodnych działań służy poprawie jakości życia i kondycji obywatelskiej w poranionym wojną kraju.

Jednocześnie społeczności stwarzające szanse „powinny skupiać rozmaitych mieszkańców, zapewniać różne rodzaje miejsc zamieszkania i stwarzać szanse życiowe” [73, s.308]. Szczególnie w tym kontekście warto odczytywać i wspierać aktywność organizacji pozarządowych, wyrażających czułość wobec wszystkich mieszkańców Bośni i Hercegowiny z poszanowaniem ich wielokulturowej tradycji.

Olga Tokarczuk wyjaśnia, że „czułość jest sztuką uosabiania, współodczuwania. Czułość personalizuje to wszystko, do czego się odnosi, pozwala dać temu głos, dać przestrzeń i czas do zaistnienia, i ekspresji. Pojawia się tam, gdzie z uwagą i skupieniem zaglądamy w drugi byt, w to, co nie jest „ja” [74, s.287-288]. Warto podkreślić za noblistką, że „czułość jest głębokim przejęciem się drugim bytem, jego kruchością, niepowtarzalnością, jego nieodpornością na cierpienie i działanie czasu. Jest tym trybem patrzenia, które ukazuje świat jako żywy, żyjący, powiązany ze sobą, współpracujący i współzależny” [75, s. 288].

BIBLIOGRAFIA:

1. Laclau E., przekł. pod red. T. Szkudlarka, *Rozum populistyczny*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław 2009, s. 167-168.
2. Kunce A., *Człowiek lokalny. Rozważania umiejscowione*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 39.
3. Czyżewski K., *W stronę Xenopolis*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2019, s. 209.
4. Duda M., *Sarajewo jako metafora. Miasto i mit*, [w:] Białostockie Studia Literaturoznawcze, Nr 3/2012, s. 54-70.
5. Jančar D., *Eseje*, Fundacja Pogranicze, Sejny 1999, s. 118.
6. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 219.
7. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 221.

8. Malabou C., *Ontologia przypadku. Eseje o plastyczności destrukcyjnej*, przeł. P. Skalski, Fundacja Augusta hrabiego Cieszkowskiego, Warszawa 2017, s. 7-9.

9. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 56.

10. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 63.

11. Demick B., *W oblężeniu. Życie pod ostrzałem na sarajewskiej ulicy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019, s. 27.

12. Demick B., *W oblężeniu. Życie pod ostrzałem na sarajewskiej ulicy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2019, s. 110.

13. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 238.

14. Czerwiński M., *Chorwacja. Dzieje, kultura, idee*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2020, s. 664.

15. Jergović M., *Sarajewskie Marlboro*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2020, s. 22.

16. Jergović M., *Sarajewskie Marlboro*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2020, s. 22-23.

17. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 224.

18. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 224.

19. Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 2021, s. 226.

20. Prace różnych autorów, ukazujących na fotografiach oblicza konfliktów zbrojnych można zobaczyć na wystawie w dziale The End of Yugoslavia in War Photo Limited w Dubrowniku. <http://www.warphotold.com/exhibitions/the-end-of-yugoslavia36> (Dostęp: 15.08.2021).

21. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 103-104.

22. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 105.

23. Susan Sontag po przyjeździe do Sarajewa w kwietniu 1993 roku usłyszała od mieszkanki tego miasta, że „W październiku 1991 roku byłam tutaj, w swoim uroczym mieszkanku w spokojnym Sarajewie, gdy Serbowie napadli na Chorwację, i pamiętam, jak w wieczornym dzienniku telewizyjnym pokazywali zniszczenie Vukovaru zaledwie kilkaset mil dalej. Pamiętam: och, jak to straszne i zmieniłam kanał. Jak mam się teraz oburzać, kiedy ktoś we Francji albo we Włoszech, albo w Niemczech, oglądając codziennie wieczorem w wiadomościach to zabijanie u nas dzień po dniu, mówi: och, jakie to straszne, i szuka innego programu”. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 119.

24. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 120.

25. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 121.

26. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 136.

27. Rutkowski K., *Warszawskie pasaże*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2018, s. 11.

28. Sontag S., przeł. S. Magala, *Widok cudzego cierpienia*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2016, s. 138.

29. W kontekście obrazów wojny warto także przypomnieć za Emirem Suljagicem, że „to co dokonało się w Srebrenicy w ciągu kilku gorących dni lipca 1995 roku, to jedna z największych zrad, których dopuściła się ludzkość. Był to czas, gdy nie wierzono informacjom o planowanych egzekucjach na ludności cywilnej, gdy żołnierze potrzebowali rozkazów, by zachowywać się jak ludzie, gdy życie okazało się nic nie warte”. Suljagic E., przeł. A. Łasek,

Pocztówki z grobu, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2007, s. 175.

30. Susan Sontag, *A Lament For Bosnia*: https://www.alternet.org/2000/04/susan_sontag_a_lament_for_bosnia/ (Dostęp: 23.08.2021).

31. Szalewska K., *Urbanalia. Miasto i jego teksty*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2017, s. 138, 144.

32. Zob.: <https://www.youtube.com/watch?v=jnQ1ITAVjhw&t=11s> (Dostęp: 20.08.2021).

33. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 59.

34. Zob.: <https://www.piotrandrewsphotography.com/exhibition?lightbox=dataitem-irc693ui> (Dostęp: 20.08.2021).

35. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 60-61.

36. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 60-61.

37. Sławek, T., Kuncce, A., Kadłubek, Z., *Oikologia. Nauka o domu*, Stowarzyszenie Inicjatyw Wydawniczych, Katowice 2013, s. 67-68.

38. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, s. 60.

39. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, s. 61.

40. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008, s. 111.

41. Poszukując różnorodnych form zapisu doświadczeń mieszkańców okaleczonych miast, warto wskazać publikację, w której znajdują się narracje biograficzne ludzi ocalałych z ludobójstwa w Srebrenicy. To publikacja pt. „Voices from Srebrenica. Survivor Narratives of the Bosnian Genocide” pod red. Anny Petrila i Hasana Hasanovića. Jednocześnie Centrum Pamięci Srebrenica-Potočari opracowując zasoby wiedzy, kształtuje środowisko działań edukacyjnych z uczestnikami traumatycznych zdarzeń, badaczami akademickimi oraz ludźmi, poszukującymi wiedzy na temat wojny na terenach byłej Jugosławii i życia ocalałych. W rezultacie opracowano i udostępniono elektroniczne świadectwa ocalałych ludzi, m.in. <https://www.youtube.com/watch?v=xrBruFDZ5M0> ;

<https://www.youtube.com/watch?v=GICsXzc1eWY&t=1s> (Dostęp: 24.08.2021).

42. <https://warchildhood.org/> (Dostęp: 24.08.2021).

43. <https://warchildhood.org/> (Dostęp: 24.08.2021).

44. <https://warchildhood.org/> (Dostęp: 24.08.2021).

45. <https://warchildhood.org/> (Dostęp: 24.08.2021).

46. Arendt H., *Kondycja ludzka*, Fundacja ALATHEIA, Warszawa 2010, s. 221.

47. Vlieghe J., przeł. Zamojski P., *Edukacja w warunkach szkolnych. Ku pedagogice skupionej na rzeczy*, [w:] Aleksander Z., Jurgiel-Aleksander A., Zamojski P. (red.), *Pedagogika. Studia i Badania Naukowe. Scientific Studies and Research*, Rok X, Nr 1/2016, Ateneum Szkoła Wyższa w Gdańsku, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2016, s. 15-33

48. Danecka B., *Relacja, dialog i porozumienie jako wyzwania współczesnej edukacji*, [w:] *Wyzwania edukacji*, M. Kozioł, M. Mazik, M. Nikody, M. Praweńska, A. Pyzik, E. Wyżga (red.), nr 16 (2020), Wydawnictwo Muzeum Sztuki Współczesnej w Krakowie MOCAK, s. 101-106.

49. Zabłocka-Kos A., *Więcej intelektu, mniej emocji. W poszukiwaniu równowagi narracji w muzeach historycznych w Polsce*. HERITO, Nr 13, (4/2013), s. 82-99.

50. Piotrowski P., *Muzeum krytyczne*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2011, s. 47.

51. Piotrowski P., *Muzeum krytyczne*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2011, s. 47.

52. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008 s. 110-111.

53. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008 s. 112.

54. Kuncce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008 s. 114.

55. Kunce A., *Antropologia punktów. Rozważania przy tekstach Ryszarda Kapuścińskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2008 s. 110-111.
56. Mendel M. (red.), *Miasto pedagogiczne*, Studia Pedagogiczne, nr 69, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2016, s. 9-10.
57. Mendel M. (red.), *Miasto pedagogiczne*, Studia Pedagogiczne, nr 69, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2016, s. 11.
58. Mendel M., *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk: 2017, s. 71.
59. Football Rebels https://www.youtube.com/watch?v=QCDoPIM_ZBQ (Dostęp: 24.08.2021).
60. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 53-54.
61. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 55.
62. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 55.
63. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 55-56.
64. Werner A., Kołodziejczyk M., *Mecz to pretekst. Futbol, wojna, polityka*, Wydawnictwo SQN, Kraków 2020, s. 56-57.
65. Mendel M., *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017, s. 70-72.
66. Rodolfo Toč, *Predrag Pašić, football at the test of nationalism*, <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Bosnia-Herzegovina/Predrag-Pasic-football-at-the-test-of-nationalism-154587> (Dostęp: 24.08.2021).
67. Mendel M., *Pedagogika miejsca wspólnego. Miasto i szkoła*, Wydawnictwo Naukowe Katedra, Gdańsk 2017, s. 64.
68. Michalski K., *Zrozumieć przemijanie*, Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego, Warszawa 2011, s. 207.
69. Michalski K., *Zrozumieć przemijanie*, Fundacja Augusta hr. Cieszkowskiego, Warszawa 2011, s. 209.
70. <https://ogbh.com.ba/o-nama/> (Dostęp: 24.08.2021).
71. <http://www.warmfoundation.org/member/jovan-divjak> (Dostęp: 24.08.2021).
72. Rose, J.F.P., *Dobrze nastrojone miasto*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2019, s. 307.
73. Rose, J.F.P., *Dobrze nastrojone miasto*, Wydawnictwo Karakter, Kraków 2019, s. 308.
74. Tokarczuk O., *Czuly narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 287-288.
75. Tokarczuk O., *Czuly narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020, s. 288.

KONCEPCJE KARANIA W PERSPEKTYWIE WSPÓŁCZESNYCH ODDZIAŁYWAŃ RESOCJALIZACYJNYCH SKIEROWANYCH DO OSÓB UZALEŻNIONYCH

Semrau Katarzyna

Uniwersytet Gdański, doktorant, Gdańsk

katarzyna.semrau@wp.pl

ORCID ID: 0000-0002-7289-6913

Zarys zagadnień

Istnieje wiele teorii próbujących wyjaśniać mechanizmy związane z karaniem i resocjalizacją. Związane z nią jest także zjawisko wykluczenia społecznego, które w przeszłości polegało na banicji, a współcześnie jest mechanizmem stygmatyzacji osób opuszczających zakład karny, niedostosowanych społecznie czy bezdomnych. Istnieje także wiele teorii dotyczących natury ludzkiej. Istotnym czynnikiem związanym z potrzebą stosowania różnego rodzaju sankcji społecznych były koncepcje przyczyn niezgodnego z obowiązującym prawem postępowania człowieka. Również na tej podstawie tworzone systemy kar, a później oddziaływania resocjalizacyjne. Struktura prawna i karna były niezwykle istotne, ponieważ jedną z ich głównych ról było zapobieganie rozpadowi społecznemu. Zmieniające się idee dotyczące sposobów skutecznej resocjalizacji sięgają jedynie ostatnich kilkuset lat. W związku z nimi, należało także przystosować zakłady karne w specjalnego rodzaju oddziaływania, także te oddziały - skierowane do osób uzależnionych od środków psychoaktywnych. Specyficzne warunki izolacji więziennej uwzględniać mają nie tylko podstawowe potrzeby fizjologiczne osadzonych, ale także możliwości podjęcia leczenia w oddziałach terapeutycznych.

Historia oddziaływań karnych i resocjalizacyjnych

Współczesne warunki izolacji są więc kompletnie inną koncepcją ukarania człowieka aniżeli te występujące jeszcze kilka wieków temu. Aż do XVIII wieku dominującym sposobem karania osób łamiących prawo było torturowanie. Do popularnych praktyk możemy zaliczyć między innymi: obcinanie kończyn, rozrywanie koźmi, łamanie kołem czy podpalanie. Najbardziej istotne było więc ukaranie ciała, najlepiej tej części, która dokonała przestępstwa, na przykład: za pobicie lub kradzież, obcinano rękę; przypalano głównie tę stronę ciała, którą dana osoba dokonała zbrodni, obcinano tę kończynę którą dokonano przestępstwa: „Udana kara kaźni usprawiedliwia wymiar sprawiedliwości, jako że publickuje prawdę o zbrodni na samym cielem umęczonym” [1 s.54]. Jej zadaniem była więc zemsta za wyrządzone krzywdy na cielem człowieka poddawanego publicznym torturom. Od końca XVIII wieku do początku XIX wieku rytuał swoistego rodzaju spektakli polegający na wykonywaniu wyroków śmierci na najróżniejsze sposoby, stopniowo zaczął zanikać. Karanie, które wcześniej miało być publiczne i działać ku przestrodze innych, zaczęto postrzegać jako ukryte i wstydlive. Zmianie ulegał także sposób myślenia nad genezą zła tkwiącego w człowieku jako nad problemem duszy, a więc bezsensowne zdawało się ukaranie ciała w rozumieniu wykonywania stosunkowo krótkich tortur prowadzących do śmierci; dużo bardziej pożytecznym rozwiązaniem było ograniczenie praw czło-

wieka i skazywanie na przymus prac społecznych przez długie lata [1, s.12-15]. Sednem kary śmierci z kolei, zamiast torturowania ciała, stało się samo odebranie życia. W związku z taką zmianą podejścia, zmieniła się także organizacja karania, zamiast zatrudnionego kata, zatrudniano lekarzy, którzy wykonywali wyroki śmierci poprzez zastrzyk mający być gwarantem bezbolesnej śmierci. Nowy sposób karania miał osiągać poza ciałem, przekonani i myśli przestępcy. Zaczęto brać także pod uwagę w trakcie sądenia takie czynniki jak: poczynałość sprawcy, a także dowody mające być bardziej lub mniej wskazujące na winę [1, s.43-44]. Wcześniejsze założenia dotyczące śmiertelnych tortur jako najbardziej skutecznego środka karnego związane były także z organizacją społeczną, a mianowicie niską wartością życia ludzkiego, szczególnie osób pochodzących z niższych klas społecznych. Ponadto wysoka liczba zgonów przyczyniała się do powszechnego widoku śmierci, publiczne drastyczne egzekucje miały więc wskazywać na różnicę między zwyczajną śmiercią, a tą w ramach kary. Ważnym aspektem publicznych tortur było także ukazanie asymetrii władzy mającej prowadzić do skuteczniejszego podporządkowywania się społeczeństwa [1, s.64-66]. Nie było wtedy mowy o uwzględnianiu jakichkolwiek potrzeb skazanych, chociażby fizjologicznych. Ciała wisiały na rynkach lub skrzyżowaniach przez kilka dni, tak, aby każdy mówił nie tylko wiedzieć o ukaraniu przestępcy, ale także go zobaczyć. Tym samym widoczne stało się to, jak skuteczny jest system karny. Przeprowadzane tortury i bezczeszczenie zwłok nie miało mieć jednak wydzwięku zemsty za wyrządzone krzywdy, ale ubolewania władz nad skazańcem, który został wykluczony poprzez to, co zrobił i doprowadził do konieczności torturowania go [1, s.131]. Praktyki te doprowadziły jednak między innymi do problemów związanych ze stosowaniem przemocy jako jedynej znanej formą rozwiązywania konfliktów. To niebezpieczeństwo pobudzenia przemocy ze strony władzy i ludu stała się istotnym czynnikiem prowadzącym do zmian w zakresie myślenia o karaniu i resocjalizacji [1, s.85].

Uczenie się zachowań konformistycznych

Jak pokazują badania nad zjawiskiem karania zastępczego z końca XIX wieku, dzieci oglądające agresję którą spotyka kara, stosowały stosunkowo mniej agresji niż gdy oglądały nagradzanie kary [2, s. 119]. We współczesnym pojęciu społeczno – interakcyjnym, dziecko poprzez takie doświadczenia jak: przekonanie o skuteczności agresywnych zachowań czy przebywanie w środowisku, w którym obecna jest przemoc – uczy się jej, co prowadzi do zachowań problemowych w późniejszych latach. Regulacja własnych zachowań poprzez wykształcenie motywacji wewnętrznej jest z kolei czynnikiem wzmacniającym prawidłowy rozwój dziecka [3, s.160-162]. Współcześnie istotne nauczanie dzieci odradzania gratyfikacji, pozytywnej relacji przywiązania nie było dostatecznie znane aż do końca XVIII wieku. Można więc przypuszczać jaki wpływ miało obserwowanie przez dzieci publicznych tortur w ramach lekcji wychowania obywatelskiego. Jedną z istotnych koncepcji kar stworzył Jean Piaget, który był zwolennikiem przechodzenia od realizmu moralnego do moralności relatywistycznej. Oznacza to przechodzenie w rozwoju dziecka, od pojęcia niezmienności reguł i karania proporcjonalnie do wyrządzonej szkody, do moralności relatywistycznej która uwzględnia intencje czynów. W związku z tym władza wymierzająca kary proporcjonalnie do zbrodni ma wpływ na kształtowanie obywateli niezdolnych do uwewnętrznienia norm społecznych w rozumieniu rozwijania moralności i światopoglądu zgodnego z porządkiem społecznym. Podobne

stanowisko wyraża Lawrence Kohlberg, który był zwolennikiem sześciu stadiów rozwoju moralnego mającego przebiegać od instrumentalnego hedonizmu i bezwzględnego poszanowania autorytetu do polegania na własnym sumieniu [3, s. 54-55]. Z kolei koncepcja Alberta Bandury zakładająca wpływ modelowania na kształtowanie się osobowości wyjaśnia istotę ekspozycji na zachowania związane z używaniem środków psychoaktywnych na powstanie uzależnienia. Badani liderzy grup dokonujących gwałtów zbiorowych nie odznaczali się wrażliwością czy umiejętnością internalizacji wartości. Jak się okazało, doświadczali oni odrzucenia już w okresie wczesnego dzieciństwa [4, s.337]. Należy także podkreślić znaczenie uzależnienia w popełnianiu przestępstw. Mianowicie, uzależnienie może być przyczyną popełniania przestępstw, ale może być także odwrotnie: to środowisko przestępcze może być przyczyną popadnięcia w uzależnienie. Ten rodzaj przestępców, mających współwystępujący problem uzależnienia wymaga szczególnej opieki obejmującej zarówno terapię uzależnień jak i szereg oddziaływań resocjalizacyjnych. W literaturze znajduje się rozróżnienie na: zniekształcenia związane z uzależnieniem i zniekształcenia pokryminalne, które: „nie są od siebie wyraźnie oddzielone, przeciwnie, są powiązane licznymi więzami, tworząc wzajemnie zachodzące na siebie grona. Podobne powiązania istnieją pomiędzy stylem życia osoby uzależnionej a przestępczym stylem życia oraz konsekwencjami uzależnienia i aktywności kryminalnej w różnych obszarach i dla różnych osób i instytucji” [5, s. 333]. Widać więc jak istotne staje się ujęcie obu zniekształceń chcąc efektywnie pracować w specyficznym środowisku terapii w sytuacji izolacji więziennej. Pominięcie którejs z sfer zniekształceń, na przykład: perspektywa postrzegania osadzonego jako osoby doświadczającej jedynie dolegliwości ze strony uzależnienia takiej jak głód substancji i zignorowanie obszaru zachowań pokryminalnych może skutkować brakiem efektów.

Współczesne koncepcje psychologii zachowań

Współczesny nurt dotyczący psychologii zachowań związanych z wyrządzaniem złem, zwraca także uwagę na istotną rolę mechanizmów społecznych. Zgodnie z teorią Philipa Zimbardo, zło należy traktować nie jako coś, co dotyczy jedynie tych *złych ludzi*, natomiast *dobrych* już nie, ale jako właściwość mogącą objawić się u każdego w określonych okolicznościach, a przyczyn należy upatrywać w czynnikach dyspozycyjnych, sytuacyjnych i systemowych [6, s.29]. Podział na ludzi *dobrych* i *złych* jest więc bezpodstawny. Potwierdza to przeprowadzony przez Zimbardo - *Stanfordzki Eksperyment*, ale także badania nad posłuszeństwem Stanleya Milgrama czy badania nad konformizmem Solomona Ascha. Potwierdzają one, że człowiek spełniający normy społeczne jest w stanie znęcać się nad innymi, poddawać zabójczym wstrząsom elektrycznym w odpowiedzi na obowiązek posłuszeństwa czy zmienić własne zdanie by dopasować do innych (nawet nieznanych wcześniej) osób. Znaczące przy opisie źródła takich zachowań jest także odkrycie Christophera Browinga opisującego mechanizm nasilenia się oddziaływań dokonujących masowych mordów na Żydach, zgodnie z którym werbowano młodych mężczyzn w celu zabijania pozostawiając im jednak wybór polegający na możliwości odmówienia uśmiercania wroga. Początkowo połowa mężczyzn odmówiła, jednak później, jak się okazało, ze względu na to, że są niewystarczająco akceptowani przez współtowarzyszy, aż 90% zdecydowało się mordować [6, s.297]. Te prawidłowości związane z naturą ludzką zauważono już w XVII wieku kiedy to żołnierz stał się kimś, kogo można wyprodukować. Zauważano wtedy plastyczność ludzkiej natury zdolnej do

zabijania bez konieczności wcześniejszego przygotowywania jej poprzez odpowiednie wychowywanie: „Z nieforemnego ciasta, z nieporadnego ciała zrobiono odpowiadającą zapotrzebowaniam maszynę; wytresowano, krok po kroku, zachowanie; zaplanowany przymus powoli wnika w każdą część ciała, opanowuje je, nagina całość, nadaje mu nieustanną gotowość i znajduje przedłużenie w automatyzmie nawyków” [1, s.161]. Kształtowanie ciała czy nauka musztry, przekładała się więc na psychikę i posłuszeństwo wobec autorytetu. Zgodnie z tym założeniem, ciało ludzkie może stać się własnością władzy, co prowadzi do swojego rodzaju dehumanizacji i zatracenia swojej indywidualności, zyskanie anonimowości, a to z kolei potęguje łatwość w znęcaniu się nad innymi [6, s. 240; 305]. Teorie społecznego uczenia się wyraźnie wykluczają udział mechanizmów wewnętrznych w uczeniu się także tych złych zachowań. To bodźce środowiskowe mają wpływ na zachowania danej osoby. Zgodnie z tą teorią, blokada możliwości wykształcenia się samoregulacji wewnętrznej poprzez ciągłą musztrę bezpośrednio wpływa na kształtowanie żołnierza mogącego spełnić każdy rozkaz. Jednak, zgodnie ze współczesnymi nurtami psychologii eklektycznej zorientowanej na proces, przy ocenie postępowania człowieka, należy brać pod uwagę zarówno czynniki środowiskowe jak i te osobowościowe. Szczególną rolę rozwojową przypisuje się za Bandurą zarówno procesom symbolicznym, samoregulacji jak i zastępczemu uczeniu się [2, s.9]. Koncepcje polegające na publicznych torturach jako najlepszym sposobie ukarania przestępcy zdają się więc bezpodstawne wobec współczesnych nurtów psychologii społecznej. Opisane mechanizmy postrzegania człowieka w szerszym kontekście aniżeli określanie danej osoby jednoznacznie jako dobrej lub złej pozwala na ogląd sytuacji osób przebywających w izolacji więziennej, którzy poddawani są procesom resocjalizacji w szerszej perspektywie.

Uzależnienie od środków psychoaktywnych w resocjalizacji

Takie umiejętności jak: odracanie gratyfikacji czy motywacja wewnętrzna odgrywają kluczową rolę w leczeniu osób uzależnionych. Uzależnienie spotyka się obecnie z mniejszym zrozumieniem społecznym niż na przykład postrzeganie osób chorych psychicznie. Jak pokazują badania przeprowadzone przez CBOS, w porównaniu do lat dziewięćdziesiątych, obecnie odnotowuje się spadek życzliwości wobec takich osób [7, s.33]. Z kolei stygmatyzacja społeczna uzależnionych sprowadza się do tego, że „pacjent uzależniony od substancji psychoaktywnych ma najczęściej słabą motywację do zmiany, wysoki poziom lęku, słabo rozwinięte wyobrażenie o własnej przyszłości; jest słaby fizycznie, pozbawiony wiary i nadziei, samotny, przegrany, pełen bólu i rozszczeń wobec świata i ludzi, nieufny, pozbawiony miłości i ludzkiego szacunku. Słowem jest osobą chorą na ciele i duszy. Wymaga zazwyczaj kompleksowej pomocy specjalistycznej, a jego powrót do zdrowia jest powolny i żmudny” [8, s. 198-199]. Problem osób uzależnionych dotyczy więc wielu aspektów życia związanego z psychiką, problemami w kontaktach i poczuciem odmienności społecznej. Osoba uzależniona, dodatkowo opuszczająca zakład karny, nawet mimo posiadanej motywacji wewnętrznej spotyka się ze stygmatyzacją prowadzącą do problemów w organizacji życia na wolności. Uzależnienie od środków powstaje wtedy, gdy potrzeby jednostki, zarówno fizjologiczne jak i te psychiczne, nie są wystarczająco zaspokojone. Środki psychoaktywne nabierają wówczas istotnego znaczenia w eliminacji przykrego stanu emocjonalnego lub napięcia. Różnorodność metod terapii przyczyniła się do powstania wielu nurtów dotyczących

leczenia uzależnień co niewątpliwie ma wpływ na możliwy wybór oddziaływań tego typu w zakładach karnych. Pierwsze metody terapii uzależnień powstały na zasadzie *Dwunastu Kroków Anonimowych Alkoholików*. Wśród głównych zasad znajdowały się takie jak: konieczność uznania swojej bezsilności wobec nałogu czy uznanie uzależnienia za chorobę przewlekłą, niemożliwą do wyleczenia [8, s. 200-201]. Nurt ten, obecny także współcześnie, kierowany jest zarówno do osób uzależnionych od alkoholu jak i narkotyków w zakładach karnych. Jednak współcześnie terapia umożliwiła wybór różnorodnych podejść do terapii, niejednokrotnie skrajnych. Niezwykle popularną dzisiaj metodą prowadzenia terapii jest *Dialog motywujący*. Zgodnie z jego założeniami, to osoby uzależnione są najlepszymi ekspertami od samych siebie, a ludzie posiadają już swoje mocne strony niezbędne do uporania się z problemem uzależnienia. Z kolei motywacja do poprawy swojego życia czy przezwyciężenia uzależnienia nie jest brana z zewnątrz lub dostarczana przez terapeutę. Każdy pacjent już ją posiada wraz z niezbędnymi umiejętnościami. Zadaniem terapeuty jest jedynie wywołanie tej zmiany i motywacji [9, s.46]. To podejście zakłada więc wiarę w zasoby jednostki uzależnionej, co stanowi skrajnie inne podejście od tego zakładającego relację terapeutyczną na zasadzie mistrz – uczeń. Dialog motywujący skupia się na istotnej roli relacji partnerskiej w terapii. Poza nim, istnieją oczywiście inne współczesne nurty opisujące różne sposoby prowadzenia psychoterapii takie jak na przykład: transteoretyczny model zmiany autorstwa Prochaski i DiClemente, zgodnie z którym, aby nastąpiła trwała zmiana zachowania człowieka, niezbędne jest przejście przez szereg stadiów. Wśród nich wyróżnia się: fazę wstępnej komplementacji, etap komplementacji, następnie przygotowania, działania, utrzymania oraz fazę nawrotu do poprzedniego zachowania. Zgodnie z tym modelem proces zmiany jest długotrwały i to zaburzenia na którymś z etapów, a nie zła wola osoby zmieniającej się warunkuje brak zmiany. Widać więc różnicę między tą metodą a Dwunastoma Krokami Anonimowych Alkoholików. Także podejście do terapii obierające za cel abstynencję pacjenta jest współcześnie tylko jedną z możliwych opcji. Istnieją programy terapeutyczne polegające na redukcji szkód związanych z używaniem substancji lub obierające za cel jedynie ograniczenie ilości zażywanej substancji. Oddziały terapeutyczne w zakładach karnych jednak głównie opierają się o cel będący całkowitą abstynencją od środków psychoaktywnych. Sytuacja izolacji więziennej i terapia prowadzona w jej trakcie jest specyficzną przestrzenią. Pierwsze oddziały dla skazanych uzależnionych powstawały od połowy lat siedemdziesiątych dwudziestego wieku. Pierwszy z nich został utworzony w 1976 roku na terenie zakładu karnego numer 1 we Wrocławiu, kolejny w 1979 roku w Barczewie [5, s. 322]. Jest więc to stosunkowo nowa forma oddziaływań na skazanych. Tradycyjny model terapii zakłada występowanie dwóch stron: pacjenta i psychoterapeuty. W sytuacji izolacji więziennej istotną rolę pełni także wymiar sprawiedliwości, który określa warunki życia pacjenta i oczekuje sprawozdania dotyczącego efektów współpracy z osobą uzależnioną. Przy orzeczeniu terapeutycznego systemu wykonywania kary, który określa art. 62 i 95 § 1 kodeksu karnego skazany otrzymuje nakaz poddania się terapii, a psychoterapeuci zobowiązani są do prowadzenia tejże [10] Rodzi to oczywiście opór związany z motywacją zewnętrzną do podjęcia terapii. Z drugiej strony, przymus pozwala na utrzymanie osadzonego na oddziale. Brak możliwości rezygnacji jest z kolei częstym powodem autentycznego zaangażowania się w proces terapii. Różnica między dobrowolnością a jej brakiem polega z

kolei na tym, że osoba nie mająca przymusu terapii ma: potrzebę odbycia terapii, ma możliwość wyboru terapeuty lub jego zmiany lub możliwości rezygnacji z terapii [5, s. 325-326]. Terapia w zakładzie karnym zdecydowanie należy więc do niedobrowolnych. Należy jednak podkreślić że odbywanie kary w systemie terapeutycznym stanowi jedynie alternatywę dla sankcji karnej.

Podsumowanie

Współczesne prawo karne w Polsce, które zabrania wykonywania jakichkolwiek wyroków śmierci, zdaje się nieporównywalne do praktyki tortur sprzed XVIII wieku. Co więcej, uwzględnia ono potrzebę terapii osób uzależnionych. Obecnie kara pozbawienia wolności zawiera w sobie różnego rodzaju oddziaływania resocjalizacyjne i terapeutyczne skierowane do osadzonych uwzględniające także potrzebę terapii uzależnień w warunkach izolacji. Dzięki temu osoba opuszczająca zakład karny ma możliwość nowej organizacji swojego życia bez potrzeby zażywania substancji oraz łączącym się z tym bezpośrednio – kontaktem z osobami dokonującymi przestępstwo na przykład: rozprawdzania narkotyków. W kwestii przekształcenia motywacji zewnętrznej na wewnętrzną istotne są współczesne teorie z zakresu leczenia uzależnień takie jak na przykład: dialog motywujący czy transteoretyczny model zmiany. Znając zasadność teorii modelowania i potrzeby samoświadomości prowadzącej do samoregulacji możemy jednak kształtować świadomość społeczną zmierzającą raczej do rozwoju aniżeli propagowania przemocy [2, s. 30]. Z drugiej strony, mechanizmy stygmatyzacji społecznej w dalszym ciągu są obecne i utrudniają procesy organizacji życia na nowo po opuszczeniu zakładu karnego, szczególnie tych osób ze współwystępującym uzależnieniem. Środki karne zmieniały się znacznie w przeciągu ostatnich wieków. Od powszechnych w siedemnastym wieku publicznych tortur i przekonania o „dobrych” lub „złych” ludziach przeszliśmy do systemów izolacyjnych uwzględniających specyficzne potrzeby osadzonych takie jak konieczność tworzenia oddziałów terapeutycznych dla osób uzależnionych. Jest to stosunkowo nowa forma oddziaływań sięgająca końca ubiegłego wieku, jednak rozwija się ona prężnie mimo trudnych warunków organizacyjnych charakteryzujących instytucję zakładów karnych. Współcześnie znana praca nad zniekształceniami poznawczymi wpływającymi na dokonywanie przestępstw lub powstanie mechanizmów uzależnienia usprawnia pracę resocjalizacyjną, mającą wpływać na uwewnętrznienie normatywnych zachowań społecznych.

BIBLIOGRAFIA:

- Foucault, M. 1993. Nadzorować i karać. Warszawa: Aletheia.
- Bandura, A. 2007. Teoria społecznego uczenia się, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- 3) Brzezińska, A. 2013. Psychologiczne portrety człowieka, Sopot: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- 4) Czapów, C. 1978. Wychowanie Resocjalizujące, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa: Państwowe Wydawnictwa Naukowe.
  - Majcherczyk, A (2007). Specyfika terapii uzależnienia od środków psychoaktywnych w zakładach karnych. Alkoholizm i Narkomania, 3 (321-342).
  - 6) Zimbardo, P. 2017. Efekt Lucyfera, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
  - CBOS (2019) Stosunek do osób chorych psychicznie
  - Jabłoński, P. Bukowska, B. Czabała, C. 2010. Uzależnienie od narkotyków, Łódź: Łódzkie Zakłady Graficzne.

9) Miller, W. Rollnick, S. 2014. Dialog motywujący, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

10) DU (1997) numer 88 Kodeks karny.

КНР – ГУАМ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1997-2021 рр.)

Сергеєва Анна Олександрівна,

*аспірантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,*

*історичний факультет, кафедра історії світового українства
a.sergeieva@gmail.com*

Науковий керівник –

Заслужений працівник освіти України,

кандидат історичних наук, доцент В.Г. Ціватий

Кінець ХХ сторіччя позначився завершенням процесу відновлення історичної справедливості у формі поновлення незалежності ряду держав на руїнах Радянського Союзу. Утім, час, проведений у складі об'єднання з авторитарними устремліннями, дався в знаки, коли держави опинилися сам на сам з акторами світової арени, досвідченими в конкурентній боротьбі та майстерними в міжнародних зносинах і справах діаспоральних.

Інституціоналізація інтеграційних устремлень України, Грузії, Молдови та Азербайджану завершилися утворенням ОДЕР – ГУАМ та початком консолідації зусиль і позицій на світовій арені. Пріоритетні напрями співробітництва окреслюють широкий спектр питань і розпочинається побудова мостів із ключовими міжнародними акторами регіонального та глобального вимірів. У число останніх входить і Китайська Народна Республіка (КНР), одна із найпотужніших економік світу та кандидат у наддержави, можливо єдиний починаючи з середини ХХІ сторіччя [1].

ГУАМ з часів свого інституціонального становлення має потенціал та позиціонується серед іншого як важлива торговельна й транспортна артерія, що здатна поєднати два глобальні економічні центри світу: Європу та Азію. Транспортний Коридор [2] також вписується в концепцію поєднання, що набирає популярності та значущості, зважаючи на потенціал до мітигації регіональних дисбалансів та нерівностей, які у свою чергу можуть давати паростки екстремізму. Він може стати важливою альтернативою для материкових держав Центральної Азії без виходу до моря для інтенсифікації співробітництва та інтеграції. Концепцію ГУАМ також можна розглядати відповідно до ініціативи Китаю «Один пояс – один шлях»[3], найбільшого інфраструктурного проекту сучасності який передбачає інвестиції обсягом до 900 млрд доларів, адже маршрут, що проходить територією ГУАМ потенційно розглядається як один із найбільш привабливих сухопутних шляхів, альтернативних до вже функціонуючих, які досягають меж своїх потуж-

ностей.

Принагідно відмітити, що китайська ініціатива несе для країн членів ГУАМ неабиякі можливі дивіденди, адже проєкт передбачає win-win підхід, за якого очікується високий ступінь співробітництва та інтеграції інфраструктури через створення єдиного координаційного механізму і технологічних стандартів уздовж усього маршруту, у тому що стосується гармонізації, уніфікації та спрощення митних процедур, формування спільної регуляторної бази щодо міжнародних перевезень, зниження нетарифних бар'єрів тощо.

У 2015 році між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Міністерством комерції КНР підписується протокол про зміцнення співпраці зі спільної реалізації ідеї побудови економічного поясу Великого шовкового шляху, а у 2017 році – укладається план дій Україна-КНР щодо реалізації ініціативи спільного будівництва «Економічного поясу шовкового шляху» та «Морського шовкового шляху XXI століття». Китайська корпорація страхування експортних кредитів Sinosure та «Нафтогаз України» підписують Меморандум про надання страхової квоти на 1 млрд доларів, що дасть змогу залучити фінансування з КНР у межах цієї суми. Проводяться консультації щодо участі в розбудові Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту (Китай – Казахстан – Азербайджан – Грузія (Поті) – Україна (Чорноморськ) і навіть здійснюються тестові залізничні рейси з Дальяня до Словаччини та Угорщини[4].

Характер активності ОДЕР – ГУАМ має вигляд синусоїдної кривої, що також відображає й активність підтримки західних партнерів інтеграційного угруповання. У період затишшя 2008-2017 з'являється певний вакуум присутності західних партнерів, який своєю присутністю намагається заповнити КНР. Грузія привертає окрему увагу Китайського капіталу. У 2014 році Китай стає третім найбільшим торговим та інвестиційним партнером Грузії. У 2016 КНР – третій найбільший імпортер грузинського вина. Китайські компанії все активніше заходять на Грузинські ринки, починаючи від будівництва та видобутку корисних копалин до туристичного сектору. У 2015 році розпочинаються переговори щодо утворення Китайсько-Грузинської зони вільної торгівлі, що у 2017 році з підписанням стає першим договором такого роду для Китаю в Євразії.

Щодо України, то в період з 2005 до 2012 роки Китай не входив навіть в 10-ку найбільших експортних напрямків Української продукції, а вже з 2013 року Китай стабільно та упевнено входить до топ 4-ки. З прагненнями України до диверсифікації економічних зв'язків, усе більше посилюються зносини з КНР. У 2015 році КНР стає найбільшим споживачем української аграрної продукції, Україна забирає в США пальму першості в поставках кукурудзи до Китаю. У 2016 році Китай виходить на друге місце по обсягам експорту української продукції.

Активізація співробітництва відбувається і в гуманітарній сфері. З метою розповсюдження та популяризації китайської мови, філософії та культури, у Харкові відкривається Інститут Конфуція у 2008 році, випускники якого матимуть значну перевагу у працевлаштуванні. На факультеті іноземних мов Харківського національного університету та інших ЗВО, з'являється спеціальність «викладач китайської мови» [5]. Задля посилення ефективної співпраці у 2010 році на двосторонньому рівні утворюються підкомісії

з питань економіки та торгівлі, науки і техніки, сільського господарства, космосу, культури, освіти. Обговорюється проведення масштабних заходів, зокрема Днів культур, Українсько-китайського бізнес форуму, тощо. Обидві країни поступово виходять на рівень стратегічного партнерства та діаспориального співробітництва.

Азербайджан, якщо порівнювати з Грузією та Україною, має слабші економічні зв'язки з Китаєм, тим не менш обидві сторони розбудовують економічне співробітництво. Станом на 2015 рік Китай вперше входить до числа топ 10 торговельних партнерів Азербайджану. Під час одного з візитів першого віце-прем'єра міністра КНР до Азербайджану між SOCAR та китайською національною нафтовою корпорацією підписується договір про співпрацю в нафтовій, газовій та нафтохімічній сферах. Особлива увага також була приділена співпраці щодо транспорту та логістики, зокрема при будівництві залізниці Баку-Тбілісі-Карс, яка з'єднає залізниці Китаю та Європи. На додаток до досягнень міжурядової взаємодії, у грудні 2016 року підтримуваний Китаєм Азіатський банк інфраструктурних інвестицій схвалив позику на 600 мільйонів доларів – найбільший кредит на той час – для фінансування Трансанатолійського газопроводу (TANAP) із Азербайджану через Грузію до Туреччини.

З усіх країн членів ГУАМ Молдова має найнижчий рівень інституціональних відносини з Китаєм. Обсяг молдавського експорту до Китаю незначний, а імпорту Молдови з Китаю скорочується. Тим не менш, останній звіт AlibabaGroup, найбільшої китайської компанії з електронної комерції, опублікований у квітні 2017 року, показує, що Молдова посідає сьоме місце в Індексі підключеності до електронної комерції серед 65 країн. Індекс показує, як товари продаються між Китаєм та країнами-партнерами за допомогою електронної комерції. Щодо зв'язку експорту електронної комерції між Китаєм та Молдовою, остання посідає п'яте місце, що означає, що економічні зв'язки Молдови та Китаю мають потенціал для зростання.

Зважаючи на все більшу присутність Китаю на ринках світу та держав ГУАМ, не лишається сумнівів, що ініціативи та проекти КНР мають потенціал до продукування взаємовигідних результатів, у тому числі й з геополітичної та безпекової точок зору. Водночас Молдова, якщо порівнювати з іншими членами ОДЕР – ГУАМ, має відчутно нижчий рівень співробітництва з Китаєм та все ж має шанси на свій шматок інвестиційного пирога у якості співчлена ГУАМ у контексті розширення Транскаспійського Міжнародного Транспортного Маршруту. Характерною ознакою для країн членів ГУАМ є наявність заморожених конфліктів на теренах кожної з них і варто відмітити, що КНР не визнала жодного з сепаратистських рухів, а у 2008 та 2014 роках [6]утримувалася (не підтримала однак і не накладала вето) під час голосувань за резолюції на засіданнях Ради Безпеки ООН. І хоча Китай навряд чи буде протидіяти Росії уникаючи прямої конфронтації, її присутність в суб-регіоні може привнести певну стабільність та зменшити відчуття загрози з боку РФ. Остання також намагатиметься залишатися ближче до КНР, особливо зважаючи на ізольованість на світовій арені. КНР має особливу модель своєї дипломатії, специфічний дипломатичний інструментарій та діаспориальну політику [7; 8, с. 26-29; 9; 10, с. 48-53; 11, с. 25-30; 12, с. 190-194].

Підсумовуючи можна відмітити критичну необхідність за можливості

бути учасником ініціатив та проєктів КНР, що може дати дивіденди економічного, безпекового, діаспориального, комунікативного та ширших сенсів. Система міжнародних відносин, що зазнала змін з розпадом СРСР може пройти нову інституціональну віху еволюції в найближчі десятиріччя і позначитися появою нового центру сили. Наявність тісних взаємозалежних зв'язків із останнім може стати в неабиякій нагоді в «прекрасному новому світі», поліцентричному світі XXI століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інтернет видання: The Economic Times - <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/china-most-likely-to-become-sole-global-superpower-by-mid-21st-century-mitt-romney/articleshow/72396044.cms?from=mdr> (дата звернення 23.08.2021).
2. Веб сайт ОДЕР – ГУАМ - <https://guam-organization.org/wp-content/uploads/2008/02/concept-transport-corridor-GUAM-ru.pdf> (дата звернення 23.08.2021).
3. Укрінформ - <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2693197-kitaj-opoasue-svit-i-nadae-ukraini-sans.html> (дата звернення 23.08.2021).
4. Веб сайт ОДЕР – ГУАМ – <https://guam-organization.org/ukraina-perehodit-na-polnotsennuyu-ekspluatatsiyu-transkaspiskogo-transportnogo-marshruta/> (дата звернення 23.08.2021).
5. Веб сайт посольства КНР в Україні - <http://ua.china-embassy.org/rus/jyly/hyjx/t454161.htm> (дата звернення 23.08.2021).
6. ABCNews - <https://www.abc.net.au/news/2014-03-16/rally-in-moscow-against-crime-action/5323824?nw=0&r=HtmlFragment> (дата звернення 23.08.2021).
7. Пронь С. В. Китай: зовнішня політика і дипломатія у другій половині XX століття. Миколаїв: «Ліон», 2012. 148 с.
8. Циватий В. Г., Громико О. А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд XXI століття: (інституційний контекст). *Зовнішні справи*. 2014. № 8. С. 26–29.
9. Китай очима Азії: колективна монографія / Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України; Українська асоціація китаєзнавців. К., 2017. 316 с.
10. Циватий В. Г. Дипломатія та дипломатична служба Китайської Народної Республіки в умовах глобалізаційного простору: інституційний аспект. *Зовнішні справи*. К., 2012. № 09. С. 48–53.
11. Подрез Ю.В. Українська діаспора Сибіру та Далекого Сходу в другій половині XIX – початку XX століття. *Історія та географія*. 2019. № 51. С. 25–30.
12. Циватий В. Г. Історичний, зовнішньополітичний, дипломатичний та інституціональний вимір двосторонніх відносин США – КНР XXI століття: концепт і стратегія конгейджменту / Рецензія на монографію: Вишневська-Черкас І. Г. США–КНР: стратегія конгейджменту. К.: Дипломатична академія України при МЗС України, 2016. 328 с. // *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23: Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Ч. I. Серія «Історичні науки». С. 190–194.

THE ECONOMICS OF LONELINESS VS STARTUPS OF PEOPLE WITH DISABILITIES AS A SOURCE OF EMPLOYMENT

Smorzewska–Mickiewicz Bożena

Faculty of Economics, Finance and Management

University of Szczecin

Institute of Economics and Finance

doctoral student

e-mail: bozenasmickiewicz@wp.pl

Abstract: We live in a world of oversaturation, where modern technology makes it possible to create any product around which we can try to generate a profitable business. We can therefore replace an existing product with a newer one. Being aware of the limited resources of the Planet, in the name of the idea of corporate social responsibility, it is worth answering the question: “Do we need this product?”. Startups of people with disabilities are an answer to a socially important question: “Should this product be made?”. According to the author, the answer is yes, both in the economic sphere (such as improving the living conditions of marginalized people, creating added value) and social (such as inclusion in the mainstream of life, access to culture and prevention of loneliness) [1, p. 194]. The subject of our consideration is the phenomenon of disability. The research objective is to analyze the impact of Startups on social inclusion of people with disabilities (hereinafter, DP). It was hypothesized that in today’s economy, the Startups of people with disabilities (hereinafter, Startups DP) is an important source of employment. The research method used was secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The problem was characterizing the phenomenon of exclusion, loneliness and disability, the author’s definition of a Startup of people with disabilities was presented. Startups DP employing and mediating the employment of people with disabilities and using the rare skills of people with disabilities were characterized. The results of the scientific analysis have shown that Startups DP have a significant impact on the functioning of people with disabilities in the modern economy and society, e.g. by fulfilling the demand for greater accessibility in the area of work, education and rehabilitation.

Keywords: Loneliness Economy, social isolation, Startups of people with disabilities.

Introduction

Disability at different stages of life affects almost every family. The limitations resulting from the disability affect DP’s ability to use broadly defined ‘Space’. It is not about individual limitations, but about poor social organization which generates physical, social, legal and economic barriers. The physical barriers mentioned above are objective obstacles, because the obstacle is the disability itself, i.e. biological or mental imperfection of the organism.

There is no single, universal definition of disability because it concerns both the individual and the social problem. For our consideration, we assume that people with disabilities are those whose “physical, mental or psychological condition permanently or periodically hinders, restricts or prevents them from fulfilling social roles and in particular, restricts their ability to carry out their work” [2, p. 1]. The most acute consequence of disability is social isolation. Existing stereotypes, stigmatization, and the projection of physical characteristics onto psychological characteristics make disability an insurmountable barrier. As a result, the quality of life of people with disabilities deviates from the level achieved in a given culture, reducing their chances for employment, education and participation in society [3, pp. 349–352].

Loneliness is a disturbing and pervasive experience. Loneliness is not only

an issue of individual health and well-being, but also an economic problem. It affects every segment of society, including people with disabilities. There is little information on the relationship between disability, loneliness and employment, so the value of the chapter is to highlight this aspect. Further research is needed on the economics of loneliness in the context of employment for people with disabilities.

Material and methods

The subject of our consideration is the phenomenon of disability. The research objective undertaken in the chapter is to analyze the impact of Startups on the social inclusion of people with disabilities (hereinafter: DP). It was hypothesized that in today's economy Startups of people with disabilities (hereinafter: Startups DP) are an important source of employment. The research method used secondary analysis of statistical data, foreign and domestic literature. The problem was characterizing the phenomenon of the economics of loneliness, exclusion and disability. Startups DP employing and intermediating people with disabilities and using rare skills of people with disabilities were characterized.

Results and discussion

Loneliness has become a global problem, as the incidence of loneliness is increasingly driven by more people living alone longer and with chronic conditions [4, p. 426]. Loneliness has been compared to obesity and smoking in terms of its associated mortality risk. It is associated with physical and mental health problems. Single adults typically suffer from higher levels of cortisol (stress hormone), elevated blood pressure, sleep disturbances, and cardiovascular resistance in both stressful and restful situations. Over time, this translates into chronic inflammation and higher morbidity and mortality [5, 5–352]. Loneliness is also associated with depressive symptoms and unhealthy behaviors including smoking, drinking alcohol, and lack of exercise [6, pp. 1054–1085]. The COVID-19 pandemic, and resulting policy responses pertaining to national lockdowns and social distancing, have also exacerbated loneliness.

While there are different definitions of loneliness in the literature, there is general agreement that it is a subjective feeling referring to an unpleasant experience which derives from the low quality and/or quantity of a person's social network. For the purposes of the chapter loneliness has been defined primarily as an emotional state; a “distressing feeling that accompanies the perception that one's social needs are not being met by the quantity or especially the quality of one's social relationships” [7, p. 219].

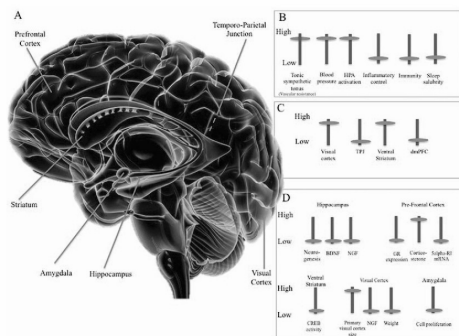
The vast majority of the loneliness literature, including its evolutionary origins, psychological mechanisms, risk factors, trends, related health risks and potential interventions, lies predominantly in the fields of psychology, epidemiology and public health. There is additionally a growing literature on the biological and genetic bases of loneliness [8, p. 149]. Loneliness, however, is not only a public health problem, but also an important economic issue. Economists have a wealth of theoretical knowledge, tools, and skills that can contribute to a better understanding of the costs and socioeconomic consequences of loneliness. Yet little research has been conducted on loneliness and virtually none has been published in leading general or professional journals [8, p. 158].

Noreen Hertz's pioneering socioeconomic analysis presented in “*The*

Lonely Century: Coming Together in a World that's Pulling Apart (2020) On the one hand he identifies the increasing global manifestations of the growing phenomenon of loneliness and, on the other hand, he presents directions for the necessary changes to counteract this phenomenon. According to Hertz, loneliness defines the condition of humanity in the 21st century, because never before has this phenomenon occurred on such a scale and with such destructive force [9, p. 1]. Hertz sees the basis of loneliness in the doctrine of neoliberalism, which is directed not only at economic goals. He builds on the views of Margaret Thatcher, according to whom “Economics is the method; the object is to change the heart and soul” [9, p. 1]. There is also no such thing as society, there are only individuals. Hertz argues that neoliberalism has fundamentally changed the way people view their interactions and sense of mutual obligation. Hyper-competitiveness, the fetishization of profit, and the pursuit of profit without regard for social and environmental costs have gained priority. As a result, it leads to a deterioration in the quality of life – the emergence of megacities, at the expense of the social and economic marginalization of smaller towns, and sometimes even entire regions. Hertz notes that the bigger the city, the faster people move, disregarding one another. The richer the city, the faster the pace – because ‘time is money’. It is easy in such conditions not to notice others. In addition, the denser the population, the less friendly the relations between people are and the greater their loneliness. The pandemic unquestionably confirms that megacities – due to their dense population – are a paradise for viruses [9, p. 1].

Loneliness is not just about the availability or frequency of social interactions; rather, it is a discrepancy in what an individual perceives as their current situation, relative to their desired combination of the frequency and quality of their interactions [10, 1368]. Loneliness is a distressing and pervasive experience, and has been described as social pain [6, 1054-1085]. Loneliness is not simply the same as social isolation, because some people appreciate solitude, while others can be surrounded by people but still feel lonely – the correlation between loneliness and social isolation is moderate at best [8, p. 147].

Figure 1 Schematic representation of a socially isolated brain. S. Cacioppo, J. Capitanio, J. Cacioppo (2014)

Legend: **A:** Anatomy of the isolated human brain. **B:** Effects of perceived social isolation on biology. **C:** Effects of perceived social isolation on human brain activation. **D:** Effects of social isolation on brain structures and mechanisms (based on animal models). **Source:** Toward a neurology of loneliness. Published in Psychological bulletin. Copyright Hank Grebe <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5130107/>

Social isolation has been recognized as a major risk factor for morbidity and mortality in humans for more than a quarter century. The brain is the key organ of social connections and processes, however, and the same objective social relationship can

be experienced as caring and protective or as exploitive and isolating. Sagittal view of the human brain (A). “Main human brain areas shown to be associated with perceived social isolation (loneliness) are labeled. Perceived social isolation (loneliness) in humans is associated with higher tonic vascular resistance, blood pressure and hypothalamic pituitary adrenocortical (HPA) activation, and lower inflammatory control, immunity, and sleep salubrity. When lonely, compared to nonlonely, individuals view unpleasant pictures of people versus objects, they show higher activation of the visual cortex and lower activation of temporo-parietal junction (TPJ). Lonely individuals also show increased activation of the ventral striatum to pleasant objects than pleasant people, while nonlonely individuals show the reverse pattern (i.e., stronger activation of the ventral striatum to pleasant people than objects). Decreased activation in the dorsomedial prefrontal cortex (dmPFC) is also observed when participants in a lonely condition view negative social scenes. Animal studies permit more invasive biological measures and manipulations. Animal studies of social isolation indicate low neurogenesis, brain-derived neurotrophic factor (BDNF), and nerve growth factor (NGF) in hippocampus; low glucocorticoid receptor (GR) expression and 5alpha RI mRNS, and high corticosterone levels in the prefrontal cortex; low cAMP response element binding protein (CREB) in the ventral striatum; large size of the primary visual cortex, and low NGF and weight of the visual cortex; and low cell proliferation in the amygdala (see Table 1 for information on these animal models)” [11, pp. 1464–1504].

We are not designed for isolation. Loneliness is staggeringly detrimental to our health and triggers a persistent and cumulative stress response in the body, suppressing our immune system, increasing our risk of heart disease, stroke and dementia and causing us to die prematurely by almost 30%. It is therefore no surprise that loneliness is now part of national public health policies, for example United Kingdom Government (2018) and Public Health England (2019) [12,13].

Loneliness is relatively common in the general population. Loneliness is a common experience; as many as 80% of those under 18 years of age and 40% of adults over 65 years of age report being lonely at least sometimes [7, p. 218]. Loneliness is significantly related to health and wellbeing. Over a billion people in the world and 100 million people in the EU live with a disability. The worldwide figure is expected to double to 2 billion by 2050 [14, p. 6]. However, there is little information on the prevalence of loneliness among people with disability or the association between disability, loneliness and wellbeing. Compared to the general population, people with disabilities have fewer friends, less social support and are more socially isolated. However, few studies have addressed the relationship between disability and loneliness [15, pp. 1–2]. Therefore, of particular interest are the findings from the study “*Loneliness, social support, social isolation and wellbeing among working age adults with and without disability: Cross-sectional study*” (2021). People with disability were significantly more likely than their non-disabled peers to report loneliness, low social support and social isolation and to report exposure to low social connectedness. The prevalence of loneliness was highest among adults with disability who were younger, economically inactive, living in rented or other accommodation, living alone and had low levels of access to environmental assets [15, p. 5].

Startups play a special role in the development of the modern economy because they are seen as a manifestation of innovative entrepreneurship.

When analyzing startups in the context of disability phenomenon, their socio-economic aspect is extremely important. People with disabilities launch startups. There are startups employing and mediating in employment, using the rare skills of DP. Startups dedicating products/services to people with disabilities which significantly affect the quality of life of this social group, preventing its exclusion, are also up and running. In reference to DP, the author proposes her own definition, which is a result of her professional interest in the issues of startups, by which she understands. According to the author, startups of people with disabilities can be an interesting example of undertakings that prevent economic exclusion and economic loneliness. The author defines them as “innovative projects that enable all market participants, regardless of age, health status or existing disability permanently or temporarily limiting ability to work, to undertake professional activity” [16, p. 126]. Startups of people with disabilities have a significant impact on the integration process by fulfilling the demand for greater accessibility in the area of education, work, services and rehabilitation. On the one hand they support entrepreneurship, help to realize dreams of running a business and employment, on the other hand they help to integrate into society and prevent loneliness. What builds a successful startup of a person with a disability is connected with passion, vision and motivation. There is also the search for a recipe to improve the quality of life and the financial situation.

Conclusion

Social connections are crucial in our daily lives. Loneliness is a distressing and pervasive experience. The impact of loneliness on individual well-being and social cohesion should not be underestimated. Loneliness is not only an issue of individual health and well-being, but also an economic problem. It affects every segment of society, including people with disabilities. There is little information on the relationship between disability, loneliness, and employment, so the value of this chapter is in highlighting this aspect. Startups of people with disabilities have a significant impact on the functioning of people with disabilities in today's economy and society, including by fulfilling the demand for greater accessibility in the areas of work, education, and rehabilitation. Further research is needed on the economics of loneliness in the context of employment for people with disabilities.

Bibliography:

1. Smorzewska-Mickiewicz, B. (2019). The problems of the startups' success measuring of disabled people in Poland, Bologne, Filodiritto Publisher, pp. 191–198.
2. Ustawa o rehabilitacji zawodowej i społecznej zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Dz. U. 2011, Nr 127, poz. 721 późn. zm.), (accessed on: 01.04.2010).
3. Siemaszko, A. (1993), *Granice tolerancji: o teoriach zachowań dewiacyjnych*, Warszawa, PWN, pp. 349–352.
4. Cacioppo, J. T., Cacioppo, S. (2018). The growing problem of loneliness. *Lancet*, vol. 391, p. 426. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(18\)30142-9](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(18)30142-9), (accessed on: 03.05.2021).
5. Hertz, N., (2020). *The Lonely Century: Coming Together in a World That's Pulling Apart*, Sceptre eds. 352 pages.
6. Cacioppo, J. T., Hawkey, L. C., Ernst, J. M., Burleson, M., Berntson, G. G., Nouriani, B., Spiegel, D. (2006). Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective, *Journal of Research in Personality*, 40(6), pp. 1054–1085.

7. Hawkey, L.C., Cacioppo, J. T. (2010). Loneliness matters: a theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*, Volume 40, Issue 2, October 2010, pp. 218–227, (accessed on: 27.07.2021).
8. Kung, C. S. J, Kunz, J. S., Shields, M. A. (2021). Economic Aspects of Loneliness in Australia. *The Australian Economic Review*, vol. 54, no. 1, pp. 147–163.
9. Mączyńska, E. (2021). Era samotności i jej koszty. <https://www.obserwatorfinansowy.pl/bez-kategorii/rotator/era-samotnosci-i-jej-koszty/>, (accessed on: 03.05.2021).
10. Yang, K., Victor, C. (2011). Age and loneliness in 25 European nations. *Ageing & Society*, vol. 31, pp. 1368–88, (accessed on: 27.07.2021).
11. Cacioppo, S., Capitanio, J. P., Cacioppo, J. T. (2014). Toward a neurology of loneliness, *Psychological Bulletin*, vol. 140, pp. 1464–504. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5130107/>, (accessed on: 03.05.2021).
12. United Kingdom Government. (2018). A connected society: A strategy for tackling loneliness – laying the foundations for change. <https://www.gov.uk/government/publications/a-connected-society-a-strategy-for-tackling-loneliness>, (accessed on: 27.07.2021).
13. Public Health England. (2019). PHE strategy 2020 to 2025. <https://www.gov.uk/government/publications/phe-strategy-2020-to-2025>, (accessed on: 27.07.2021).
14. An inclusive digital economy for people with disabilities, Disability Hub Europe. <https://disabilityhub.eu/en/news/inclusive-digital-economy-people-disabilities-new-publication-disability-hub-europe>, (accessed on: 27.07.2021).
15. Emerson, E., Fortune, N., Llewellyn, G., Stancliffe, R. (2021). Loneliness, social support, social isolation and wellbeing among working age adults with and without disability: Cross-sectional study. *Disability and Health Journal* 14 (2021): 100965.
16. Smorzewska–Mickiewicz, B. (2020). Ryzyko działalności startupów osób z niepełnosprawnościami, [w:] *Rozwój współczesnych organizacji - wybrane aspekty*, red. K. Koziol-Nadolna, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2020, pp. 119–126.

List of figures:

Figure 1 Schematic representation of a socially isolated brain. S. Cacioppo, J. Capitanio, J. Cacioppo (2014)

PRZESTRZEŃ KLASY JAKO NARZĘDZIE DYDAKTYCZNO – PROKSEMICZNE

mgr Biń Agnieszka
Uniwersytet Gdański

Proksemika jest pojęciem wprowadzonym przez Edwada T. Halla do nauk społecznych. Według badacza przedmiotem jej zainteresowań jest spostrzeganie, zagospodarowanie i wykorzystanie przez ludzi w kontekstach interpersonalnych różnego rodzaju form przestrzennych w których funkcjonują jednostki (Hall 1976, s. 9). Zasady proksemiczne mają także zastosowanie w czasie analizy przestrzeni klasy szkolnej oraz interakcji społecznych zachodzących na jej obszarach. Coraz częściej w literaturze przedmiotu odnajdujemy postulaty teoretyczne i rady praktyczne w jaki sposób zaaranżować obszar klasy szkolnej, aby lepiej aktywizować uczniów w czasie pracy, mobilizować ich do większej aktywności na lekcjach oraz generować zachowania proedukacyjne i kreatywne. W perspektywie tej należy wysunąć wniosek, że samą przestrzeń klasy oraz jej możliwe aranżacja kategoryzować należy jako jedno z narzędzi pracy nauczyciela

a zasady proksemiczne odnoszące się do jej opisu - jako elementy wyznaczające narzędzia dydaktyczne możliwe do realizacji na jej obszarach w poszczególnych jej aranżacjach i kontekście realizowanego programu nauczania. U ujęciu tym należy zadać sobie pytania: Jakimi zasadami proksemicznymi należy kierować się w czasie opisu przestrzeni klasy szkolnej oraz samej jej aranżacji? W jaki sposób przestrzeń klasy szkolnej wpływa na uczniów oraz jak nauczyciel w czasie realizacji programu nauczania, przy doborze odpowiednich narzędzi dydaktycznych może ten wpływ wykorzystać w procesie samego nauczania, jak również rozwoju kreatywności dzieci i młodzieży w procesie edukacyjnym?

Klasa a zasady proksemik

Aby móc rozpatrywać klasę szkolną jako narzędzie dydaktyczne-proksemiczne konieczne jest wyznaczenie kategorii jej opisu, które określają jej znaczenie dla samego procesu nauczania oraz jednostek mu podlegających, jak również funkcjonujących na omawianym obszarze. Prekursor myśli proksemicznej Edward T. Hall w książce *Ukryty wymiar* wymienia szereg kategorii opisu przestrzeni, które warunkują funkcjonowanie jednostki na jej obszarach. Są to: dystans, terytorium, zatłoczenie oraz prywatność (Hall 1976, s. 149-186). W kontekście analizy proksemicznej klasy szkolnej należy wskazać dodatkowe czynniki jej opisu jakimi są klimat (Arends 1994, s. 502) oraz środowisko klasy (Arends 1994, s. 124). Wszystkie te elementy wpływają na sam przebieg procesu dydaktycznego. Oddziaływanie to odbywa się na dwóch poziomach. W pierwszym - uświadomionym, w którym nauczyciel i uczniowie kształtują przestrzeń klasy, porządkują ją i kategoryzują. Drugi - nieświadomiony odpowiada wszystkim zjawiskom relacji jednostka-przestrzeń, które wynikają z tak niewymiernych zjawisk jak np. emocje, doświadczenia własne, samopoczucie lub stan fizyczny.

Dystans w analizach proksemicznych stanowi jeden z głównych elementów analizy przestrzeni oraz relacji w niej zachodzących. Edward Hall wymienia cztery strefy odpowiadające ułożeniom przestrzennym jednostek w środowisku (Hall 1976, s. 170-180):

1. Dystans intymny.

A) Dystans intymny – faza bliższa (do 15 cm)

B) Dystans intymny – faza dalsza (od 15 do 20 cm)

2. Dystans indywidualny

A) Dystans indywidualny – faza bliższa (od 45 do 75 cm)

B) Dystans indywidualny – faza dalsza (od 77 cm do 1,2 m)

3. Dystans społeczny.

A) Dystans społeczny – faza bliższa (od 1,2 m do 2,1 m)

B) Dystans społeczny – faza dalsza (od 2,1 m do 3,6 m)

4. Dystans publiczny.

A) Dystans publiczny – faza bliższa (od 3,6m do 7,5 m)

B) Dystans publiczny – faza dalsza (od 7,5 m i więcej)

Zależność pomiędzy rodzajem dystansu a wpływem na jednostkę przedstawia Tabela nr 1.

Tabela 1.
Rodzaje dystansów.

Rodzaj dystansu	Opis	Występowanie
Dystans intymny	Dystans intymny – faza bliższa (do 15 cm) Dystans intymny – faza dalsza (od 15 do 20 cm)	Dystans ten dotyczy najbardziej intymnych relacji – partnerskich, rodzicielskich Występowanie tego rodzaju dystans zauważyć możemy m.in. podczas: -plotkowania dwóch przyjaciółek/ uczennic w klasie -jazdy zatłoczonym autobusem lub tramwajem - podczas różnego rodzaju koncertów/ manifestacji/ wieców
Dystans indywidualny	Dystans indywidualny – faza bliższa (od 45 do 75 cm) Dystans indywidualny – faza dalsza (od 77 cm do 1,2 m)	Dystans ten odpowiada odległości odpowiadającej długości ręki człowieka; odległość ta pozwala na swobodną rozmowę. Dystans ten odpowiada odległości relacji formalnych np. pomiędzy pracownikami firmy. Wstępowanie relacji w obszarze tego rodzaju dystansu zauważyć możemy np. podczas negocjacji służbowych (finalizowanych uściśnięciem ręki)
Dystans społeczny	Dystans społeczny – faza bliższa (od 1,2 m do 2,1 m) Dystans społeczny – faza dalsza (od 2,1 m do 3,6 m)	Przykładem relacji występujących w obszarze dystansu społecznego – bliższego są m.in.: - akcje charytatywne; - gale wręczenia medali lub nagród Tego rodzaju ułożenie osób w przestrzeni możemy zaobserwować np. podczas pracy w bibliotece.
Dystans publiczny	Dystans publiczny – faza bliższa (od 3,6m do 7,5 m) Dystans publiczny – faza dalsza (od 7,5 m i więcej)	Zasada zachowania tego dystansu łączy się najczęściej z potrzebą zapewnienia bezpieczeństwa jednostce lub grupie; zachowywana jest ona podczas oficjalnych występów publicznych, koncertów lub widowisk sportowych.

Źródło: Opracowanie na podstawie Hall 1976, s. 170-180.

Przedstawione powyżej dystanse społeczne według Edwarda T. Halla kształtowane są w oparciu o szereg czynników. Pierwszym z nich jest przestrzeń kulturowa. Według badacza to właśnie ona kształtuje nasze proksemiczne postrzeganie rzeczywistości społecznej oraz wzajemnych relacji międzyludzkich zachodzących na jej obszarach. Zasady obowiązujące wewnątrz niej zależą od kulturowego pochodzenia jednostki oraz samego procesu socjalizacji, któremu została poddana, np. osoby pochodzące z Azji łatwiej go przekraczają dystans intymny niż osoby pochodzące ze Stanów Zjednoczonych czy Europy (Hall 1976 s. 179-180).

Kolejnym czynnikiem warunkującym zachowanie dystansu w przestrzeni jest sama sytuacja społeczna. Jeśli w naszej ocenie osoba, z którą wchodzimy w interakcję cechuje się dużą atrakcyjnością osobistą, wysokim statusem społecznym, kompetencjami przekraczającymi nasze własne lub siłą przekraczającą nasze możliwości obrony przekroczenie dystansu osobistego może sprawić duże trudności, lub nawet stać się niemożliwe (Leathers 2007, s. 119). Za inne czynniki uznaje się wiek, płeć, rasę, pochodzenie społeczne oraz stopień znajomości osoby lub osób, z którymi chcemy wejść w interakcję (Leathers 2007, s. 119- 121). Zauważyć można związek pomiędzy wiekiem osoby, a jej stosunkiem do zwiększania dystansu do osoby, z którą wchodzi w interakcję. Dzieci dążą do skracania dystansu, a wszelkiego rodzaju ograniczenia w tym zakresie uważają za nieprzyjemne¹ (Leathers 2007, s. 120). Osoby starsze natomiast ograniczają kontakty intymne i osobiste na rzecz społecznych.

Kolejnym terminem opisującym zagadnienia związane z proksemiką jest terytorium. Pojęcie to pojawia się od początku istnienia ludzkości i powiązane jest z uwarunkowaniami biologicznymi gatunku *homo sapiens*. Samo zachowanie terytorialne jest właściwe wszystkim ludziom i ma na celu regulację interakcję społeczną wewnątrz oraz poza obszarem uważanym za ich własność. Obecnie przekraczanie poszczególnych granic terytorialnych wiąże się z różnego rodzaju sankcjami, np. karą grzywny lub więzienia za wejście na teren prywatny. W aspekcie jednostkowym potrzeba zachowania granic i autonomii obszarowej przez człowieka wywołuje u niego silne reakcje obronne – w momencie poczucia jego zagrożenia może wywoływać u niego zachowania agresywne (Opalach 2000, s.185).

Pojęcie terytorium nierozzerwalnie łączy się terminami zagęszczenie i zatłoczenie. Zagęszczenie odzwierciedla wymiar fizyczny funkcjonowania jednostek w przestrzeni. Wyraża się poprzez proporcję liczby przedstawicieli danego gatunku zamieszkujących na danym terytorium. Według socjobiologa Wardera C. Allegeo zagęszczenie jak i niedogęszczenie jest niebezpieczne dla istnienia gatunku. Według badacza dla człowieka najlepsza jest skupiskowa forma organizacji życiowej przestrzeni (Patterson Schmidt 1957, s. 3-27), gdzie jednostki ludzkie mają możliwość swobodnej interakcji oraz zaspokajania potrzeb. W przeciwieństwie do zagęszczenia zatłoczenie wiąże się z subiektywną oceną przez człowieka ilości jednostek znajdujących się na danym obszarze. Uczucie to jest wprost proporcjonalne do poczucia kontroli nad przestrzenią – czym większe zatłoczenie, tym większe poczucie braku kontroli przez człowieka (Opalach 2020, s. 328). W momencie silnego nasilenia wpływa ona negatywnie na jednostkę, wywołując szereg niepożądanych zjawisk, jak np. stresem

---

1 Wyjątkiem stanowią dzieci niepełnosprawne, np. ze spectrum autyzmu.

psychicznym. Anna Pyszkowska podkreśla, że „zagęszczenie społeczne istotnie wpływa zarówno na funkcjonowanie poznawcze i afektywne, jak i poczucie przestymulowania. Dowodzi się, że w wyniku obciążenia środowiskowego jednostki mają ograniczoną możliwość przetwarzania bodźców, ulegają zawężeniu poznawczemu (tzw. „widzenie tunelowe”) i stosują wzmożoną selektywność. W skutek przeciążenia pojawia się zmęczenie uwagi ukierunkowanej [...], charakteryzujące się stanem wyczerpania umysłowego. Szukając powrotu do równowagi, jednostki kierują się do <środowisk regenerujących>, które zapewniają odmienną w stosunku do normalnego otoczenia, rozległość w czasie i przestrzeni, są interesujące i zajmujące, a także pozwalają na realizację potrzeb i celów” (Pyszkowska 2018, s. 423). W aspekcie klasy szkolnej zbyt liczne klasy wywołują u dzieci i młodzieży problemy adaptacyjne i edukacyjne. Utrudniają prowadzenie zajęć przez nauczyciela oraz mniej z nich zapamiętują. W konsekwencji utrudnia to sam proces nauczania oraz obniża jego standardy (Evans, Lepore, Palsane 1998, s. 1514-1523).

Ostatnim pojęciem mieszczącym się w obszarze proksemiki jest zagadnienie problematyki prywatności. Pojęcie to należy rozumieć jako przeciwieństwo tego co publiczne – ogólnodostępne dla wszystkich. Obecnie pojęcie to posiada wiele desygnatów jego rozumienia. BeateRoessler w pracy *New ways of thinking about privacy*, prywatność oznacza „prawo do bycia autorem własnej biografii” (Roessler 2010, s. 8) . W tym rozumieniu prywatność oznacza nie tylko możliwość „bycia autonomicznym” w stosunku do innych ludzi, lecz także prawo do decydowania o sobie samym (tzw. samostanowienie). W tym kontekście prywatność analizować należy w trzech wymiarach:

1. Prawo do decydowania o własnej cielesności (prywatność ciała i fizyczności).

2. Prawo do prywatności informacyjnej, rozumianej jako możliwość ograniczenia udzielania informacji na swój temat.

3. Prawo do prywatności lokalnej, rozumianej jako możliwość zachowania autonomii własnych zachowań i relacji w ramach np. klasy szkolnej, rodziny a także społeczności (Młynarska- Sobaczewska 2013, s. 35).

W ujęciu proksemicznym prywatność kategoryzowana jest w aspekcie dystansu – to on określa jej zakres oraz możliwości wyznaczenia jej granic. W literaturze wymieniane są jej cztery formy: fizyczna, społeczna, psychologiczna oraz informacyjna (Burgoon 1982, s. 247-248). Szczegółową analizę w tym zakresie przedstawia Tabela 2.

Tabela 2.
Wymiary prywatności w poszczególnych dystansach

Rodzaj dystansu	Wymiar prywatności	Opis zależności
Intymny	Fizyczna	W obszarze tego dystansu prywatność określa w jakim zakresie jesteśmy dostępni fizycznie dla innych; kogo akceptujemy w bezpośredni kontakcie a czyją bliskość określamy jako nieprzyjemną.
Osobisty	Spoleczna	Prywatność w tym obszarze określa sposób tworzenia oraz wycofywanie się z różnego rodzaju interakcji interpersonalnych z osobami lub grupą osób.
Spoleczny	Psychologiczna	W obszarze tym pojęcie prywatności odnosi się do zdolności kontroli myśli i uczuć, które wyrażamy wobec innych.

Źródło: Opracowanie własne.

Podane powyżej kategorie opisu odnoszące się do proksemiki pozwalają na określenie możliwych relacji i zachowań ludzkich w określonej przestrzeni. W poniższej pracy analiza tego zagadnienia podjęta została w kontekście klasy szkolnej oraz możliwości wykorzystania jej jako narzędzia pracy nauczyciela. Co istotne, każde z przytaczanych pojęć odnosi się do osobistych doświadczeń uczniów i nauczycieli – ich sukcesów i porażek.

Podsumowanie

Przeźren klasy szkolnej analizowana w ujęciu proksemicznym jest miejscem, w którym relacje pomiędzy przestrzenią a elementami ją konstytuujące jak np. tablica, biurko nauczyciela czy ławki z krzesłkami wpływają na możliwości edukacyjne dzieci i młodzieży, a w dalszej perspektywie pośrednio wpływa na ich dorosłe życie. Sama proksemika klasy szkolnej obejmuje takie elementy jak: strefa dystansu społecznego, zatłoczenie, aranżacja miejsc siedzących oraz orientację rozumianą jako kierunek usadowienia oraz sam wystrój wnętrza sali lekcyjnej (Sikorski 2012, s. 92).

W kontekście klasy szkolnej strefy dystansu interpersonalnego zaproponowane przez Edwarda Halla zmieniają znaczenie i kształtowane są przede wszystkim poprzez relacje uczeń – nauczyciel. W literaturze wymienia się ich pięć form:

1. Subintymna, gdzie nauczyciel nawiązuje kontakt dotykowy z uczniem np. klepie go po ramieniu.
2. Intymna, gdzie nauczyciel w czasie lekcji podchodzi do każdego ucznia i ma możliwość indywidualnej pomocy każdemu z nich.
3. Osobista, gdy nauczyciel podchodzi do pierwszych ławek lub stolików uczniów.
4. Społeczna, gdy nauczyciel przemieszcza się po całej sali lekcyjnej w czasie prowadzenia lekcji.
5. Publiczna, gdy nauczyciel w czasie zajęć siedzi przy biurku lub stoi przy tablicy (Garstka 1999, s. 483-486)

BIBLIOGRAFIA:

- Arends R., *Uczymy się nauczać*, tłum. K. Kruszewski, Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1994.
- Bańka A., *Architektura psychologicznej przestrzeni życia. Behawioralne podstawy projektowania*, Wydawnictwo: Stowarzyszenie Psychologii i Architektury, Poznań 2016.
- Beardsley E., *Privacy: Autonomy and Selective Disclosure*, „Yearbook of the American Society for Political and Legal Philosophy” 1971, Nomos XIII, Privacy.
- Burgoon J. K., *Privacy and Communication*, „Annals of the International Communication Association” nr 6 z.1/1982.
- Garstka W., *Komunikacja niewerbalna a terapeutyczna rola nauczyciela*, „Życie Szkoły. Edukacja Wczesnoszkolna” nr 7/1999.
- Leathers D.G., *Komunikacja niewerbalna. Zasady i zastosowanie*, tłum. M. Trzcinka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Lenkiewicz J., *Czym są „ukryte programy” szkoły?*, „Edukacja i Dialog” nr 6/1994.
- Lewicka M., *Psychologia miejsca*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa 2012.

Marek J., *Ukryte programy szkolne: osobisty wymiar pracy nauczyciela*, „Kwartalnik Pedagogiczny” nr 1/1993.

McCroskey J. C., McVetta R. *Classroom seating arrangements: instructional communication theory versus student preferences*, „Communication Education, nr 27/1978.

Opalach C., *Proksemika na lekcji religii*, „NURT SVD” nr 1/2020.

Patterson Schmidt K., *Wander Allee 1885-1955*, National Academy of Science, Waszyngton 1957.

Roessler B., *New ways of thinking about privacy* [w:] „The Oxford Handbook of Political Theory” red. J. S. Dryzek, B. Honig, A. Phillips, Oxford University Press, Oxford 2010.

BADANIA NAD PRZYJAŹNIĄ I JEJ WARTOŚCIĄ W STOSUNKACH MIĘDZYLUDEKICH STUDENTÓW

Urbańska Karolina

Student of Pedagogical University in Cracow

urbkarola4286@gmail.com

Abstrakt

Przyjaźń to relacja, którą trudno określić jednoznacznie. Specjaliści z różnych dziedzin nauki podjęli się analizy tego zagadnienia. W celu przybliżenia i pogłębienia tematyki przyjaźni w życiu studentów przeprowadzono badania, w których zastosowano metodę sondażu diagnostycznego a także technikę ankiety oraz autorski kwestionariusz ankiety. Wyniki wskazują, że przyjaźń jest ważna dla studentów. Znaczna część z nich jest pozytywnie nastawiona na zawieranie przyjaźni na odległość. Badani chętnie nawiązują relacje przyjacielskie z członkami rodziny. Badani odpowiadają, że przyjaźń chroni ich przed samotnością, a ich relacja opiera się na wzajemnym wsparciu i zaufaniu. Przyjaciół znajdują najczęściej w szkole średniej lub wyższej.

Abstract

Friendship is a kind of relation that is difficult to be determined explicitly. Specialists in different fields of studies have taken up the analysis of this issue. Research have been done in order to coapt and probe the matters of friendship in students' life. To collect the data there has been used a diagnostic survey, a propriety questionnaire and a poll. The results show that friendship is important to students. The majority is positively orientated to form distant friendships (at least two people having a friendly relationship and living far from each other). Examined students eagerly form friendly relations with members of a family. They answer that friendships protects them from loneliness, and their relation is based on mutual support and trust. They find their friends most often in middle or high school.

Słowa kluczowe

przyjaźń, przyjaciel na odległość, przyjaciel w rodzinie, więź przyjacielska

Key words

friendship, a friend on a distance, a friend in in family, a group of friends

Wstęp

Przyjaźń to nieprzymusowa relacja, która zawiązuje się między ludźmi. Kształtuje osobowość danej jednostki, narzuca pewne normy i zaspokaja jej potrzeby. Bliskość taka jest ważna dla człowieka i wpływa na jego zdrowie i samopoczucie. Istnieje wiele teorii określających zjawisko przyjaźni, jednak specjaliści i badacze nie definiują je jednoznacznie. Bowiem, wiele osób ma problem z

rozgraniczeniem relacji przyjacielskich od pozostałych stosunków zawieranych między jednostką, a daną grupą osób. Przyjaźń, w odróżnieniu od stosunków rodzinnych, jest zawierana dobrowolnie. Badania ukazują jednak, że w rodzinie także powstają więzi przyjacielskie [1], [2].

Wielu znanych naukowców, analizuje pojęcie przyjaźni. Tatarkiewicz, na podstawie nauk Arystotelesa, stwierdza, że istnieją trzy doktryny etyczne: etyka życia, umiaru i przyjaźni, zwana etyką uczuć życzliwych. Wielu interpretatorów poglądów Arystotelesa twierdzi, że poglądy te są spójne ze sobą. [3]. Tatarkiewicz sądzi jednak, że etyka umiaru różni się od etyki przyjaźni. Twierdzi, że „różnią się poglądem zarówno na źródło życia moralnego, jak i na jego zasadę, postacie i konsekwencje; tam życie moralne ma być opanowane przez rozum i poddane regułom sprawiedliwości, tu oparte na uczuciu.” [4] Innym badaczem zajmującym się interpretacją poglądów Arystotelesa jest Krokiewicz, który napisał, że „Arystoteles uważał przyjaźń za cnotę, która się znajduje między wadami: schlebianiem i szorstkością.” Do potwierdzenia swoich tez przywołuje m.in. fragment 1108 a 27 z „Etyki Nikomachejskiej” [5].

Specjaliści, mimo braku jednoznacznego sformułowania pojęcia przyjaźni, określają jej wymiar i charakter. Dowodzą, że przyjaźń wymaga partnerskich stosunków i równości pod względem zajmowanej pozycji. Relacja taka zależy także od wielu stosunków zajmowanych przez obie strony. Do nich m. in. należy poziom zainteresowania i zaangażowania jednostki w życie drugiego. Człowiek budując relacja przyjacielskie, zwraca uwagę na działania, jakie podejmuje osoba mu bliska oraz na emocje i uczucia, które mu okazuje. [1], [6].

Człowiek jako istota społeczna odczuwa potrzebę nawiązywania relacji i posiadania osoby bliskiej w swoim życiu. Ta bliskość może przejawiać się na wielu płaszczyznach, dlatego wyróżniono style przyjaźni. Różnią się od siebie od rodzaju zaspokajania potrzeb i ich charakteru. Pahl, dzieli je na „przyjaciół towarzyszy”, którzy są podobni do drugiego człowieka, jedynie w wąskim kręgu. Ich stosunki zdają się być powierzchowne, oparte na korzyściach, jakie wiążą się z nawiązaniem relacji. Podobnym typem jest styl przyjaźni oparty na okazywaniu wsparcia, stroniący od rywalizacji na tle zawodowym. Trzeci styl przyjaźni polega na bezinteresowności i nie okazywaniu egoizmu. Relacja ta wydaje się być najbardziej pożądana przez wielu ludzi [7], [8].

Powszechnie wiadomo, że człowiek odczuwa potrzebę akceptacji wśród swoich rówieśników i grup społecznych, do których aspiruje. Jest to niezbędne do zaspokojenia swojego dobrego komfortu w relacjach międzyludzkich. Dlatego przyjaźń jest ważna z perspektywy człowieka, ponieważ chroni go przed samotnością i zapewnia wsparcie w trudnych sytuacjach. Nie jest to jednak zawsze możliwe, gdyż w początkowej fazie relacji przyjacielskiej, stosunki między osobami nie są tak zażyłe i pogłębione [9]. Wzmocnienie więzi dokonuje się z czasem, często poprzez doświadczenie różnego rodzaju sytuacji, mających na celu sprawdzenie autentyczności i wytrwałości członów danej grupy. Wielokrotnie zdarza się, że człowiek poznając drugiego, posiada swoje zdanie na jego temat, które zmienia się w zależności od przeżywanych doświadczeń. Jest to nieodwracalny proces, który towarzyszy człowiekowi i kształtuje jego światopogląd [10].

Nawiązywanie relacji dla wielu ludzi może okazać się problematyczne. Jest to spowodowane wieloma czynnikami m. in. swoimi poglądami i przekonaniami. Człowiek posiadający swoje racje, często nie chce poddawać się zdaniu innych, twierdząc, że to jego jest poprawne. Jednak przy budowie każdej relacji,

w tym przyjacielskiej, należy pamiętać o dokonywaniu kompromisów, mających na celu pokojowe porozumiewanie się i rozwijanie więzi. Ponadto, trudności w nawiązywaniu relacji często są spowodowane brakiem otwartości lub niemożność zaufania innej osobie. Te problemy wiążą się zazwyczaj z przykrymi wydarzeniami, które miały miejsce w przeszłości. Strach przed kolejną przykrością determinuje życie jednostki i prowadzi do zamknięcia się w sobie.

Jednym z rodzajów przyjaźni jest relacja przyjacielska na odległość. Niestety jest ona często wystawiana na „próbę”. Tysiące kilometrów, brak czasu, brak bezpośredniego wsparcia może spowodować rozpad takiej więzi. Ponadto, przyjaciel poznany w Internecie lub taki, z którym nie ma się bezpośredniego kontaktu na co dzień, często okazuje się być inny w realnym świecie. Człowiek rozmawiając poprzez media społecznościowe, wideokamerę, często nie ukazuje swoich prawdziwych cech charakteru. Dlatego spotkanie z taką osobą może być związane z rozczarowaniem. Jest także możliwość, że człowiek który przy poznaniu przez Internet, nie okazuje się tak bliski drugiemu. Przez to, ludzie mają tendencje do odrzucania takiego człowieka, zamiast dać mu szansę na poznanie. Prowadzi to do wniosku, że przyjaźń na odległość często może być powierzchownie interpretowana i traktowana[11].

Do rozpadu więzi często dochodzi wskutek braku szczerości. Nieustanne okłamywanie lub zatajanie pewnych faktów może sprawić, że relacja będzie toksyczna, dla jednej lub obu stron. Wykładnikiem budującym przyjaźń staje się zatem konwersacja opierająca się na prawdzie. Słuchanie i reagowanie jest również niezbędne do tworzenia tego typu relacji. Sprawia, że bliski zaczyna obdarzać swojego przyjaciela zaufaniem. „Otwieranie się” na drugiego człowieka początkowo może wydawać się trudne. Jednak z czasem dystans między daną grupą osób zmniejsza się, co prowadzi do bliższej i bardziej zażyłej relacji.

Niekiedy, człowiek woli „zamknąć się” jedynie na najbliższe grono znajomych mu osób, zazwyczaj mowa jest o rodzinie. Jest to spowodowane najczęściej tym, że jednostka nie jest w stanie zaufać obcej osobie, powierzyć mu swoich trosk i zmartwień. Największym zaufaniem stają się wtedy rodzice lub osoby, które dana osoba darzy autorytetem. Taka relacja również pozwala na bliższe stosunki i miłą atmosferę w rodzinie.

Podstawy metodologiczne badań własnych

Podstawowym problemem badawczym artykułu jest rola przyjaźni w życiu studentów, co zdefiniowano w problemach:

1. Jaka jest rola przyjaźni w życiu badanych?
2. Czy przyjaźń na odległość jest możliwa?
3. Jakie czynniki utrudniają nawiązywanie relacji przyjacielskich na odległość?
4. Czy członek rodziny może być uważany za przyjaciela?

W badaniach zastosowano metodę sondażu diagnostycznego oraz technikę ankiety. Do badań opracowano autorski kwestionariusz ankiety, w którym zawarto pytania otwarte i zamknięte z możliwością dokonywania wielokrotnych wyborów odpowiedzi oraz udzielenia odpowiedzi na pytania otwarte. W badaniach uczestniczyło 124 studentów (w tym 82 kobiet i 42 mężczyzn). Badania przeprowadzono na terenie Małopolski od czerwca do sierpnia 2021 roku.

Wyniki badań własnych

W poniższych zestawieniach tabelarycznych oraz graficznie na wykre-

sach przedstawiono wyniki badań własnych.

Tabela 1. Rola przyjaźni w życiu człowieka

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Bardzo ważna	57	69,5	13	31,0	70	56,4
Ważna	22	26,8	23	54,8	45	36,0
Niezbyt ważna	0	0,0	4	9,5	4	3,2
Nie ważna	3	3,7	2	4,8	5	4,0

Źródło: badania własne

W celu zilustrowania problemu przedstawiono wyniki badań graficznie.

Wykres 1. Przyjaźń i jej znaczenie w życiu człowieka

Źródło: badania własne

Wiele badań wskazuje, że z perspektywy rozwoju człowieka, przyjaźń jest kluczowa w jego życiu. Z przeprowadzonych badań wynika, że ponad 90% badanych ceni przyjaźń. Odpowiedź „bardzo ważna” wybrało 56,4% badanych, natomiast „ważna” 36% ogółu badanych. Wynik sugeruje zatem, że przyjaźń jest ceniona przez badanych studentów. Z perspektywy prawidłowego rozwoju człowieka jest to ważne, ponieważ przyjaźń może kształtować osobowość człowieka i wpływać na jego życie. Zatem cenie przyjaźni pomaga w realizacji jego celów i marzeń. Prawie 10% mężczyzn odpowiedziało, że przyjaźń nie jest dla nich zbyt ważna. Ich odpowiedzi mogą wskazywać, że przeżyli przykre sytuacje, które wpłynęły na ich zdanie. Również taka sytuacja mogła mieć miejsce w przypadku wyboru odpowiedzi „nie ważna” na którą zagłosowało 3,7% kobiet i 4,8% mężczyzn.

Tabela 2. Wielkość grupy przyjacielskiej

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
1-2	37	45,1	17	40,5	54	43,6
3-5	37	45,1	15	35,7	52	41,9
Więcej niż 5	7	8,5	8	19,0	15	12,1
Ani jednego	1	1,2	2	4,8	3	2,4

Źródło: badania własne

Wielkość grupy przyjacielskiej może zależeć od wielu czynników. Zapytano zatem studentów ile mają przyjaciół. Najwięcej, 43,6% badanych odpowiada, że posiada od jednego do dwóch przyjaciół. Nieco mniej, 41,9% badanych (45,1% kobiet i 35,7% mężczyzn) wskazało, że ma 3-5 przyjaciół. W obu odpowiedziach odsetek procentowy jest większy w przypadku kobiet. Odwrotna

sytuacja jest w przypadku grupy przyjacielskiej większej niż 5 osób. Tą odpowiedź wybrało 19% mężczyzn i jedynie 8,5% kobiet. Może to sugerować, że mężczyźni są w stanie stworzyć większe grupy przyjaciół.

Tabela 3. Przyjaźń chroni przed samotnością/ osamotnieniem

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Tak	76	96,3	35	82,3	111	89,5
Nie	4	4,9	4	9,5	8	6,5
Trudno powiedzieć	2	2,4	3	7,1	5	4,0

Źródło: badania własne

Samotność jest problemem, który spotyka znaczną część ludności na całym świecie. Zapytano zatem badanych czy przyjaźń chroni ich przed samotnością. Prawie 100% kobiet i ponad 80% mężczyzn odpowiedziało, że przyjaciel pomaga badanemu przezwyciężyć poczucie wyobcowania społecznego. Brak wsparcia emocjonalnego odczuwa prawie 5% kobiet i prawie 10% mężczyzn, co może wiązać się z odczuwaniem samotności, nawet będąc w grupie przyjacielskiej. Swoje niezdecydowanie w przypadku tego pytania zadeklarowało 4% ogółu badanych, co może oznaczać, że nie są pewni swojej relacji przyjacielskiej lub nie są w stanie określić charakter zawartej więzi.

Tabela 4. Cechy na, których opiera się przyjaźń

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Wzajemne zrozumienie	43	52,4	32	76,2	75	60,5
Wzajemne wsparcie	53	65,1	31	74,0	84	67,7
Wzajemne zaufanie	51	62,2	25	60,0	77	62,1
Gotowość pomocy	42	51,2	21	50,0	63	50,8
Troska o siebie na wzajem	20	24,6	17	40,5	37	29,8
Wzajemne zobowiązanie	4	4,9	9	21,4	13	10,5
Wzajemnym przeżywaniem różnych doświadczeń	17	21,0	10	24,0	27	21,8
Bezcenna wartość	19	23,1	8	19,0	27	21,8
Inne	1	1,21	0	0	1	0,8

Źródło: badania własne

Uzyskane dane przedstawiono graficznie na poniższym wykresie.

Wykres 2. Cechy przyjaźni

Źródło: badania własne

Każda relacja przyjacielska opiera się na innych płaszczyznach. Jest to spowodowane tym, że ludzie posiadają różny system wartości i posiadają własne, często odmienne poglądy. Dlatego zapytano studentów o czynniki, na których opiera się ich więź przyjacielska. 62,1% badanych odpowiedziało, że przyjaźń opierająca się na wzajemnym wsparciu jest kluczowa. Wzajemne zaufanie także wzmacnia taką więź. Na tą odpowiedź zagłosowało 62,2% kobiet i 60% mężczyzn. Odsetek procentowy jest bardzo zbliżony, co może oznaczać, że ludzie obu płci cenią sobie tą wartość w podobnym stopniu. Wzajemne zrozumienie ceni sobie 52,4% kobiet i 76,2% mężczyzn. Wynik ten może sugerować, że więcej mężczyzn zabiega o wzajemne zrozumienie w grupie przyjacielskiej.

Wspólne przeżywanie problemów może spajać grupę przyjacielską. Pomoc w problemach, potrzebach jest częścią tego zadania. 50,8% badanych twierdzi, że stan gotowości pomocy jest potrzebny do zawiązania relacji i podtrzymania jej. O wzajemną troskę zabiega 24,6% kobiet i 40,5% mężczyzn. Wzajemne zobowiązane odczuwa wobec swoich przyjaciół prawie 5% kobiet i ponad 20% mężczyzn. Oznacza to, że poczucie zabiegania o siebie nawzajem zabiega więcej mężczyzn niż kobiet.

Przeżycia zazwyczaj łączą ludzi. O takie doświadczenia zabiega 23,1% kobiet i 24% mężczyzn. Oznacza to, że obie płci mają podobny stosunek odnośnie tej kwestii. Przyjaźń jest uważana za bezcenną wartość przez 23,1% kobiet i 19% mężczyzn.

Tabela 5. Miejsca, w których najczęściej poznaje się przyjaciela

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
W dzieciństwie (przedszkole, szkole podstawowej)	49	59,8	18	43,0	67	54,0
W szkole średniej/ wyższej	64	78,0	27	64,3	91	73,4
W pracy	31	38,0	13	31,0	44	35,5
W rodzinie	26	32,0	17	40,5	43	34,7
W klubach zainteresowań	13	16,0	16	38,1	29	23,4
W przypadkowych miejscach	17	21,0	3	7,14	20	16,1

Źródło: badania własne

Na różnych etapach życia, człowiek wstępuje w nowe relacje. Wiele z nich opierają się na wzajemnej przyjaźni. Zapytano zatem, gdzie badani najczęściej

zawiązują takie więzi. Najwięcej z nich (73,4%) w szkole średniej i wyższej. Oznacza to, że osoby w wieku nastoletnim są w stanie, w największym stopniu zbudować relacje przyjacielskie. Trwałe relacje o charakterze przyjacielskim, zawiązuje 59,8% kobiet i 43% mężczyzn w dzieciństwie. Taki odsetek badanych wskazało, że można zaprzyjaźnić się już w przedszkolu lub szkole podstawowej. Ponad 35% badanych twierdzi, że miejsce pracy również może stać się odpowiednim miejscem, w którym można poznać przyjaciela. Wskazuje to, że wspólne cele zawodowe zbliżają ludzi. Okazuje się, że również w rodzinie można znaleźć osobę, którą można określić mianem przyjaciela. Na tą odpowiedź zagłosowało 32% badanych kobiet i 40,5% mężczyzn.

Wspólne pasje także łączą dane jednostki. 16% kobiet i 38,1% mężczyzn zadeklarowało się, że przyjaciela można znaleźć w różnych klubach zainteresowań. Wynik wskazuje, że podzielane pasje są także ważne dla wielu ludzi. Część badanych (16,1%) stwierdza także, że znalazło i/lub jest w stanie znaleźć przyjaciół również w miejscach przypadkowych np. w parku lub w sklepie. Jest to charakterystyczne dla ludzi, którzy są pewni siebie i otwarcie poznają nowe osoby.

Tabela 6. Członek rodziny może być uważany za przyjaciela

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Tak	78	95,1	34	81,0	112	90,3
Nie	2	2,4	6	14,3	8	6,5
Trudno powiedzieć	2	2,4	2	4,8	4	3,2

Źródło: badania własne

Zarówno relacje przyjacielskie, jak i kontakty rodzinne opierają się na bliższych relacjach, dlatego zapytano badanych czy członek rodziny, ich zdaniem, także może być uważany za przyjaciela. Ponad 90% badanych (95,1% kobiet i 81% mężczyzn) twierdzi, że tak. Wynik ten, sugeruje także, że można szukać wsparcia w gronie rodzinnym. Jedynie 2,4% kobiet i 14,3% mężczyzn odpowiada, że nie traktują żadnego z członków rodziny za przyjaciela. Tendencja ta jest widoczna, szczególnie u mężczyzn (14,3%) co może oznaczać, że są mniejszym stopniu gotowi na zawieranie przyjaźni w rodzinie. Swoje niezdecydowanie odnośnie zadanego pytania zaznaczyło 2,4% kobiet i 4,8% mężczyzn. Ich odpowiedź może być spowodowana niemożnością określenia charakteru swoich relacji z członkami rodziny.

Tabela 7. Przyjaciel w rodzinie

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Rodzic/e	40	48,8	18	42,9	58	46,8
Rodzeństwo	43	52,4	23	54,8	66	53,2
Kuzynostwo	29	35,4	10	23,8	39	31,5

Dalsza rodzina	6	7,3	2	4,8	8	6,5
Nikt	15	18,3	9	21,4	24	19,4

Źródło: badania własne

Z poprzednich pytań wynika, że członka rodziny można uważać za przyjaciela. Zapytano zatem studentów, kogo ich zdaniem można nazwać mianem przyjaciela. Największa część badanych (53,2%) odpowiedziało, że rodzeństwo może pełnić tę funkcję. Oznacza to, że największym zaufaniem obdarza się właśnie tych członków rodziny. Również rodzice są cenionymi osobami. Mogą oni być przyjaciółmi swoich dzieci, na co wskazuje wynik 48,8% kobiet i 42,9% mężczyzn. Dla ponad 30% studentów kuzynostwo jest traktowane jako przyjaciele. Wynik ten wskazuje, że dla wielu z nich stosunki z nieco dalszą rodziną są równie ważne w kontekście rozwoju więzi przyjacielskiej. Członków dalekiej rodziny także można obdarzyć relacją przyjacielską na co wskazuje 6,5% ogółu badanych, którzy wskazali tę odpowiedź. Blisko 20% badanych studentów nie znajduje przyjaciela we własnej rodzinie.

Tabela 8. Przyjaźń na odległość może przetrwać

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Tak	43	52,4	17	40,5	60	48,4
Nie	3	3,7	11	26,2	14	11,3
Zależy od człowieka/ grupy przyjaciół	36	44,0	14	33,3	50	40,3

Źródło: badania własne

Więzią, która może okazać się problematyczna jest przyjaźń na odległość. Setki kilometrów, zmiana czasu, brak odczuwania bliskości to jedne z najczęściej utrudniających czynników, które wpływają na rozwój relacji. Przebywanie z drugą osobą jest ważne, ponieważ czas, który poświęca się na budowanie stosunków przyjacielskich wpływa na życie ogółu angażujących się jednostek. Dlatego wielu ludzi decyduje się na zakończenie znajomości, nie wierząc w sens jej istnienia. Dlatego zapytano studentów, czy ich zdaniem przyjaźń na odległość może przetrwać. Ponad 50% kobiet i ponad 40% mężczyzn odpowiada, że tak. Ich odpowiedź może być spowodowana podobnymi doświadczeniami przyjaźni na odległość. 11,3% badanych nie wierzy w taką formę przyjaźni. Ponad 40% kobiet i ponad 30% mężczyzn odpowiada, że przyjaźń na odległość zależy od danego człowieka lub grupy osób, które angażują się w taką relację.

Tabela 9. Czynniki budujące przyjaźń na odległość

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Poprzez rozmowę/ wideo rozmowę	76	92,7	31	73,8	107	86,3
Poprzez pisanie listów/e-maili	33	40,2	24	57,1	57	46,0
Poprzez spotkania	54	65,9	27	64,3	81	65,3
Inne	1	0,8	0	0	1	0,8

Źródło: badania własne

Wiele badań wskazuje, że o przyjaźń należy dbać, pielęgnować ją i troszczyć się o bliską osobę. Dlatego zapytano studentów o czynniki, które pomagają potrzymać więź przyjacielską zawartą na odległość. 86,3% badanych (ponad 90% kobiet i ponad 70% mężczyzn) twierdzi, że rozmowa lub wideo rozmowa pomaga w rozwoju relacji. Pomocne mogą okazać się również spotkania, na które dokonało wyboru 65,9% kobiet i 64,3% mężczyzn. Odsetek procentowy jest podobny co oznacza, że spotkania są ważne zarówno dla kobiet, jak i mężczyzn. Nieco mniej (46% badanych) uważa, że pisanie listów i e-maili jest także pomocne, aby zbliżyć się z przyjacielem, przebywającym w innym miejscu. Jedna studentka, stwierdziła także, że zaangażowanie i nieustanne zabieganie o drugą osobę pozwala na podtrzymanie więzi przyjacielskiej.

Tabela 10. Czynniki utrudniające przyjaźń na odległość

Kategorie odpowiedzi	Badani				Ogółem N = 124	
	Kobiety N = 82		Mężczyźni N = 42			
	L	%	L	%	L	%
Z braku czasu	66	80,5	21	50,0	87	70,2
Nie ma bezpośredniego wsparcia	29	35,4	19	45,2	48	38,7
Brak poczucia bezpieczeństwa	9	11,0	13	31,0	22	17,7
Samotność	19	23,1	10	23,2	29	23,4
Tęsknota	38	46,3	18	42,9	56	43,2
Inne	2	2,4	1	2,3	3	5,4

Źródło: badania własne

Przyjaźń na odległość może wiązać się z wieloma problemami, a niepokonanie ich może prowadzić do zakończenia relacji. Czynnikiem najbardziej utrudniającym podtrzymywanie więzi przyjacielskiej jest, według badanych, brak czasu. Tą odpowiedź wybrało 80,5% kobiet i 50% mężczyzn. Większy od-

setek kobiet w tym pytaniu sugeruje, że wartość czasu jest ważniejsza właśnie dla kobiet. Kolejnym problemem jest tęsknota odczuwana przez 46,3% kobiet i 42,9% mężczyzn. Oznacza to, że obie płci odczuwają tęsknotę w podobnym stopniu. Tą samą tendencję odnotowano dla odpowiedzi, mówiącej że samotność również wpływa na osłabienie się więzi przyjacielskiej zawartej na odległość (23,1% kobiet i 23,2% mężczyzn). Wsparcie jest pożądanym czynnikiem, dlatego 35,4% kobiet i 45,2% mężczyzn twierdzi, że brak bezpośredniego wsparcia może się przyczynić do rozpadu więzi. Dwóch studentów odpowiada także, że brak bezpośredniego kontaktu i rzadkie spotkania utrudniają taką znajomość. Jedna studentka twierdzi, że zawieranie przyjaźni „na miejscu” utrudnia podtrzymywanie relacji przyjacielskiej. Może to być spowodowane obawami o daną relację i zazdrością o przyjaciela.

Podsumowanie

Przyjaźń jest relacją opierającą się na wielu płaszczyznach. Mimo tego badani studenci stwierdzają, że przyjaźń jest dla nich kluczowa (ponad 90% badanych odpowiada że jest ważna lub bardzo ważna). Najczęściej posiadają od jednego do dwóch przyjaciół (43,6%) lub od trzech do pięciu (41,9%). Ponad 85% badanych stwierdza, że przyjaźń chroni przed samotnością, a ich relacja opiera się na wzajemnym wsparciu (67,7%), zaufaniu (62,1%) i zrozumieniu (60,5%). Dlatego wyrażenie własnych opinii jest szczególnie ważne w budowaniu relacji przyjacielskiej. Do budowania takich więzi potrzebny jest czas i „oddanie się” obu stron. Dzięki temu relacja się pogłębia i pojawiają się nowe płaszczyzny poznawcze.

Studenci najczęściej zapoznawali przyjaciela w szkole średniej lub wyższej (73,4%) oraz w dzieciństwie. Ponad 95% kobiet i ponad 80% mężczyzn przyznaje, że członek rodziny może być przyjacielem. Najczęściej jest to rodzeństwo (53,2% ogółu badanych) i rodzice (46,8%). Oznacza to, że najlepszy kontakt i relacje przyjacielskie, badani mają z najbliższą rodziną.

Istnieje wiele rodzajów przyjaźni, a jednym z nich jest przyjaźń na odległość. Studenci odpowiadają, że przyjaźń taka jest możliwa na co wskazuje fakt, że 48,4% badanych, którzy stwierdzili, że można zawiązać i podtrzymać taką więź. Równie wysoki wynik miała odpowiedź, że przyjaźń taka zależy od danej grupy ludzi (40,3%). Czynnikiem, budującymi taką więź jest przede wszystkim rozmowa i wideorozmowa (ponad 85%). 70,2% badanych stwierdza, że brak czasu poświęcanego na przebywanie z drugą osobą, może doprowadzić do zakończenia przyjaźni.

Przeprowadzone badania wskazują, że przyjaźń jest ważna dla badanych. Aby zbudować taką relację należy nauczyć się pracować nad samym sobą na różnych płaszczyznach. Dlatego wpajanie cech tj. tolerancja, współczucie, empatia jest kluczowe i powinno być przywoływane od najmłodszych lat. W ten sposób człowiek może mieć szansę na prawdziwe relacje oparte na dobrych wartościach. Wyniki badań przedstawiły, że rozmowa jest ważna w budowaniu tego typu więzi, dlatego częste praktykowanie jej pomaga wyeliminować napięcia między członkami danej grupy przyjacielskiej.

BIBLIOGRAFIA

[1] Prusiński T., *Z badań nad przyjaźnią. Kompetencje społeczne a jakość relacji*

przyjacielskich, *Zakład Psychologii Osobowości Instytut Psychologii Akademia Pedagogiki Specjalnej w Warszawie*, Warszawa 2017, s. 23-46.

[2] Szarota P., (2014). *Przyjaźń pod mikroskopem. Problemy metodologiczne w badaniach nad funkcjonowaniem relacji przyjacielskich*. *Psychologia Społeczna*, 28, 28–26.

[3] Tatariewicz W., *Trzy etyki. Studium z Arystotelesa*, w: *tenże, Pisma z etyki i teorii szczęścia, Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 82-90.

[4] Tatariewicz W., *Trzy etyki: studium z Arystotelesa, [w:] tenże, Droga do filozofii. T. 1.*, Warszawa 1971, s. 330.

[5] Krokiewicz A., *Zarys filozofii greckiej*, Warszawa 1995, s. 335, przypis 23.

[6] Argyle M., *Psychologia stosunków międzyludzkich*, Warszawa 1999: PWN.

[7] Pahl R., *Przyjaźń – społeczne spoiwo współczesnego społeczeństwa? W: P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), Socjologia codzienności*, Kraków 2008: Znak, s. 160–180.

[8] Szczepańska M., Gawel-Luty E., *Przyjaźń jako wartość w relacjach dzieci i młodzieży*. Kraków 2009: Oficyna Wydawnicza Impuls.

[9] Dwyer D., *Bliskie relacje interpersonalne*, Gdańsk 2005: GWP.

[10] Adelman M., Parks M., Albrecht T., *Natura przyjaźni i jej rozwój. W: J. Stewart (red.), Mosty zamiast murów: o komunikowaniu się między ludźmi*, Warszawa 2000: PWN, s. 376–387.

[11] Szerszeń M. CSMA, <https://michalici.pl/blog/przyjaciel-na-odleglosc>, 2020.

КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ДИСКУРС НА МЕЖІ ХХ І ХХІ СТОЛІТЬ

mgr Hopej Malwina

Doktorantka Uniwersytetu Wrocławskiego

malwina.hopej@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5245-0597>

Конструктивізм, як набір концепцій і інструментів дослідження міжнародних відносин, з'явився в 1980-х роках, хоча його витоки можна простежити до середини минулого століття, коли в роботу дослідників, які аналізують зміни на міжнародній арені, почали проникати соціологічні концепції, які краще попередніх теорій могли пояснити зміни, що відбуваються в міжнародному просторі. У 1960-х роках постмодернізм почав переміщатися з науки, філософії і культури, натхненний роботами М. Фуко, Ж. Дерріда та Ж. Бодрійяра, в соціальні науки. Вона також стала допускати можливість розуміння реальності в залежності від суб'єктивного сприйняття, і об'єктивна істина була замінена існуванням безлічі істин, які, тільки будучи об'єднаними, можуть спробувати показати реальність. Це дозволило дослідникам зосередитися на важливості норм, дискурсу, ідентичності, контексту, в якій вбудовані лінгвістичні та історичні процеси формування знань, складових потенціал держави, і уяви [1].

Метою даної статті є телеграфічне представлення змін, що відбулися в дискурсі конструктивістській теорії міжнародних відносин на рубежі двадцятого і двадцять першого століть, з особливим наголосом на окремі підходи соціального конструктивізму, структурного конструктивізму і реалістичного конструктивізму.

Події 1980-х років необхідно було сформулювати в нових термінах, які знайшли б виправдання змін в сфері балансу сил під час холодної війни, зниження значущості держави і суверенітету з одночасним ростом глобалізації, важливості знань або появи нової гібридної ідентичності. Коли в 1989 році Ніколас Онуфа ввів термін «конструктивізм» в міжнародні відносини для позначення ряду постпозитивістських перспектив, які поділяють критику незмінності припущень основної теорії міжнародних відносин, він спирався на постулати Людвіга Вітгенштейна. Однак у міру збільшення кількості дебатів, присвячених цій течії, було проведено безліч поділів між «традиційним» і опозиційним (критичним) конструктивізмом [2], сучасним і постмодерністським підходами; між основним і послідовним конструктивізмом [3].

Міхал Вендланд підкреслює, що Вітгенштейн-один із «мислителів, які презентують або спільно формують сучасний конструктивізм», і на підтвердження своєї тези він перераховує свої погляди в поточних міркуваннях щодо розвитку цієї теорії: розуміння мови як сукупності засобів, що використовуються в мовних іграх та специфічна концепція предмета. Припущення про «відкритий предмет» розривається з традиційним розумінням суб'єкта, що пов'язано з критикою кордону між суб'єктом та об'єктом, який, на думку філософа, помилково намальований через необережне використання (приватної) мови. Як наслідок, мова стає інтерсуб'єктивізованою, тому її сприймають як соціальне явище, тому її можна розглядати лише в контексті спільноти [4].

Конструктивізм - це не однорідний підхід. У той час як Олександр Вендт зосереджується на вивченні проблем ідентичності та неореалістичних та раціоналістичних теорій, Ніколас Онуф та Фрідріх Крагохвіл зосереджуються на нормах та принципах, а отже, на лінгвістично створеному міжсуб'єктивному контексті. Хоча існує згода щодо представлення конструктивізму через призму структури, що має справу з нормами та ідентичностями, сама термінологія не усуває відмінності між дослідниками, які вважаються творцями цієї тенденції у міжнародних відносинах [5].

Основне припущення, яке поділяють різні типи конструктивізму, - це сприйняття людини як «соціальної істоти», що конструює знання (теоретичні та практичні) про світ або світ (як соціокультурне середовище). Конструктивізм - відносно молоде поняття і, хоча воно широко аналізується, не має єдиного загально визнаного поділу на течії.

Зі збільшенням кількості дебатів дослідники запропонували власні, часто різні поділи, прикладом яких є поділ тих, хто присвячений цій течії, на традиційний та критичний конструктивізм [6], сучасний та постмодерний підходи або головна течія та послідовний конструктивізм [7]. На думку Емануїла Адлера, можна виділити чотири течії: модерністська, радикальна, постмодерністська, лінгвістична; за Вендтом - модерністичний, постмодерністичний, феміністичний; Антьє Вінер, Кнуд Ерік Йоргенсен та Томас Крістіансен пропонують розрізняти соціологічні тенденції та тенденції Вітгенштейна. Яцек Чапутович, польський дослідник міжнародних відносин, постулює поділ конструктивізму на позитивістський (припущення таке: існує об'єктивне знання, причинно -наслідкові пояснення - правильний метод), інтерпретаційне (знання об'єктивне, але відкидає причинно -наслідковий метод), постмодерністське (знання не є об'єктивним, причинний

метод – марний) [8].

Розрізняючи течії він найчастіше посилається на поділи, що виникають внаслідок різних епістемологічних підходів, таких як дуалізм позитивізм -постпозитивізм. Антипозитивізм (постпозитивізм)-домінуючий підхід у Європі; він ставить під сумнів можливість дослідити реалії побудованих значень, оскільки суспільне життя не підлягає об'єктивації, а суб'єкт спостереження в принципі ніколи не є повністю автономним. Тому значення слід вивчати з лінгвістичної сторони та з історичного процесу формування знань, закладених у чітко визначених соціальних контекстах. Позитивістський тип є домінуючим у Сполучених Штатах і розвивається переважно навколо творів Вендта та важливості колективної ідентичності. Він протистоїть постпозитивізму, оскільки передбачає, що моделі, які є продуктом правил, що регулюють суспільне життя, існують у міжнародній системі, а тому його можна сфальсифікувати та узагальнити [9]. Другий приклад класифікації течій - це поділ на умовний та критичний конструктивізм. Перший, домінуючий у Сполучених Штатах Америки, приймає позитивістську методологію, зосереджується на колективних ідентичностях та нормах, а сила є аналітично нейтральною одиницею. Критичний підхід, ближчий до європейських дослідників та теорем Мішеля Фуко, постулює використання методу індукції, дискурсивних стратегій та твердження, що влада завжди створює ієрархії.

Стаття *The Agent-Structure Problem in International Relations Theory* (1987) стала важливим імпульсом у «Третій дебаті» між позитивістами та постпозитивістами (зачатки трактування конструктивізму як однієї з трьох основних теорій міжнародних відносин пов'язані між собою саме до дебатів 1980 -х років). Заява Вендта «анархія – це те, що зроблять держави» є поворотним моментом у визначенні конструктивістського підходу до міжнародних відносин.

У 1990-х роках значення традиційних позитивістських підходів почало знижуватися внаслідок невдач у поясненні закінчення холодної війни та поясненні змін у світі міжнародної політики [10], а також почав посилюватися поділ між європейськими та американськими поглядами на конструктивізм. Дослідники з Європи розвивали свої ідеї навколо національних шкіл, прикладом яких є англійська школа, що сприяла розвитку конструктивізму. Він тлумачить міжнародні відносини в соціальному та історичному плані, а також підкреслює важливість та існування міжнародного суспільства, яке керується нормами та ідентичністю. Наприкінці ХХ століття дослідження деяких представників англійської школи, таких як Тімоті Данн [11], більше підкреслювали дискурс та критичні аспекти знань, ніж модерністський конструктивізм. На думку Крістіана Реуса-Сміта, англійська школа може виходити з конструктивізму, який показує, як враховувати припущення соціології, з іншого боку, дослідники теорії можуть бути такими ж нормативними, як і вчені, зібрані навколо цієї школи. Другий приклад - Копенгагенська школа, яка принесла до теорії міжнародних відносин концепцію сек'юритизації, концептуалізуючи безпеку як акт мови, а також галузеве розуміння безпеки [12].

Кінець ХХ століття - це час, коли дослідники зі Сполучених Штатів займалися, зокрема, концепцією соціологічного інституціоналізму (англ. World Society) Джона В. Мейера, перенесеної в міжнародні відносини

Мартою Фіннемор. Постулати про перенесення західних стандартів на так званого Третього світу лише посилив конструктивістські аргументи щодо конститутивних наслідків культури, і до кінця століття принципи соціологічного інституціоналізму також були використані для пояснення створення, поширення та інституціоналізації культури [13]. Конструктивізм став частиною тенденції аналізувати політичні явища з точки зору нормативної теорії рубежу ХХ і ХХІ століть, хоча він ще не мав власної методології, тому дослідники досі змушені використовувати, наприклад, якісний зміст аналізу, який хронологічно передував появі третьої основної теорії міжнародних відносин.

Поворот деяких дослідників до реалістичного конструктивізму не означав відходу від соціального конструктивізму, попередником якого був Вендт. Його підручник *Social Theory of International Politics* (1999), що містить концепцію міжнародної системи як соціальної конструкції та опис застосування припущень соціального конструктивізму до аналізу міжнародної політики, безпосередньо відповідав неореалізму, і особливо зі структурним реалізмом, описаним Кеннетом Вальцем у *Theory of International Politics* (1979).

Як підкреслили Емануела Ломбардо та Йоанна Кантола, спільне будівництво сутностей та структур, що є ключовою ознакою соціального конструктивізму, займає важливе місце у дослідженнях європейської інтеграції. Прикладом є інститути та соціальні норми, створені в межах Європейського Союзу, які впливають на щоденну практику та соціальну взаємодію суб'єктів (держав, недержавних суб'єктів та мешканців громад). Стандарти ЄС заохочують громадян вивчати «правила належної поведінки в Союзі», які все більше європейізуються, і конструювати свою ідентичність як європейців разом з різними іншими детермінантами ідентичності. *Соціальний конструктивізм* основної течії розробив теорію інтеграції, визнавши, що ЄС (як соціальний конструкт) постійно змінюється, структури та актори взаємно конструюються у соціальних взаємодіях, тоді як ідеї та дискурси пояснюють зміну політики в Європі. Водночас, на думку Ломбардо та Кантоли, соціальний підхід «ігнорує гендерні теорії; ігнорують той факт, що інститути, суб'єкти та дискурси ЄС є гендерними; що стандарти ЄС, з точки зору статі та перерізу, впливають на людей і що відносини влади між статями, між жінками та чоловіками в ЄС є ключовими для розуміння нерівності в процесі інтеграції» [14]. Це не змінює того факту, що конструктивістська теорія займає особливе місце у дослідженнях європейської інтеграції - вона сприяла цьому дослідженню «новій якості аналізу явищ, що відбуваються в ній, яким досі не приділялося особливої уваги, наприклад роль мови, норм, цінностей тощо», яка «становить важливий етап у розвитку цієї нової, що формується, дисципліни знань», наголошує Анна Сколімовська [15].

Структурний конструктивізм (2005), один із молодших підходів у дослідженні європейської інтеграції, пропонує розглядати інтеграцію з точки зору категорії політичної сцени. Європейський Союз - це мінлива політична спільнота, що поєднує наднаціональні та національні елементи, і тому вона об'єднує два центри - інститути ЄС (наднаціональні політичні центри) та (національні) центри сили, а інтеграційний процес - це наднаціональний рівень (англ. *supranational level*) де деякі інтереси переважають над іншими, наприклад, інтереси еліти переважають інтереси громадян.

Цей підхід до конструктивізму зосереджений на структурних елементах політичної спільноти, де йде боротьба за владу між суб'єктами, що представляють різні рівні (між державними, приватними, міжурядовими інститутами тощо) [16].

На порозі ХХІ століття з'явився 'реалістичний конструктивізм' - інший (новий) підхід до конструктивізму, певним чином протиставлений ліберальному підходу дослідників з Північної Америки в 1990-х рр. Пропозиція Семюеля Баркіна підкреслює важливість влади та політичного авторитету в конструювання соціальної реальності; є синтезом двох концепцій, «які випливають із класичного реалізму, зосередженості на політиці влади та зовнішній політиці, а з конструктивізму-на агентурній структурі та прийнятті методології дослідження» [17] посилаючись на припущення про agent-structure (2010). Мета реалістичного конструктивізму - зрозуміти, як структури влади впливають на моделі нормативних змін у міжнародних відносинах і навпаки, як набір норм впливає на структури влади. Отже, як норми впливають із певних відносин влади та як ці нові норми змінюють існуючі структури влади, тому що «роль реаліста-конструктивіста-досліджувати з морально-скептичної точки зору взаємні відносини між владою та міжнародними нормами» [18].

У той час як соціальний конструктивізм використовується у дослідженнях державної інтеграції, реалістичний конструктивізм використовується для аналізу конфліктів між державами. Прикладом цього є пояснення генезису, еволюції та тривалості конфлікту між Індією та Пакистаном, представлене Майклом Арндтом (2018); поєднання реалізму та конструктивізму розширює розуміння конфлікту, включаючи фактори, які не беруть до уваги лише ці підходи. Тому синтез обох стосується влади та ідентичності; оскаржений територіальний поділ у 1947 р. є ключовим джерелом конфліктів на перетині державної влади, території, ідентичності, а також геополітики. Для Пакистану Кашмірська долина має велике стратегічне значення - відмова від претензій зменшила б територію держави та доступ до земель геостратегічного та військового значення, але також зашкодила б життєво важливим інтересам державної незалежності та почуттю ідентичності, що призвело до переконання, щоб «бути державою і домом для всіх мусульман на субконтиненті». У свою чергу, відмова Індії від Кашміру може викликати націоналістичні рухи в інших частинах країни. Аналіз Арндта показує, що поєднання аргументів влади та асиметрії з аргументами ідентичності, національних структур держави та релігії (постульованих реалістичним конструктивізмом) дозволяє синтетично трактувати індо-пакистанський конфлікт, а отже, розширює аналітичний спектр реалізму та конструктивізму [19].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. A. Skolimowska, *Konstruktywizm w studiach europejskich*, Warszawa 2013, 154-157.
2. K. M. Fierke, K. E., Jørgensen, *Constructing International Relations. The next generation* [w:] K. M. Fierke, K. E., Jørgensen red., New York 2001, s. 5.
3. H. Peltonen, *A tale of two cognitions: The Evolution of Social Constructivism in International Relations*, "Revista Brasileira de Política Internacional" 60(1): 2017.
4. Michał Wendland, *Konstruktywizm komunikacyjny*, Poznań 2011, s. 125-128.
5. Zehfuss, M., *Constructivisms in International Relations: Wendt, Onuf, and Kratochwil*,

- [w:] K. M. Fierke, K. E., Jørgensen red., New York 2001, s. 71-72.
6. K. M. Fierke, K. E., Jørgensen, *Constructing International Relations. The next generation* [w:] K. M. Fierke, K. E., Jørgensen red., New York 2001, s. 5.
7. H. Peltonen, *A tale of two cognitions: The Evolution of Social Constructivism in International Relations*, "Revista Brasileira de Política Internacional" 60(1): 2017.
8. J. Czaputowicz, *Teoria Stosunków Międzynarodowych. Krytyka i Systematyzacja*, Warszawa 2008, s. 305
9. A. Curanović, *Konstrukttywizm* [w:] red. R. Zięba, S. Bieleń, J. Zając *Teorie i podejścia badawcze w nauce o stosunkach międzynarodowych*, Warszawa 2015, s. 113-114.
10. K. M. Fierke, K. E., Jørgensen, *Constructing International Relations. The next generation* [w:] K. M. Fierke, K. E., Jørgensen red., New York 2001, s. 5.
11. T. Dunne, *The Social Construction of International Society*, "European Journal of International Relations" 1(3) 1995 s. 367-389.
12. E. Adler, *Constructivism in International Relations: Sources, Contributions, and Debates* [w:] red. T. Risse, B. A. Simmons, W. Carlsnaes *Handbook of International Relations*, Londyn 2013, s. 119-120.
13. Por. Szerzej: J. G. March, J. P. Olsen, *The Institutional Dynamics of International Political Orders*, "International Organization" vol. 52, No. 4, 1998, s. 943-969. M. E. Keck, K. Sikkink, *Transnational advocacy networks in international and regional politics*, "International Social Science Journal Volume" 51, Issue 159, s. 89-101.
14. E. Lombardo, J. Kantola *Social constructivism* [w:] red. G. Abels, A. Krizsán, H. MacRae, A. van der Vleuten *Routledge Handbook of Gender and EU Politics*, Abingdon 2021, s. 44-45.
15. A. Skolimowska, *Konstrukttywizm w studiach europejskich*, Warszawa 2013, s. 18.
16. N. Kauppi, *Democracy, Social Resources and Political Power in the European Union*, Manchester 2005, s. 41.
17. S. Barkin, *Realist Constructivism. Rethinking International Relations Theory*, New York 2010, s. 7.
18. S. Barkin, *Realist constructivism*, "International Studies Review", 5(3) 2003, s. 337.
19. M. Arndt, *Realist-Constructivism and the India-Pakistan Conflict: A New Theoretical Approach for an Old Rivalry*, "Asian Politics & Policy", 2018, Vol. 10, No. 1, s. 110-114.

CHANGE AND CONTINUITY. THE MERGE BETWEEN TRADITION AND MODERNITY IN JAPANESE DESIGN CONCEPT BASED ON SELECTED EXHIBITIONS

Ciesliczka Aleksandra

*Doctoral student, The University of Lodz Doctoral School of Humanities
aleksandra.ciesliczka@edu.uni.lodz.pl*

Doctoral supervisor – dr hab. Aneta Pawłowska, prof. UŁ

The ambiguous nature of Japanese design concept – introduction

Japanese design is a very broad issue, which, depending on the narrative adopted, can be understood very differently. It is difficult to define it unequivocally, taking into account that over the centuries, design in Japan has gone through many stages of development. For some people, the Japanese product will be synonymous with the simplicity and refinement of old traditional handicrafts, while for others it will be associated with modern forms and high technologies. This dichotomy, although in part only apparent, is quite problematic and makes it seem that there are no common points between the two ends of the aesthetic spectrum. After all, the contrast between traditional forms continued over the centuries and mass production and technological innovation is indisputable and usually quite visible. And although at first glance they actually have nothing to do with each other, after a deeper examination of the matter and analyzing some dependencies, some points of reference can be found for them.[17, p.6]

To begin with, it should be noted that Japanese design is not homogeneous and has evolved over time. And its development was influenced by many factors. Japan's geographical location alone creates certain specific conditions and circumstances. The island nature of Nippon led to partial isolation and it certainly influenced not only the history of this country, but also the development of a distinct culture. This does not mean, however, that Japan was not impacted by any external factors. On the contrary, everything started with the Chinese, and later with the European and American. Even during the period of the policy of isolationism in 1633-1868, contact with the rest of the world took place. For Japan, overseas visitors were liaisons between cultures. The knowledge of the West, which the Japanese acquired thanks to these connections, was used by them for their needs, but in a rather thoughtful way, without violating the foundations of national identity. [4, p.8]

Despite many inspirations from the world, economic and social perturbations that occurred as a result of the war, design tendencies changing almost every decade in the 20th century and general hybridization of Japanese culture, many traditional motifs that have existed in aesthetics for a long time have managed to survive to this day. And it is them and their transformations that connect the past and the future. Today's Japan is an example of how various methods and patterns can be adapted while still maintaining a unique, native character. Of course, it cannot be expected that in the present reality it will be possible to maintain individualism during mass production. Although more and more often even large, modern companies try to combine utilitarianism with decorativeness in their projects, striving for a compromise between effective production and

good quality. [3, p.14]

All things considered, starting with folk craft, through the *Sakoku* period, later foreign influences, two world wars, up to the present day – the Japanese design concept that we know today is the culmination of various factors and inspirations. It is a combination of tradition and modernity, local and foreign, handicraft and machine production.

Studies on Japanese crafts – a new approach

The multidimensionality mentioned in the previous section is also of interest to researchers and exhibition curators. Twentieth-century publications on this subject quite often focus on single, selected aspects of the issue – which is not a mistake, because it would be extremely laborious to describe the entirety of Japanese design. However, it can be noticed that the current academic studies try to take into account both artistic and non-artistic factors that affect Japanese craftsmanship, thus creating a broader, multi-threaded image of the subject. Similarly, in the case of exhibition curators, when creating the concept of the exhibition, they more and more often break certain thinking patterns. And this applies not only to Japanese specialists, but also to Europeans and Americans, which proves that they are becoming more and more aware of the history and the dependencies that occur, which, although obvious, are not always cited. Especially the connection between the past and the present seems to be particularly clearly emphasized in many of the narratives undertaken. The innovative approach to art events and literature also allows the audience to revise the perception of Japanese design. Of course, some stereotypes still exist, but they are not as common as they used to be. Japan is seen less and less as an “oriental curiosity”, and more often as a country that is building its position on the international arena with its rich culture and technical achievements.

The increasingly visible presence of Japanese design on the world market also contributes to this situation. Today, these are not only the elegant, sophisticated, luxury goods, but also the widely available, inexpensive accessories and devices that almost everyone can afford. Hence the belief that Japanese design concept has not lost its centuries-old reputation and original aesthetics, and at the same time it has an element of universality that allows it to be understood and accepted beyond the borders of the Nippon. [16, p.9]

The beginning of the 20th century – the time of cultivating tradition or proceeding with modernization?

However, the fascination with Japanese craft concept and the connections between tradition and modernity did not start in the 21st century. Before contemporary academics studied the works of Japanese artists and craftsmen, there was a wave of interest in Japan and its art in Europe at the turn of the 19th and 20th century (it was definitely less academic in nature, but undoubtedly left its mark on both Western and Japanese art). At the same time the revival of traditional craftsmanship started in Japan itself, overlapping the period of industrialization and increased technological and social development. The changes that allowed to discover a new image of Japanese design began. There was a juxtaposition of Western inspirations with the local ones – especially the time after the Second World War is a time of strong influence of American culture. Despite this, the Japanese tried to save some traditional techniques from oblivion. In the 1920s and 1930s, Sōetsu Yanagi was one of the most famous activists in defense of folk craftsmanship. He was a philosopher and founder of

the *Mingei* artistic movement. *Mingei* is a word that in its original meaning was meant to include everyday objects made by ordinary people. Yanagi understood *mingei* objects as products with a certain artistic element, but serving simple, everyday activities, of a primarily practical nature. The idea of rediscovering and reinventing techniques from the past, but with a more conscious approach inspired Yanagi, artists and art associations from the first half of the 20th century. [19, pp.117-118]

Change and continuity in contemporary Japanese design

The ideals of the *mingei* movement have survived to the present day, despite all the changes that have occurred in Japanese design since the 1920s. While in the 1950s and 1960s various activities were undertaken to protect and cultivate traditional crafts, in the 1980s there was an economic boom, the so-called “bubble period” which caused a significant decline in interest in the locally made goods. It was the time when Japanese became enthusiastic about the Western lifestyle and the market was dominated by mass production. When the economic „bubble” burst in the early 1990s, the government was forced to reevaluate its priorities. Domestic designers and products were appreciated again. People in Japan noticed that the products of local origin better suited their everyday lifestyle, needs and aesthetic sense than the imported ones. The end of the 1990s is the time of promotion of original Japanese design in the world. In today’s Japan, new technologies, cooperation between small and large centers and companies, as well as fusions between regional and global creators contribute to an exceptionally successful flow and exchange of artistic ideas. [8, p.303]

Presenting Japan locally and globally – exhibitions now and then

The success of contemporary Japanese design is the result of many factors. Both people and culture are important, as well as technology and economy. Designers’ activities are supported by numerous associations and institutions. They organize various types of exhibitions and fairs, mainly of national nature, but they also try to promote Japanese design in the world. Most of them, however, are non-profit. In Japan, government support for the development of design and art education institutions is still insufficient. Most of the world-class Japanese art galleries are privately financed. Art academies do not have enough opportunities to interact with foreign institutions, which could positively affect the quality and innovation of projects.

Craft associations which were founded in the 20th and 21st centuries had a quite significant impact on the history of modern Japanese craft. Their members, artists or craftsmen, but also just enthusiasts, tried to popularize local design, raise the awareness of both countrymen and foreigners, but also to keep the market alive. They also organized exhibitions, during which various kinds of products were displayed. [1, p.24]

One of such organizations is The Japan Craft Design Association, founded in 1956, which tries to promote the ideal of „everyday handicrafts”. During all the years of its existence it has sponsored countless exhibitions throughout Japan and Europe, trying to strengthen the position of craftsmanship on the art market. At the same time, through all these events, it also strives to constantly improve the quality of products, as the standard of living in Japan has risen and people are looking for better and better designed things that they will want to surround themselves with in everyday life. [10]

In the years 1993 – 2004, over 300 exhibitions of everyday products were organized at the OZON Center (Living Design Center OZON). When analyzing the items that are presented at such exhibitions, it can be concluded that Japanese designers remain faithful to the values they profess, although at the same time they are sensitive to changes taking place in the environment. They are consistent in their actions, but also flexible. [21, p.32]

The Japan Foundation, established in 1972, is a public organization which specializes in encouraging international understanding through cultural exchange. It carries out various programs, supports Japanese studies and collaborates with overseas museums through organizing art exhibitions. One of their most famous shows is the *Japanese Design Today 100* exhibition which played an important role in promoting Japanese design in the world. It was presented for over 10 years (2004-2014) in many countries. In 2014, even the second round of this exhibition began. Within its framework, 100 objects are presented to illustrate the contemporary design of Japan, as well as the culture of the country. Selected items include dishes, furniture, various accessories, stationery, clothes and much more. [2, p.8]

In 2016, the Japanese Design Committee organized an exhibition in Tokyo entitled *The Future of Japanese Tradition*. The curators tried to present traditional craftsmanship as a good starting point for future design. By showing the wealth of inspiration that is contained in old products, they wanted to illustrate multiple possibilities and innovative ideas that may arise on the basis of them. During the exhibition, the authors considered the potential of Japanese design and how it can still evolve by opening up to the world. [20]

Japanese Kōgei | Future Forward exhibition, curated in 2015 by Yūji Akimoto – the director of the 21st Century Museum of Contemporary Art in Kanazawa, showcased the creation of twelve renowned *kōgei* artists. *Kōgei* can be defined as traditional artisan craft art related to individual regions of Japan, which requires high skills both in form and decoration. It has been accepted that even contemporary *kōgei* creators should uphold traditional culture of the past, as it was recommended in the Meiji period at the end of 19th century. In the case of this exhibition, however, artisans break out of this convention, still respecting the achievements of the past, but integrating their own ideas about the future. Trying to keep the traditional features, they simultaneously transformed the form, giving it a new, sometimes even futuristic expression. [9]

Another interesting exhibition was *The Boundary Between Kōgei and Design* (2017), which showed the relationship between traditional manufacturing and modern design. The main idea is: do they have something in common, is it possible to truly separate *kōgei* and design? Naoto Fukasawa and Yūji Akimoto – curators of the exhibition – try to define the difference between these two expressions. They claim that in *kōgei* the designer is also the contractor, while in contemporary industrial design, the project creator is not necessarily involved in the production process. Of course, the two title concepts should be considered in terms of the person designing, but also the materials used, form and subsequent processes. During the exhibition, a line was drawn literally in the middle of the room – the title boundary dividing the space, and thus the exhibits – into *kōgei* and design. However, it is not always possible to clearly specify the nature of the object – sometimes it is a combination of both handicraft and mass production. Curators pointed out that it is difficult to define where craftsmanship ends and

where production begins. The exhibition sparked a discussion by asking questions for which there are no clear answers. [14]

Fukasawa also directed another exhibition – *MINGEI – Another Kind of Art* in 2018. He selected 146 traditional and contemporary *mingei* items from The Japan Folk Crafts Museum's collection and displayed them with additional statements regarding their appeals. Crafts created by present-day artisans who carry on the *mingei* tradition in various regions of Japan were introduced. Moreover, a movie that portrays the life and work of creators of *mingei* and the people who promote it was screened during the show. It can be noticed that with the time specific characteristics of *mingei* developed and turned into innovative, modern and original works. [12]

MINGEI – The Shape of Beautiful Living traveling exhibition from 2021, in a truly interesting way juxtaposes the idea and objects of *mingei* with completely modern MUJI brand products. Although they might seem completely different, folk crafts and items produced by MUJI share common features. Both create modest, utilitarian but good quality objects without unnecessary decoration, which are meant to be used in everyday life by ordinary people. MUJI, established in 1980, is one of those brands that from the very beginning referred to Yanagi's ideas from the 1920s in their designs. [13]

It is worth noting that artistic events touching upon the subject of Japanese design concept are organized not only in Japan itself, but also in many institutions around the world. Which shouldn't be a novelty, too, considering the fact that the first collections of Japanese art were created in the West as early as the 17th century. However, their reception was completely different then. The so-called "exhibitions" did not have an academic or scientific character at the time. Imported Japanese goods were stored in private collections and displayed as exotic curiosities. Today, many of them have been donated to museums and galleries. [15, pp.23-24]

Nowadays, Japanese design has appeared in France, among others, where in 2008, on the occasion of the 150th anniversary of establishing diplomatic relations, three exhibitions were organized: *WA: The Spirit of Harmony and Japanese Design Today*, *The Mingei Spirit in Japan* and *Kansei – Japan Design Exhibition*. The first of the exhibitions mentioned – *WA: The Spirit of Harmony and Japanese Design Today* traveled all over Europe, from Paris to Budapest, to Essen and Warsaw, and finally it returned to Japan. In Poland, this show was opened in 2010 and it was organized by the Institute of Industrial Design in Warsaw and Kokusai Kōryū Kikin (The Japan Foundation). The exhibition definitely follows the title trend, presenting the diversity of contemporary Japanese design and the relationship between traditional and modern design. The curators tried to choose objects which, despite their industrial character, also have an element of sensitivity, the roots of which go back far into the past. These objects illustrate the way in which harmony is currently sought in Japan in everyday life, and it was harmony that became the keyword organizing the entire show. [21, p.4]

Another international event organized by The Japan Foundation was the *Handcrafted Form: Traditions and Techniques* exhibition, which showed examples of traditional arts and crafts, as well as works by contemporary artists who still use traditional production techniques in their projects, creating non-obvious, interesting products. [7]

The Japanese design concept has even reached the United States, where in 2008 the Philadelphia Museum of Art organized the exhibition *The Art of Japanese Craft: 1875 to the Present*, which cross-sectionally surveyed varied Japanese craftsmanship. The first steps of Japanese art at international fairs, the issues of local and foreign influences at the beginning of the 20th century, as well as the works of contemporary artists were presented. The curators of the exhibition tried to capture a broad picture of Japanese artistic concept. [5, p.5]

Sometimes the exhibitions cover topics that, at first glance, do not seem to be related to arts or crafts, although in fact they draw heavily on them. This is what happened in the case of *Too pretty to throw away: Packaging design from Japan* exhibition. The idea behind the show is to question the popular assumption that modern day Japanese packaging somewhat continues old artistic traditions. At the same time, it does not give an unambiguous answer, allowing the viewer to decide for himself how much inspiration he will perceive while looking at the juxtaposed exhibits from the past and present. It is clearly noticeable, however, that the contemporary packaging industry tries to combine tradition with modernity, creating nostalgic, sophisticated designs which, apart from aesthetics, also serve as a kind of marketing gimmick. [18, p.43]

Conclusion

In the process of the evolution of its culture, Japan absorbed and assimilated external inspirations, while not rejecting its own, existing ones, allowing them to coexist. However, they did not do it completely indiscriminately, choosing from Western designs those that seemed to be useful and processing them to suit the needs of the Japanese, creating a whole new quality. This confrontation of old and new, traditional and modern, allowed for the development of Japanese design and the emergence of a style that is recognizable all over the world.

The works of young designers and contemporary curatorial concepts are still vivid, developing areas, definitely worth observing. The possibility of comparing what is happening on the design market today with what was happening in the past, allows to analyze and draw conclusions regarding the processes and trends emerging not only in Japan, but also in the world. It is possible to single out certain thought patterns that have been functioning for a long time, but also completely new ideas or innovative transformations and reinterpretations of old concepts.

It is often pointed out that there is a certain timelessness in the Japanese design concept, manifesting itself regardless of the time when a given object was created, as well as the universality of „Japaneseness” for contemporary audiences in the world. Japan is often perceived as a country that has always tried to include the element of beauty in its products, doing it in an unpretentious way. At the same time, looking for the unique, immaterial essence of Japanese culture in every contemporary product seems to be an overinterpretation. On the other hand – this almost stereotypical image of Japanese design, based on minimalism, neutral colors and natural materials, is actually still alive, even among young creators. Although they are well aware that they will not create anything truly innovative basing on one repetitive concept. [11]

The „Japaneseness” of design can be a strong point, but at the same time it must be balanced by some outside influence, subjective and individual expression. Japanese designers still often feel like they have a responsibility to keep the relationship between the past and present alive. More and more often,

however, they dare to experiment with minimalist aesthetics and traditional craftsmanship using new media and new materials. Many of them believe that it is necessary to design in such a way as to make the best use of the properties of traditional materials and methods in modern production processes, trying to take into account both aesthetic and functional values in the design, thus creating a top-class product. What characterizes and distinguishes contemporary Japanese craft is its unique approach to tradition: accepting both continuity and change. [6, p.83]

BIBLIOGRAPHY AND ONLINE SOURCES

1. *A new guide to modern Japanese craft arts*, Ed. K. Masahiro, National Museum of Modern Art, Tokyo 2015.
2. *Crafting beauty in modern Japan*, Ed. N. Rousmaniere, The British Museum Press, London 2007.
3. De Mente B. L., *Elements of Japanese Design*, Tuttle Publishing, Clarendon 2006.
4. Fischer F., *Japanese design. A survey since 1950*, Philadelphia Museum of Art, Philadelphia 1994.
5. Fischer F., *The Art of Japanese Craft: 1875 to the Present*, Philadelphia Museum of Art, Philadelphia 2008.
6. Graham P. J., *Japanese design: Art, Aesthetic & Culture*, Tuttle Publishing, Tokyo 2014.
7. *Handcrafted Form. Traditions and Techniques*, <https://www.jpff.go.jp/e/project/culture/exhibit/traveling/handcraft.html>.
8. Hara K., *Designing Design*, Lars Muller Publishers, Baden 2008.
9. *Japanese Kōgei | Future Forward*, <https://madmuseum.org/exhibition/japanese-k%5%8dgei-future-forward>.
10. *JCDA*, <http://www.craft.or.jp/saishin.html>.
11. Lutyens D., *Japanese design reborn*, <http://www.bbc.com/culture/story/20181016-the-rebirth-of-japanese-design>.
12. *MINGEI – Another Kind of Art*, <http://www.2121designsight.jp/en/program/mingei/>.
13. *MINGEI — The Shape of Beautiful Living*, <https://www.muji.com/jp/feature/mingei/en/>.
14. *Naoto Fukasawa takes a closer look at the boundary between kōgei (craft) and design*, <https://bit.ly/3msqRqn>.
15. Niewiarowska-Kulesza J., Pawłowska A., *Japonizm w sztuce modernizmu. Obrazy przepływającego świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
16. Pollock N., *Made in Japan*, Merrell, London 2012.
17. Sparke P., *Japanese Design*, Michael Joseph, London 1988.
18. *Szkoda wyrzucić! Design japońskich opakowań.*, Ed. E. Machotka, Muzeum Sztuki i Techniki Japońskiej Manggha, Kraków 2016.
19. *Sztuka Japonii. Studia*, Ed. A. Kluczevska-Wójcik, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2009.
20. *The Future of Japanese Tradition*, http://designcommittee.jp/tradition_en/introduction/.
21. *WA: Harmonia. Japoński design dziś*, Ed. N. Kawakami, Instytut Wzornictwa Przemysłowego, Warszawa 2010.

**ТЕОРИИ НАЦИИ И НАЦИОНАЛИЗМА
В ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ И КОММУНИКАТИВНО-
КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ: ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА,
ДИАСПОРАЛЬНО-ПОЛИЭТНИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ
И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ**

Циватый Вячеслав Григорьевич,

кандидат исторических наук, доцент,

Заслуженный работник образования Украины,

доцент кафедры истории мирового украинства,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,

Член правления Научного общества истории дипломатии

и международных отношений (г. Киев, Украина)

tsivatyi@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1505-7483>

В перечне многочисленных проблем, связанных с сущностью и функционированием этнонациональных феноменов, в последние десятилетия в социально-гуманитарном знании острую актуальность обрела тема этнокультурной идентичности, под которой мы понимаем сложный социально-психологический феномен, содержание которого определяет осознание индивидом своей общности с некоторой этнической/национальной группой, с некоторым этнонациональным образованием на основе разделяемой культуры, глубинное эмоциональное и психологическое переживание этой общности и соответствующие культурные формы ее манифестации [1, с. 2-18].

Именно в пространстве теоретико-методологического, диаспорально-полиэтнического, регионального, институционального, культурологического дискурсов можно и следует говорить о иерархии этнокультурных и этнонациональных идентичностей в полицентричном мире и полиэтнических сообществах, поскольку этничность может проявляться двояко. С одной стороны, это наиболее органичная форма существования человека, которая осознается и переживается индивидом как данность и проявляется посредством общих для этнической группы языка, культуры и этических норм. С другой стороны, она предстаёт в форме ситуативных проявлений этнонациональной общности, обусловленных актуальными групповыми целями и стратегиями.

Интерес к проблеме идентичности сопряжен с глубинной экзистенциальной потребностью человека в укоренённости и принадлежности. Каждый индивид подсознательно стремится к обретению институционального единства с окружающим миром, и нет более надежных оснований такого единства, чем интеграция в культурно-символическое пространство той или иной культурной общности, как правило – полиэтнической. Вследствие миграционных процессов в конце XX – начале XXI веков углубилась фрагментация наций на отдельные этнические и культурные образования. Если в предыдущие века доминировал процесс нации, то возникновение феномена мультикультурализма вызвало не только торможение этого процесса, но и усиление центробежных тенденций и привело к мультинационализму уже

сложившихся наций [2].

Канадский историк профессор Уильям МакНейл утверждает, что: 1) формирование населения из разных этнических групп становится нормой; 2) полиэтничность как заметный феномен социальной истории набирает своего веса после Первой мировой войны; 3) иммиграция является наиболее мощным источником полиэтничности. Этнокультурная идентичность национальных диаспор и институциональная диаспорология – новые направления научных исследований в Украине. Весомость этнокультурной идентичности как этнического фактора была и остается весьма существенной в любом полиэтничном обществе.

Сфера научной проблематики в Украине на сегодня включает: концептуальные исследования этнической проблематики диаспор; закономерности и особенности развития специфических социумов (этнических сообществ); полиэтничность и полиэтнические сообщества; изучение параметров этнической общности и различных аспекты социальной адаптации к условиям иноэтнического окружения; типологизация и функции диаспор; проблемы этничности диаспоры как переселенческого меньшинства и т.д. В современном мире наблюдается рост объективных интеграционных тенденций, которые приводят к ослаблению важности этнических границ и к взаимодействию различных сфер современного общества – политико-дипломатической, экономической, культурной, политической.

Этот процесс, в свою очередь, сопровождается другим довольно устойчивым встречным процессом, своеобразным противодействием интернационализации тех или иных связей. Такая ситуация остается непростой как для этнических украинцев восточноевропейского региона, так и для этнических групп – диаспор, которые выступают меньшинством в иноэтнической среде и обнаруживают противоречивые тенденции консолидации и ассимиляции своего сообщества. По современным этнологическими теориями, все украинцы и лица украинского происхождения составляют украинский этнос, хотя любой из его составляющих присуща разная степень этнического самосознания [3].

Цель данного научного исследования: определить и исследовать процесс становления этнокультурной идентичности украинской диаспоры, который включает, с одной стороны, формирование различных вариантов самоопределения в социальном пространстве (так называемая социальная категоризация), а с другой стороны, оценку группой внешних предписаний, их принятие (иногда частичное) или отторжение. Попробуем сделать это, исходя из следующих тезисов: 1. Зарубежные украинцы (мировое украинство) являются составной частью этнонационального пространства той или иной страны проживания. На уровень сохранения этнической идентичности украинской диаспоры влияют этнополитические, культурные, религиозные, демографические и политико-дипломатические факторы иноокружающей среды. 2. Учитывая то обстоятельство, что этнокультурная идентичность национальной диаспоры является многомерной, неоднородной, представители диаспоры, как совокупность украинского этноса в целом сохранили определенную общность интересов и устремлений. 3. Взаимосвязь этнокультурных процессов определяет институциональные взаимоотношения по линии «идентичность украинского этноса – этнокультурная идентичность украинской диаспоры» в полиэтничном восточноевропейском регионе.

Идентичность в широком смысле – осознание индивидом своей принад-

лежности к определенному сообществу, группы людей, то есть связь личности с общностью. Для получения более полной картины диаспоры особенно важны процессы приобретения, институционализации этнокультурной идентичности, поскольку представители диаспоры объединяются, прежде всего, на основе общих этнокультурных признаков [4].

Существование идентичности в группе означает способность усиливать, скрывать собственные этнорелигиозные или этнокультурные признаки или манипулировать с целью создания определенного впечатления и выгод для своей группы и одновременно минимизировать негативное влияние со стороны других групп. Иными словами, процесс приобретения идентичности направлен на то, чтобы защитить свои интересы и свой собственный образ жизни. В случае диаспоры этот вопрос носит особенно сложный характер, поскольку образ жизни и восприятия собственной группы постоянно находятся в движении и состоянии неопределенности. В частности, образ жизни диаспоры формируется на основе взаимодействия трёх акторов отношений: 1) диаспоры, 2) страны происхождения и 3) принимающей страны.

Индивидуумам (личностям), которые оказались по разным причинам далеко от родины, свойственны чувства и формы поведения, которые варьируют от довольно слабого чувства идентификации с родиной к сознательной преданности ей и институциональной привязанности. Такой континуум может проявляться в таких аспектах, как: память о своем происхождении, которая по мере социальной, культурной и политической интеграции в принимающем обществе заметно ослабевает; взаимосвязь между четким представлением о своем происхождении и индивидуальной идентичностью; активная заинтересованность судьбой своей родины и событиями, которые там происходят; сохранение ключевых моментов культурного наследия страны происхождения (например, речи); регулярные связи со своими родственниками на родине и предоставления им материальной помощи; политика страны принимающего общества в отношении страны происхождения и тому подобное [5].

В таком перечне вполне логичным возникает вопрос: какой из данных пунктов диаспорной идентичности (иерархия этнокультурных и этнонациональных идентичностей) приобретает институциональность и рационального, и содержательного характера. Ключевой вопрос заключается в том, какое значение имеет этническая идентичность в условиях иноэтнического окружения, какие поведенческие стратегии она порождает, какие социальные условия и факторы детерминируют этническую (ре)ориентацию группы. При этом отметим, что степень и пределы диаспорности являются подвижными и зависят от ряда факторов, таких, как события на родине. Механизмами адаптации ядра культуры к меняющейся социотехнологической среде является сознание и самосознание [6, с. 45-52].

Общезвестно, что члены диаспорных сообществ часто испытывают стресс, вызванный конфликтом самоидентификации и поведенческими моделями, поскольку последние формируются не только под влиянием родины, но и принимающего общества. В таком случае актуальность приобретает вопрос: насколько государственные органы стран проживания способствуют сохранению зарубежному, мировому украинству своей этнокультурной и этнонациональной идентичности. Так, во время II Всемирного форума украинцев (1997), был проведен экспертный опрос участников, в котором приняли участие около 100 экспертов из 22 стран мира. Как показал этот опрос, эксперты из стран

Восточной Европы, Западной Европы, Северной Америки отмечают, что правительства этих стран проводят благоприятную политику по обеспечению этнонационального развития украинцев. В частности, они создают благоприятные организационно-правовые, культурно-образовательные, институциональные и информационные условия по обеспечению различных запросов украинской диаспоры [7, с. 175-185].

Эксперты из стран Восточной Европы в целом высоко и позитивно оценили стремление правительств своих стран по удовлетворению национально-культурных и языковых потребностей зарубежных украинцев. В качестве примера, можно указать выборочный социологический опрос украинцев Румынии (2018-2020 гг.). Попутно отметим, что созданные в Румынии политико-правовые и социально-экономические условия положительно влияют на самоопределение всех этнических меньшинств, на взаимопонимание между народами, их мирное сосуществование и этнокультурное развитие. Связь с языком является важным стабилизирующим фактором такого порой аморфного и шаткого понятия, как идентичность. Процесс поиска новой идентичности имеет целый ряд видимых признаков, что позволяет описать его в конкретных проявлениях: 1) украинский язык; 2) религия; 3) этнокультурная самоидентификация; 4) диаспоральная институционализация [8, с. 46-52; 9, с. 26-29; 10].

Таким образом, на основе изложенного выше можно утверждать, что представителям восточной украинской диаспоры свойственная амбивалентная, невыраженная, а иногда «двойная» или даже «тройная» идентичность. Именно этот тип этнической идентичности является достаточно распространенным в этнически смешанной среде (полиэтнической среде и сообществах). Лица украинского происхождения демонстрируют аккумуляцию специфических черт традиционной этнической культуры, компенсацию утраченных этнодифференцирующих признаков (общность территории, родной язык, письменность, этнологические знания и т.д.) за счет бытовых элементов материальной и духовной культуры, а также – поддержания своей этнической идентичности в странах проживания, в частности – в восточноевропейском регионе.

К основным показателям украинской идентичности можно отнести сохранение вероисповедания; соблюдение традиционных обычаев и обрядов; посещение Украины; украинская образование; позитивное отношение к смешанным бракам. На сегодня достаточно чётко наблюдается доминирование в Восточноевропейском регионе этнокультурных (этноязыковых) форм идентичности, основанных на принадлежности к этнолингвистическому сообществу и в прошлом, и в настоящем. Этнокультурная особенность группы базируется в основном на приверженности украинскому языку, при этом культурно-лингвистические симпатии зарубежных украинцев (мирового украинства) более абстрактны.

Представители украинской диаспоры за пределами Украины сохраняют субстанцию этнической культурной общности, естественно интегрируясь в политическую, социальную и экономическую систему своих новых стран, особенно – в восточноевропейском регионе. При этом этничность национальной диаспоры как этничность переселенческого меньшинства имеет собственные формы самовыражения и опирается на целостный этнокультурный комплекс, коммуникативно-культурную память, основное место в иерархии идентичностей которого принадлежит этнокультурной идентичности.

В полицентричном мире XXI века актуализировался и дискутируется

такой научный вопрос, как – «*Новые национализмы в открытом мире*». Такая постановка проблемы предлагает ученым (историкам, международникам, политологам, юристам, философам, филологам, социологам, культурологам и т.д.) сосредоточиться на проблемах новых разновидностей национализма, который получил распространение в современном полицентричном мире. В этом ученые видят определенный парадокс, ведь его (национализма) развитие происходит в период открытости, глобализации и усиления взаимозависимости. На сегодня стоит акцентировать внимание на том, что новый национализм находит поддержку как в бедных, так и в богатых государствах. Это явление требует от ученых ответов на целый ряд вопросов, в частности: «Что такое новый национализм, кто такие новые националистические лидеры и в чем сходство и отличие новых национализмов от его предшественников?»; «Как можно интерпретировать и классифицировать новые национализмы?»; «Как коррелируется новый национализм с популизмом и авторитаризмом?»; наконец – «Какие потенциальные воздействия нового национализма на политические системы, дипломатию, диаспоральную политику государств, глобальное управление, международные отношения, политическое поведение и т.д.?». Большинство участников научных дискуссий в целом отметили тот факт, что новый национализм становится одним из основных вызовов XXI века, учитывая его изысканность, многогранность, агрессивность, а потому и меньшую предсказуемость. Новые национализмы глобализованного мира...

ЛИТЕРАТУРА

1. Бистрицький Є. Вступ // Є. Бистрицький, Р. Зимовець, С. Пролєєв. Комунікація і культура в глобальному світі. – К.: Дух і Літера, 2020. – С. 2-18.
2. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність [пер. з англ. та прим. Т. Корпала]. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2010. – 286с.
3. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352с.
4. Патриляк І.К. Визвольна боротьба ОУН й УПА (1939-1960): Монографія. – Київ: Видавництво «АДЕФ-Україна», 2020. – 710с.
5. Турченко Ф. Микола Міхновський: „Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна...”. – К.: Парламентське, видавництво, 2020. – 432с.
6. Циватий В.Г. Внешняя культурная политика Украины XXI века: достижения, проблемы, институциональное развитие / Вячеслав Циватий // Восточная Европа. Перспективы. – М., 2013. – № 03-04. – Июль-декабрь. – С. 45-52.
7. Циватий В.Г. Языковая картина мира и национальные менталитеты в контексте европейских дипломатических практик: исторические традиции и новации // Молодёжь и наука: слово, текст, личность. Сборник научных статей. – Ульяновск: УлГПУ, 2015. – С. 175-185.
8. Циватий В. Институціоналізація української державної та дипломатичної служби в період національного піднесення (1917–1920): політико-дипломатичний і зовнішньополітичний дискурс // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2018. – Випуск 137. – Серія «Історія». – С. 46-52.
9. Циватий В.Г., Громико О.А. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття (інституційний контекст) // Зовнішні справи. – 2014. – № 08. – С. 26-29.
10. Шпорлюк Р. Імперія та нації: 3 історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії: пер. з англ. Г. В. Касьянова. – К., 2000. – 354с.

МУЗЕЙНІ ВИДАННЯ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО МИСТЕЦЬКИХ ПРОЕКТІВ

Чергік Наталія Юрївна

Національний заповідник "Хортиця", м. Запоріжжя

старший науковий співробітник

Запорізький Національний університет

аспірант

cherhik.n@gmail.com

науковий керівник

д. іст. наук. Мільчев Володимир Іванович

З другої половини ХІХ століття на українських теренах набуває поширення новий вид наукової публіцистики – музейні видання. Коло таких виань включає: каталоги, описи, путівники, альбоми, звіти, програми, монопублікації. Незалежно від стилістики та форми, головною метою музеографічних творів було ознайомлення читачів із наявними в музеях колекціями. Оприлюднені типографським способом пам'ятки одразу ставали джерелами проведення предметних атрибуцій, а також базою досліджень історії музейної справи, пам'яткоохоронної діяльності. Така джерельна функція, однак з якісно новими ресурсами (атрибутивно-пошукова, наприклад), зберігається за музеографією і сьогодні. Проте, «в тіні» залишилась ще одна інформативна роль музеографічних публікацій – їх образотворча і описова складові виявились потужним *джерелом для мистецьких проєктів*. Таку функцію розглянемо в даній роботі на прикладі трьох видань кінця ХІХ століття.

У 1898 році був опублікований «Звіт Городоцького музею Волинської губернії барона Штейнгеля». Його основу складав перелік набутих протягом першого року роботи археологічних артефактів, предметів етнографічного характеру, фотографій, документів, книг, креслень [9]. Більш ніж через десять років дана робота зацікавила тоді ще молодого театрознавця і літератора – Олександра Йосифовича Дейча. В червні 1912 року він направив Федору Рудольфовичу Штейнгелю лист, в якому повідомив про плани відкриття у Києві нового театру. Першою виставою мало бути «Дійство про царя Ірода». В зв'язку із чим О.Й. Дейч просив надіслати «тот выпуск каталога Вашего музея, в котором помещена фотография "вертеп" и в который входит краткий перечень предметов и инвентаря, относящийся к "Действу"» [7]. Тут треба зауважити, що в музеографії Городоцького музею немає «каталогу». Ф.Р.Штейнгель лише планував його видати. У 1904 році співробітниця музею Антоніна Скриленко та сам власник підготували матеріали. Однак, робота не набула остаточного оформлення для друку [5, с.139]. Тож, в листі мається на увазі перший «Звіт», оскільки саме в ньому достатньо детально описана колекція до вистави «Цар Ірод», зібрана Валентином Мошковим в містечку Славути Волинської губернії. Згідно із описом, в музеї барона Штейнгеля зберігались: повний вертепний набір, фотографії, рукописи текстів двох версій вистави та музики до них. Сценічний антураж – «вертеп» і ступка «палатки» – були представлені на фо-

тографії експозиційної кімнати, яка супроводжувала «Звіт» [9, с.31–32,61].

Наразі важко сказати: Чи отримав О.Й.Дейч запрошені матеріали? Чи був театральний проект втілений у життя? Зауважимо, що у власних спогадах, опублікованих 1966 року, Дейч не згадує ні барона Штейнгеля, ні виставу на біблійний сюжет [2]. Можливо непролетарське походження, небільшовицькі політичні орієнтири і врешті решт еміграція Ф.Р.Штейнгеля, а також атеїстичні настрої в СРСР спричинили відсутність у меморії театрального критика «незручних» для радянського читача тем. Невиключно, що вистава взагалі не вийшла на сцену через цензурні заборони. Відносно подібної ситуації модне київське видання «Музи» писало в одному з номерів 1914 року: «У нашей цензуры установился весьма своеобразный взгляд на театральные пьесы, написанные на евангельские и библейские сюжеты. Наша цензура таких пьес не признает и к постановке на сцене их не разрешает» [3, с.1]. В якості яскравого прикладу автор статті повідомив про драму «Цар Юдейський», написану за сюжетом страсного тижня великим князем Костянтином Костянтиновичем Романовим (музика Олександра Костянтиновича Глазунова): «К напечатанию пьеса разрешена, а к постановке не разрешена – не только в провинции, но и в столицах, не только в частных сценах, но и на сценах Императорских театров» [3, с.1]. Що ж уже говорити про українську народну провінційну інтерпретацію Євангелія.

Ще один приклад творчої обробки музеографії – використання ілюстрацій музейних видань ХІХ століття в сучасній експозиційній роботі. 1893 року Василь Васильович Тарновський-молодший – палкий прихильник творчості Тараса Шевченка, опублікував «Каталог предметів малоросійської старовини та рідкостей», в якому подав перелік зібраних ним та його сімейством реліквій, пов'язаних із постаттю Кобзаря. Видання містило тільки одне зображення – музейний натюрморт, складений із портрету Т.Г.Шевченка пензля Іллі Рєпіна, альбому офортів, пам'ятної медалі, особистих речей та посмертної маски митця [4]. Більш ніж через сто років, у 1999 році, в стінах Національного музею імені Тараса Шевченка була організована масштабна експозиція, присвячена Василю Тарновському-молодшому, Тарасу Шевченку, Пантелеймону Кулішу. Центральна її частина являла собою ремінісценцію музеографічної композиції титульної ілюстрації «Каталогу» 1893 року. Запозичена Володимиром Яццюком (автор експозиції) ідея справила настільки яскраве враження на гостей, що роботу назвали «серцем» музейного артпроект, а спогади про подію та виставку і досі живі у пам'яті відвідувачів [10].

Джерелом натхнення для сучасних писанкарко служить «Опис колекції народних писанок», опублікований Сергієм Кульжинським у 1899 році [8]. Такий факт неодноразово висловлений в листах американки українського походження Тетяни Клим-Осадци до Галини Іванівни Галія (співробітниця Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського) [1]. Оприлюднені листи виявляють особливу цінність роботи С.К.Кульжинського. Спава в тім, що колекція і матеріали до «Опису» були вивезені у 1943 році директором музею Костянтином Мошенком закордон і наразі зберігаються у православному церковно-музейному комплексі Саут-Бавнд-Бруку, штат Нью-Джерсі, США. Зацікавлена у відтворенні цього доробку, Т.Клим-Осадца тривалий час робила перемальовки та реконструкції з цих матеріалів. Зазвичай, результат отримував артистичне втілення. Процитус-

мо фрагмент одного листа (21 червня 2007 року): «Від березня до вересня відбувається в Українському Музеї Нью-Йорку виставка писанок, які я реплікувала зі старих джерел. Є там 100 писанок з каталогу Кульжинського» [1, с.248]. Треба зазначити, що стійкий інтерес до «Опису колекції народних писанок» С.К.Кульжинського, як за кордом так і в Україні, спонукав до репринтного відтворення видання 1899 року у 2010 році [6].

Тож, можна говорити про успішне функціонування музейних видань українського походження кінця ХІХ століття. До сьогодення часу вони активно задіяні у науковій та творчій діяльності. Однією з ознак затребуваності музейних видань є їх залучення до артистичних проєктів театрального, експозиційного, прикладного мистецтва.

Джерела і література:

1. **Галія Г.І.** Творче довголіття Тані Осадци. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей.* Полтава: Арбуз, 2019. С.237–269.

2. **Дейч А.И.** Голос памяти: Театральные впечатления и встречи. Москва: Искусство, 1966. 214 с.

3. **И.А.** У нашей цензуры... *Муза: журнал литературы, искусства и театра.* / редактор И.К.Палей, издательница О.К.Дмитриева. Киев: Типография первой артели печатного дела. 1914. №3. Суббота. 1 Февраля. 20 с.

4. **Каталог** предметов малорусской старины и редкостей. Коллекции В.В.Тарновского. Выпуск I. Шевченко. Киев: типография К.Н.Милевского, 1893. 34 с.

5. **Кузьміна І.В.** Городецький музей як осередок науки та культури на Волині. *Український історичний збірник.* 2015. Вип.18. С.128–147.

6. **Кульжинский С.К.** Описание коллекции народных писанок. Всего 2219 рис. (На основе собрания Лубенского музея Е. Н. Скаржинской) / Предисл. В.А.Мокляка. – Харьков: Изд-во «Сага», 2010. 8, 176 с., 2219 рис. (Репринт. воспроизв. издания Москва: Поставщик Высочайшего Двора Тов-во Скоропечати А. А. Левенсон, 1899. 176 с. + XLV табл.).

7. **Лист** О.Й.Дейча до Ф.Р.Штейнгеля. Київ 12 червня 1912. Інститут Рукопису Національна бібліотека України ім.Вернадського. ф.109. №178. арк 1.

8. **Описание** коллекции народных писанок. Выпуск 1. С альбомом из 33 хромолитографированных и 12 черных таблиц (всего 2219 рисунков). Составил С.К.Кульжинский, Действительный член Императорского Русского Географического Общества. / Лубенский Музей Е.Н.Скаржинской, Этнографический отдел. Москва: Поставщик Высочайшего Двора Т-во Скоропечатни А.А.Левенсона, 1899. 176 с. XLV табл.

9. **Отчёт** Городецкого музея Вольнской губернии барона Ф.Р.Штейнгеля за первый год с 25 ноября 1896 г. по 25 ноября 1897 г. Составил Н.Беляшевский. Варшава: Типография Ф.Чернака, 1898. 62 с.

10. **Чуйко Т.П.** Виставка «Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)» як спроба побудови тематичного різновиду – виставка-музей. *Скарбниця української культури. Збірник наукових праць.* Чернігів: Сіверянська думка. 2003. Випуск 3. С.62–63.

МІГРАЦІЯ ЯК ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ

Шеховцова-Бурянова Вікторія Анатоліївна
аспіранка кафедри філософії та міжнародної комунікації
Національний університет біоресурсів
і природокористування України
kata6197@gmail.com

Сьогодні багато європейців сприймають міграцію як головну проблему європейського суспільства. Міграція населення виникає через соціальні, територіальні причини, а саме, люди переїжджають у пошуках роботи чи економічних можливостей, приєднуються до сім'ї чи навчаються. Інші намагаються уникнути конфліктів, переслідувань, тероризму або порушень прав людини. Треті рухаються у відповідь на несприятливий вплив кліматичних змін, стихійних лих чи інших факторів навколишнього середовища.

У свою чергу, низькокваліфіковані мігранти є економічним тягарем, а етнічне різноманіття підриває національну ідентичність. Під впливом негативного наслідку міграції розуміється зміна культурної та релігійної складової історичної моделі національної ідентичності європейців. Занепокоєння щодо негативного впливу міграції на ідентичність є далеко не нові, але на сьогоднішній час ця проблематика набирає глобального масштабу.

Пусковим механізмом сприйняття «міграційної кризи» стало закінчення «холодної війни». «Міграційна криза», яка почалась у 1990-х роках виявлялася лише одним із кількох найважливіших переломних моментів у Європі в історія міграції.

Проблеми зростання кількості мігрантів серйозно впливають на зміст національних ідентичностей країн Західної Європи. Наплив вихідців з Азії та Африки в промислово розвинуті країни Європи провокує випадки насилля на національному і расовому ґрунті. Найсвіжішими прикладами таких проявів є безладдя в Парижі та перманентні сутички за участю мігрантів та організації скінхедів у Росії [4, с. 115].

Кількість мігрантів у країнах Європи досягла того рівня, що безпосередньо можуть змінити європейську ідентичність, щодо власних національних ознак. У свою чергу, істотні зміни в уявленнях про німців та німецьку націю відбуваються через багатомільйонну турецьку діаспору, французька нація зазнає істотних впливів та змін через вихідців з арабських країн тощо.

Європейська ідентичність виступає європейською версією національної ідентичності, яка є рушійною силою національної держави і яка легітимізує політичну владу національних урядів. Це полягає в тому, щоб перенести модель національної держави на європейський рівень та шукати виправдання для європейського уряду, державного апарату, армії та поліції в почуттях лояльності та відданості європейців. Це пов'язано з типом національної ідентичності, яка породжує патріотизм.

Більшість видів європейської ідентичності категорично не тотожні національній ідентичності, колективній ідентичності, з якої держава - особливу національна держава - отримує свою політичну легітимність.

Європейська ідентичність продовжує формуватися, але цей процес

йде досить повільно і не має лінійного характеру. Значну роль при цьому відіграє концепція європейського громадянства, введена в дію Маастрихтським договором 1992 р. та розвинута у основоположних актах ЄС [3].

Демографи зазначають, що ключовим роком міграції для Європи був 2014 рік. Тоді Європа вперше перевершила США як пункт призначення для іммігрантів, за словами французького демографа Франсуа Ерана. Близько 1,9 млн. Легальних іммігрантів прибули до ЄС (508 млн. Населення) та 1 млн. До США (319 млн. Населення). При цьому європейське співвідношення становило 3,7 легальних іммігрантів на 1000 жителів, тоді як американське становило 3,1. Це нова трансформаційна реальність, яку багато європейців ще не визнали [2].

Криза біженців в 2015 року змусила європейців запитати «себе», «хто вони» і як «вони» визначають себе та свої дії. Європейці стверджують, що Європа руйнується під масовими прибуттям мігрантів, які несуть в собі іншу культуру та релігійні вірування які не властиві для європейської ідентичності.

Але якщо поглянути з іншої сторони, низькокваліфіковані мігранти сприяють функціонуванню європейської економіки, приймаючи на роботу мігрантів, що, у свою чергу, дозволяє корінним жителям зайняти більш кваліфіковану та більш оплачувану роботу.

Отже, міграція має сильне політичне значення та вирішальну конститутивну роль для європейської ідентичності. Граничний статус та відторгнення мігрантів обмежує внутрішню та зовнішню частину політичних спільнот та забезпечує конституцію та узгодженість ідентичності. Міграція є проблемою для європейської ідентичності, оскільки змінює культурні та релігійні ознаки ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Астаф'єв А.О. Національна ідентичність у сучасному світі.– К.: НІСД, 2004. – 225-230 с
2. Біженці - не проблема. Криза ідентичності Європи є Режим доступу: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/oct/31/refugees-problem-europe-identity-crisis-migration>
3. Мовчан П. П. Теоретичні підходи щодо формування європейської ідентичності. – Державне управління: удосконалення та розвиток, 2015. № 9. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_9_15
4. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки. – Політичний менеджмент, 2008. № 2. С. 110 – 119 с.

MIEDZY SOMA A PSYCHE – SOCJOPSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z AKROME GALIĄ

Szydelko Joanna,

*student Studiów Doktoranckich Uniwersytetu Medycznego w Lublinie
jszydelko@interia.pl*

Promotor –

Profesor doktor habilitowany nauk medycznych, B. Matyjaszek-Matuszek

Akromegalia jest rzadką, przewlekłą chorobą spowodowaną nadmiernym wydzielaniem hormonu wzrostu (GH, *growth hormone*) najczęściej przez gruczolaka przysadki wywodzącego się z komórek somatotropowych [1]. Częstość występowania akromegalii szacuje się na około 70 przypadków na 1 milion osób [2-4], a rocznie stwierdza się około 3-4 nowe zachorowania na 1 milion osób [2-4]. Choroba jest rozpoznawana najczęściej w 4.-6. dekadzie życia ze zbliżoną częstością u obu płci [1-3]. Ze względu na podstępny początek i powolną progresję, diagnoza akromegalii jest przeważnie stawiana dopiero po 5-10 latach od pojawienia się jej pierwszych objawów, zazwyczaj nieco wcześniej u kobiet niż u mężczyzn [2,3,5].

Akromegalia, nazywana potocznie „współczesną chorobą antycznych gigantów”, prowadzi w konsekwencji nie tylko do zmian wyglądu zewnętrznego obejmujących powiększenie twarzoczaszki, rąk, stóp, rozrost tkanek miękkich, kości i narządów wewnętrznych, ale także wielu powikłań układowych, które są przyczyną pogorszenia jakości życia [1,5,6]. Zaburzenia gospodarki węglowodanowej, nadciśnienie tętnicze, niewydolność serca, częstsze występowanie choroby niedokrwiennej serca, wisceromegalia, dolegliwości ze strony układu oddechowego, przewodu pokarmowego oraz dysfunkcje ruchowe w przebiegu zmian zwyrodnieniowo-wytwórczych w istotny sposób wpływają na wykonywanie codziennych czynności i aktywność zawodową, w szczególności w zaawansowanych, aktywnych stadiach choroby [6]. Ponadto, nieleczona akromegalia powoduje skrócenie przeżycia średnio o około 10 lat, a ryzyko przedwczesnej śmierci u chorego na czynną akromegalię zwiększa się dwukrotnie [2,3]. Najczęstszymi przyczynami zgonów są powikłania ze strony układu sercowo-naczyniowego (60%), układu oddechowego (25%) i nowotwory (15%) [3]. Większość wspomnianych objawów choroby i jej powikłań wynika z nadmiernego działania insulinopodobnego czynnika wzrostu (IGF-1, *insulin-like growth factor 1*) na tkanki, stymulowanego przez zwiększone wydzielania GH. Uważa się, że obniżenie wydzielania GH $< 2,5 \mu\text{g/l}$ i normalizacja wydzielania IGF-1 w wyniku zastosowanego leczenia wiąże się z przywróceniem oczekiwanej długości przeżycia u pacjentów z akromegalią [2,3].

Świadomość choroby i jej konsekwencji może być źródłem poważnych obciążeń psychicznych, które dodatkowo pogarszają jakość życia. Obserwacje kliniczne wskazują, że zaburzenia psychiczne współwystępują z akromegalią znacznie częściej niż w przebiegu innych chorób o podłożu somatycznym [7,8]. Warto jednak podkreślić, iż istnieje niewiele badań podejmujących tą tematykę. Najnowsze dane epidemiologiczne wskazują, iż zaburzenia psychiczne mogą występować u nawet 63% pacjentów z guzem przysadki wydzielającym GH [8]. Analiza profilu neuropsychologicznego dowiodła, iż pacjenci z rozpoznaną

akromegalią mogą prezentować szeroki wachlarz zmian w zakresie emocji i psychiki, w tym zaburzeń osobowości wynikających z nieprawidłowej samooceny czy zniekształconego obrazu ciała będącego konsekwencją somatycznej manifestacji choroby [9]. Powyższe zmiany mogą prowadzić do powstania zakłóceń w relacjach interpersonalnych, wycofania społecznego, utraty inicjatywy, zubożenia emocjonalnego, poczucia wyczerpania i utraty energii oraz chwiejności nastroju, a nawet rozwoju pełnoobjawowej depresji [10]. Analiza częstości występowania i nasilenia depresji, lęku i stresu przy pomocy skali depresji, lęku i stresu (DASS, *Depression Anxiety and Stress Scale*) opracowanej przez Lovibonda i Lovibonda w 1995 roku wykazała, iż prawie 57% pacjentów z akromegalią prezentowało co najmniej jedno ze wspomnianych zaburzeń, a około 27% chorych zgłaszało jednoczesne występowanie wszystkich trzech objawów [11,12]. Zarówno wśród kobiet jak i mężczyzn najczęściej obserwowano zaburzenia lękowe, których średni poziom wynosił 10,6 punktów w skali DASS, podczas gdy w populacji ogólnej poziom ten oceniono na średnio 3,56 punktów [12,13]. Podobnie poziomy depresji i stresu były wyższe u pacjentów z akromegalią niż te szacowane w grupie zdrowych osób. Co ciekawe, nie zaobserwowano istotnych statystycznie różnic w częstości występowania omawianych zaburzeń u kobiet i mężczyzn, jak również nasilenia ich ciężkości względem wieku [12]. Mimo iż dane epidemiologiczne jednoznacznie wskazują na zwiększoną predyspozycję rozwoju depresji u pacjentów z guzami somatotropinowymi przysadki, co jest najczęściej związane z przewlekłym przebiegiem choroby, rola podwyższonego stężenia GH i IGF-1 w jej patogeniezie wciąż pozostaje niejasna [14]. Najnowsze badania przeprowadzone w grupie 15 pacjentów z akromegalią i 20 chorych z nieczynnymi hormonalnie gruczolakami przysadki jako grupy kontrolnej, wykazało istotną poprawę w zakresie nasilenia objawów depresji odzwierciedlanej punktacją w skali CES-D (*Center for Epidemiologic Studies Depression Scale*) po skutecznym leczeniu operacyjnym guzów wydzielających GH, jednakże podobnych zależności nie uzyskano w przypadku grupy kontrolnej [15]. Co ciekawe, punktacja w skali CES-D pozytywnie korelowała ze stężeniem GH u chorych z akromegalią ($R = 0.52$, $p = 0.009$). Częstość występowania depresji w okresie pooperacyjnym w badanej grupie pacjentów zmniejszyła się o 13,3 punktów procentowych (pacjenci z depresją przed operacją stanowili 20%, a po operacji 6,7%) [14]. Wyniki tych badań potwierdzają częściowo wcześniejszą hipotezę odnośnie roli GH w rozwoju depresji. Receptory GH są bowiem rozmieszczone w różnych obszarach mózgu, głównie w obrębie hipokampa, wzgórza, podwzgórza i w ten sposób modulują funkcjonowanie centralnego układu nerwowego w zakresie regulacji nastroju i funkcji poznawczych [16,17].

Szczegółowy przegląd dostępnej literatury wykazał, iż schizofrenia i choroba afektywna dwubiegunowa w przebiegu akromegalii występują relatywnie rzadko [8]. Do tej pory istnieją jedynie pojedyncze opisy przypadków pacjentów, u których objawy wytwórcze pojawiły się prawdopodobnie w związku z wcześniejszym leczeniem farmakologicznym, głównie po zastosowaniu agonistów dopaminy [18]. Ponadto, ciężkość objawów psychiatrycznych nie koreluje ze stężeniem GH [1,19,20].

Warto podkreślić, iż nie ma do tej pory żadnych danych odnośnie występowania zaburzeń osobowości czy deficytów intelektualnych u pacjentów z akromegalią. Jednakże, niektórzy badacze podkreślają, iż istnieje związek między czasem trwania leczenia guzów przysadki wydzielających GH a zmianami

osobowości, które w swojej symptomatologii mogą sugerować rozwój zespołu stresu pourazowego (*post-traumatic stress disorder*, PTSD) [10,21].

Powszechnie wiadomo, iż procesy poznawcze służą do tworzenia i modyfikowania wiedzy o otoczeniu, kształtującej zachowanie, a więc można stwierdzić, że są to procesy przetwarzania informacji, jakie zachodzą w układzie nerwowym i polegają na odbieraniu informacji z otoczenia, ich przechowywaniu, przekształcaniu oraz wyprowadzaniu ich ponownie do otoczenia w postaci reakcji – zachowania [22]. Pierwsze badania nad wpływem akromegalii na procesy poznawcze zostało przeprowadzone dopiero pod koniec 20. wieku i wciąż brak jest jednoznacznego konsensusu w tej kwestii. Niektórzy autorzy sugerują, iż pod wpływem długotrwałego leczenia akromegalii funkcje kognitywne ulegają znaczącej poprawie [23,24]. Inni badacze, nie zaobserwowali u pacjentów poprawy w zakresie zdolności poznawczych nawet w sytuacji, gdy choroba była całkowicie wyleczona [25]. Powyższe doniesienia mogą skłonić do stwierdzenia, iż przewlekła ekspozycja na wysokie stężenia GH/IGF-1 wywiera długotrwałe efekty na funkcjonowanie mózgu [25]. Warto również podkreślić, iż receptory IGF-1 są zlokalizowane w różnych obszarach mózgu, a zwłaszcza w obrębie hipokampa oraz w korze przedczołowej, które są ważnymi ośrodkami związanymi odpowiednio z pamięcią i funkcjami wykonawczymi, zdolnościami do koncentracji i uwagi [26]. Hipotezy te potwierdzają wyniki badań neuroobrazowych i elektroencefalograficznych (EEG) [27-30].

Podstawowym celem leczenia akromegalii jest nie tylko zmniejszenie śmiertelności spowodowanej powikłaniami związanymi z długotrwałe zwiększonymi stężeniami GH i IGF-1, co wiąże się z przywróceniem oczekiwanej długości życia chorych, poprawą jego jakości, w tym zdolności poznawczych. Zgodnie z aktualnie obowiązującymi standardami cele te można osiągnąć, stosując leczenie operacyjne, farmakologiczne i rzadziej radioterapię [3,6]. Przypuszczenia te potwierdzają wyniki badania, którego celem była ocena wpływu terapii analogami somatostatyn na skuteczność kontroli objawów w wymiarze somatycznym i psychicznym. Skuteczność leczenia znalazła nie tylko odzwierciedlenie w zmniejszeniu dolegliwości bólowych głowy, stawów czy poprawy sprawności ruchowej, ale także lepszych relacji interpersonalnych i funkcji kognitywnych [31]. Interesujących wyników dostarczyło badanie porównujące socjopsychologiczne nastawienie pacjentów z guzami przysadki wydzielającymi GH, gruczolakami nieczynnymi hormonalnie oraz zdrowymi osobami stanowiącymi grupę kontrolną. Pacjenci z akromegalią charakteryzowali się bardziej pesymistycznym nastawieniem do życia, większą skłonnością do zamartwiania oraz częściej zgłaszali objawy demobilizacji, ogólnego osłabienia i spadku wydolności fizycznej w porównaniu do grupy kontrolnej, jednak podobnych różnic nie zaobserwowano w odniesieniu do chorych z gruczolakami przysadki nieczynnymi hormonalnie [19]. Ponadto, w przeciwieństwie do innych badań, Ruchala i wsp. wykazali, że pacjenci z akromegalią leczeni oktreotydem zgłaszali dobrą jakość życia mimo przewlekłej choroby, głównie dzięki pogodzeniu się z chorobą i nastawieniu na radzenie sobie z nią [31]. Sprzecznych danych dostarcza badanie przekrojowe w grupie 23 pacjentów z akromegalią leczonych pegwisomantem, antagonistą receptora GH (n = 9) i analogami somatostatyn (n = 14), które nie wykazało istotnych różnic pomiędzy obiema grupami w testach neuropsychologicznych, jakości życia i ocenie nasilenia depresji. Ponadto wykazali, że rodzaj zastosowanego leczenia farmakologicznego u pacjentów z

akromegalią i jednocześnie dobrą kontrolą glikemii nie wpływał na funkcje poznawcze i grubość kory mózgowej [32].

W dzisiejszych czasach jakość życia stała się ważnym czynnikiem w ocenie zdrowia, które jest rozpatrywane nie tylko jako brak choroby, ale ogólny dobrostan w kontekście zdrowia fizycznego, aspekcie psychologicznym i społecznym [33-35]. W monitorowaniu pacjentów z akromegalią coraz większe znaczenie, poza wyrównaniem hormonalnym, przypisuje się ocenie jakości życia z zastosowaniem kwestionariusza AcroQoL), ocenie przebiegu choroby na podstawie kwestionariuszy SAGIT (Signs and symptoms, Associated comorbidities, GH levels, IGF-1 levels, Tumour profile) i ACRODAT (Acromegaly Disease Activity Tool) [36-38]. Spośród nich najczęściej w praktyce klinicznej wykorzystywany jest kwestionariusz AcroQoL opracowany przez Webb i Badia w 1999 roku [36]. Badania wykazały, iż jakość życia pacjentów z akromegalią jest ściśle skorelowana z wiekiem, płcią, czasem trwania choroby, jej aktywnością, stosowaniem radioterapii, a także obecnością innych objawów.

Podsumowując, efektywne leczenie akromegalii poprawia znacznie jakość życia chorych nie tylko w zakresie prawidłowej kontroli objawów somatycznych, zapobieganiu rozwojowi powikłań, ale także warunkuje dobrostan jednostki w sferze psychicznej i społecznej. Obniżenie nastroju, depresja, lęk wpisują się często w stały obraz akromegalii. W związku z tym fundamentalnym wyzwaniem w codziennej praktyce klinicznej jest interdyscyplinarne, holistyczne podejście do leczenia pacjentów z akromegalią obejmujące ocenę i wsparcie zarówno w sferze „soma”, jak i „psyche”.

BIBLIOGRAFIA:

1. Vilar L, Vilar CF, Lyra R, et al. Acromegaly: clinical features at diagnosis. *Pituitary*. 2017;20(1):22-32. doi: 10.1007/s11102-016-0772-8.
2. Bolanowski M, Ruchała M, Zgliczyński W, et al. Acromegaly--a novel view of the patient. Polish proposals for diagnostic and therapeutic procedures in the light of recent reports. *Endokrynol Pol*. 2014;65(4):326-31. doi: 10.5603/EP.2014.0045.
3. Bolanowski M, Ruchała M, Zgliczyński W, et al. Diagnostics and treatment of acromegaly - updated recommendations of the Polish Society of Endocrinology. *Endokrynol Pol*. 2019;70(1):2-18. doi: 10.5603/EP.a2018.0093.
4. Lavrentaki A, Paluzzi A, Wass JA, Karavitaki N. Epidemiology of acromegaly: review of population studies. *Pituitary*. 2017;20(1):4-9. doi: 10.1007/s11102-016-0754-x.
5. Sibeoni J, Manolios E, Verneuil L, et al. Patients' perspectives on acromegaly diagnostic delay: a qualitative study. *Eur J Endocrinol*. 2019;180(6):339-352. doi: 10.1530/EJE-18-0925.
6. Giustina A, Barkan A, Beckers A, et al. A Consensus on the Diagnosis and Treatment of Acromegaly Comorbidities: An Update. *J Clin Endocrinol Metab*. 2020;105(4):dgz096. doi: 10.1210/clinem/dgz096.
7. Szcześniak D, Jawiarczyk-Przybyłowska A, Rymaszewska J. The quality of life and psychological, social and cognitive functioning of patients with acromegaly. *Adv Clin Exp Med*. 2015;24(1):167-172. doi: 10.17219/acem/38156.
8. Pertichetti M, Seriola S, Belotti F, et al. Pituitary adenomas and neuropsychological status: a systematic literature review. *Neurosurg Rev*. 2020;43(4):1065-1078. doi: 10.1007/s10143-019-01134-z.
9. Pantanetti P, Sonino N, Arnaldi G, et al. Self image and quality of life in acromegaly. *Pituitary*. 2002;5(1):17-9. doi: 10.1023/a:1022145116901.
10. Furman K, Ezzat S. Psychological features of acromegaly. *Psychother Psychosom*. 1998;67(3):147-53. doi: 10.1159/000012275.
11. Lovibond PF, Lovibond SH. The structure of negative emotional states: comparison of the

Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behav Res Ther.* 1995;33(3):335-343. doi: 10.1016/0005-7967(94)00075-u.

12. Malicka J, Malicki D, Kurowska M, et al. Depresja, lęk oraz stres u chorych na akromegalię – obserwacje własne. *Forum Med Rodz.* 2015; 9(2):181-183.

13. Crawford JR, Henry JD. The Depression Anxiety Stress Scales (DASS): normative data and latent structure in a large non-clinical sample. *Br J Clin Psychol.* 2003;42(Pt 2):111-131. doi: 10.1348/014466503321903544.

14. Alghantany M, Sharma S, Fahoum K, et al. The Role of Growth Hormone in Depression: A Human Model. *Front Neurosci.* 2021;15:661819. doi: 10.3389/fnins.2021.661819.

15. Kozłara K. Assessment of depressiveness in population. Psychometric evaluation of the Polish version of the CESD-R. *Psychiatr. Pol.* 2016; 50(6):1109–1117. doi: 10.12740/PP/61614.

16. Butler T, Harvey P, Cardozo L, et al. Epilepsy, depression, and growth hormone. *Epilepsy Behav.* 2019;94:297-300. doi: 10.1016/j.yebeh.2019.01.022.

17. Arwert LI, Deijen JB, Müller M, et al. Long-term growth hormone treatment preserves GH-induced memory and mood improvements: a 10-year follow-up study in GH-deficient adult men. *Horm Behav.* 2005;47(3):343-349. doi: 10.1016/j.yhbeh.2004.11.015.

18. Le Feuvre CM, Isaacs AJ, Frank OS. Bromocriptine-induced psychosis in acromegaly. *Br Med J (Clin Res Ed).* 1982;285(6351):1315. doi: 10.1136/bmj.285.6351.1315.

19. Sievers C, Ising M, Pfister H, et al. Personality in patients with pituitary adenomas is characterized by increased anxiety-related traits: comparison of 70 acromegalic patients with patients with non-functioning pituitary adenomas and age- and gender-matched controls. *Eur J Endocrinol.* 2009;160(3):367-373. doi: 10.1530/EJE-08-0896.

20. Siegel S, Streetz-van der Werf C, Schott JS, et al. Diagnostic delay is associated with psychosocial impairment in acromegaly. *Pituitary.* 2013;16(4):507-514. doi: 10.1007/s11102-012-0447-z.

21. Mattoo SK, Bhansali AK, Gupta N, et al. Psychosocial morbidity in acromegaly: a study from India. *Endocrine.* 2008;34(1-3):17-22. doi: 10.1007/s12020-008-9112-8.

22. Birle C, Slavoaca D, Balea M, Livint Popa L, Muresanu I, Stefanescu E, Vacaras V, Dina C, Strliciu S, Popescu BO, Muresanu DF. Cognitive function: holarchy or holacracy? *Neurol Sci.* 2021 Jan;42(1):89-99. doi: 10.1007/s10072-020-04737-3.

23. Alsumali A, Cote DJ, Regestein QR, et al. The impact of transsphenoidal surgery on neurocognitive function: A systematic review. *J Clin Neurosci.* 2017;42:1-6. doi: 10.1016/j.jocn.2017.01.015.

24. Sievers C, Sämann PG, Dose T, et al. Macroscopic brain architecture changes and white matter pathology in acromegaly: a clinicoradiological study. *Pituitary.* 2009;12(3):177-185. doi: 10.1007/s11102-008-0143-1.

25. Anagnostis P, Efstathiadou ZA, Charizopoulou M, et al. Psychological profile and quality of life in patients with acromegaly in Greece. Is there any difference with other chronic diseases? *Endocrine.* 2014;47(2):564-571. doi: 10.1007/s12020-014-0166-5.

26. van Dam PS, Aleman A. Insulin-like growth factor-I, cognition and brain aging. *Eur J Pharmacol.* 2004;490(1-3):87-95. doi: 10.1016/j.ejphar.2004.02.047.

27. Leon-Carrion J, Martin-Rodriguez JF, Madrazo-Atutxa A, et al. Evidence of cognitive and neurophysiological impairment in patients with untreated naïve acromegaly. *J Clin Endocrinol Metab.* 2010;95(9):4367-4379. doi: 10.1210/jc.2010-0394.

28. Martín-Rodríguez JF, Madrazo-Atutxa A, Venegas-Moreno E, et al. Neurocognitive function in acromegaly after surgical resection of GH-secreting adenoma versus naïve acromegaly. *PLoS One.* 2013;8(4):e60041. doi: 10.1371/journal.pone.0060041.

29. Sievers C, Sämann PG, Pfister H, et al. Cognitive function in acromegaly: description and brain volumetric correlates. *Pituitary.* 2012;15(3):350-357. doi: 10.1007/s11102-011-0326-z.

30. Tanriverdi F, Yapıslar H, Karaca Z, et al. Evaluation of cognitive performance by using P300 auditory event related potentials (ERPs) in patients with growth hormone (GH) deficiency and acromegaly. *Growth Horm IGF Res.* 2009;19(1):24-30. doi: 10.1016/j.ghir.2008.05.002.

31. Ruchala M, Stangierska I, Gurgul E, et al. The effect of octreotide treatment on somatic and psychological symptoms of acromegaly. *Neuro Endocrinol Lett.* 2010;31(2):265-269.

32. García-Casares N, Fernández-Andújar M, González-Molero I, et al. Cognitive Functioning and Cortical Brain Thickness in Acromegaly Patients: A Pilot study. *Arch Clin Neuropsychol*. 2021;36(5):780-790. doi: 10.1093/arclin/acaal06.
33. Guo X, Wang K, Yu S, et al. Quality of Life and its Determinants in Patients With Treated Acromegaly: A Cross-Sectional Nationwide Study in China. *J Clin Endocrinol Metab*. 2021;106(1):211-225. doi: 10.1210/clinem/dgaa750.
34. Ballesteros-Herrera D, Briseño-Hernández P, Pérez-Esparza R, et al. Differences in quality of life between genders in acromegaly. *Endocrinol Diabetes Metab*. 2021;4(2):e00229. doi: 10.1002/edm2.229.
35. Zhang Y, Guo X, Guo J, et al. Sleep quality in acromegaly and changes after transsphenoidal surgery: a prospective longitudinal study. *Sleep Med*. 2020;67:164-170. doi: 10.1016/j.sleep.2019.11.1256.
36. Webb SM. Quality of life in acromegaly. *Neuroendocrinology*. 2006;83(3-4):224-229. doi: 10.1159/000095532.
37. Giustina A, Bevan JS, Bronstein MD, et al.; SAGIT Investigator Group. SAGIT®: clinician-reported outcome instrument for managing acromegaly in clinical practice—development and results from a pilot study. *Pituitary*. 2016;19(1):39-49. doi: 10.1007/s11102-015-0681-2.
38. van der Lely AJ, Gomez R, Pleil A, et al. Development of ACRODAT®, a new software medical device to assess disease activity in patients with acromegaly. *Pituitary*. 2017;20(6):692-701. doi: 10.1007/s11102-017-0835-5.

POZNANIE I ORIENTACJA. FILOZOFICZNY WYMIAR KOMÓREK BAKTERYJNYCH

Szukala Nina Maria,
studentka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
nina.szukala@gmail.com

Uważam, że badania dotyczące natury oraz zachowań drobnoustrojów są równie istotne w odniesieniu do nauk ścisłych, jak i do nauk humanistycznych. Do tych drugich w szczególności, jeśli pytamy o współczesny świat – o jego stan i potrzeby oraz kiedy zastanawiamy się nad kondycją funkcjonującego w nim człowieka. Celem niniejszej pracy jest odnalezienie afirmatywnego wymiaru komórek bakteryjnych. To szczególny rodzaj mikroorganizmów – pierwsza forma życia na świecie, tym samym pierwszy organizm zdolny do powielania się. Wyewoluował około czterech miliardów lat temu, a ludzkie oko komórki bakteryjne zobaczyć mogło dopiero pod koniec XVIII wieku [6, s.9]. Około 1670 r. dociekliwy holender – Antonie van Leeuwenhoek – używając małych szklanych soczewek, zbudował mikroskop, który powiększał widoczność od 275 do 500 razy. Dzięki temu van Leeuwenhoek mógł obserwować „stwory” obecne w ogromnych ilościach, nawet w wydawałoby się, najczystszych próbkach wody.

Powszechnie bakterie chętniej kojarzone są raczej z ich pejoratywnym znaczeniem, niżeli z pozytywnym. Niekiedy nawet określenia takie jak zarazek, bakcyl oraz bakteria, używane są naprzemiennie. Odpowiedzialne są za to zagrożenia w postaci chorób zakaźnych, które powodowane są właśnie przez różnego rodzaju mikroorganizmy bakteryjne. Najcięższe epidemie w historii świata to choroby zakaźne wywołane przez mikroorganizmy bakteryjne. Chociażby tzw.

„czarna śmierć” mająca miejsce w XIV wieku, czyli dżuma, którą spowodowała pałeczkowata bakteria *Yersinia pestis* lub kiła (*lac. syphilis*) – choroba mająca swe apogeum w XV wieku, która wystąpiła z powodu spiralnej bakterii *Tropenema pallidum* czy niezwykle rozpowszechniona w XIX wieku gruźlica – to mikrobiologiczne zagrożenie powoduje pałeczkowata *Mycobacterium tuberculosis*¹. „Na walkę ze śmiercią” odważył się dopiero lekko przed początkiem XX wieku – Ludwik Pasteur. To ten francuski mikrobiolog, występując przeciwko chorobom gnębiącym ludzkość, wynalazł pierwszą na świecie szczepionkę – w 1885 roku zaszczerpił nią chłopca, który został ugryziony przez psa chorego na wściekliznę. [6, s.153].

Natomiast wydaje się, że fenomen najmniejszych na świecie organizmów polega na tym, że mogą one być zabójcze i życiodajne zarazem. Są one immanentne względem człowieka, wszelkich innych zwierząt oraz życia w ogóle, co więcej – niektóre z gatunków to życie utrzymują, inne z kolei nazywamy patogenami, ponieważ powodują zachodzenie nieprawidłowości w fizjologii organizmu, w którym akurat bytują. Aby odnaleźć afirmatywny wymiar komórek bakteryjnych, posłużę się aparatem pojęciowym myślenia posthumanistycznego, jak i próbą krytycznego nań spojrzenia. Chciałabym przestudiować konkretny gatunek bakterii – *Myxococcus xanthus* oraz na jego przykładzie zastanowić się, czy bakteryjni nie-ludzie zasługują na status ontologiczny równy ludzkiemu, jeśli tak to dlaczego oraz czy w ogóle w praktyce jest to możliwe.

Wszyscy jesteśmy mikrobiologiczni

Wydaje mi się, że istotnym punktem wyjścia do poczynienia dalszych rozważań jest przypomnienie relacji istniejącej między mikroorganizmami bakteryjnymi a ludźmi i jest bezpośrednia. Odkrycia zarówno medycyny, jak i mikrobiologii mocno przyczyniły się do zmiany paradygmatu w postrzeganiu człowieka i chociaż sekwencjonowanie ludzkiego genomu w 1953 roku było wielkim osiągnięciem biologii, nie wystarczy ono do zrozumienia ludzkiej natury dopóty, dopóki nie pojmimy synergicznych powiązań między nami a różnymi rodzajami bakterii. Warto, chociażby zdać sobie sprawę, iż to właśnie dzięki komórkom bakteryjnym oraz ich biochemicznemu porozumiewaniu się między sobą powstał pierwszy system nerwowy. Kiedy pięćset milionów lat temu bakterie osadziły się w prymitywnych morskich stworzeniach, dzięki przesyłaniu związków chemicznych gospodarzowi, z sukcesem mogły go przeobrazić z czasem w coraz to bardziej złożony organizm – rozpoczął się proces formowania pierwszych neuronów oplatających prymitywne jelita. Owe sieci neuronowe wykorzystywały instrukcje genetyczne otrzymane od mikrobów do wytwarzania związków sygnałowych. Dzięki temu sukcesywnie sieć neuronowa zaczęła rozrastać się poza obszar układu nerwowego, czego wynikiem jest zaawansowana mutacja. Ostatecznie rozwinęła się w formę ośrodkowego układu nerwowego [12, s.116]. Historia ta tłumaczy nierozzerwalny związek osi jelitowo-mózgowej człowieka, tym samym przedstawia immanentny wymiar komórek bakteryjnych względem istoty ludzkiej.

Istnieje również wymiar ponadpokoleniowy, związany z żeńskim ukła-

---

¹ Więcej o bakteryjnych chorobach zakaźnych w postaci epidemii zob. K.F. Kiple, Wielkie epidemie w dziejach ludzkości, Poznań 2002; M. Rosalak, Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji, Fonda, Warszawa 2020.

dem rozrodczym – swoistym mikrobiologicznym ekosystemem – a który dotyczy przekazywania dziecku właściwych bakterii przez matkę już przy porodzie. Pierwszy łyk noworodka to kompozycja mikroflory znajdującej się w drogach rodnych matki. Determinuje on, podobnie jak mleko rodzieli, dalszy rozwój kolonizacji bakteryjnej jelit dziecka, która z kolei ma znaczący wpływ na ogólny stan zdrowia i funkcjonowania człowieka [8, s.3]. Taka całkowita liczba komórek bakteryjnych w ludzkim ciele jest co najmniej 10 razy większa niż liczba ludzkich komórek somatycznych. Gdyby zebrać te wszystkie mikroorganizmy, ważyłyby one około 1-3 kg. Dlatego w świetle nauki suma mikroorganizmów bytujących w ludzkim ciele nazywana jest „zapomnianym organem”, a ponad tysiąc gatunków bakterii, które zamieszkują ludzki organizm, zawiera ponad siedem milionów genów [12, s. 53]. Wstępne obliczenia sugerują, że na jeden gen człowieka przypada około 360 genów bakteryjnych. W ten sposób wyłania się obraz człowieka, którego ludzkie geny stanowią mniej niż 1%.

Jesteśmy – jak wszystkie inne organizmy – międzygatunkowymi ucieleśnieniami, zakotwiczonymi w sieci przepływów, intensywności i bodźców [3, s.54]. Dlatego definicja człowieka, która ma być adekwatna do statusu dzisiejszej wiedzy, nie daje się wyrazić przy pomocy określenia „istota autonomiczna”, raczej artykułuje się dzięki wyrażeniom tj. „holobiont” czy „symbiotyczny organizm”². W tym samym momencie zdaje się, że integralność gatunku ludzkiego zostaje zakwestionowana. Nasze ciała nieodłącznie należą do innych ciał, co więcej ich funkcjonowanie jest od nich zależne. Przykład międzygatunkowego ucieleśnienia lub zjawisko osi jelitowo-mózgowej, dowodzą o nieocenionej mocy sprawczej komórek bakteryjnych wobec całokształtu, jakim jest istota ludzka. Nie można traktować ciała jako jednej, zamkniętej całości, oddzielonej od otoczenia. „Rozdzielenie nie jest więc możliwe, sterylność oznaczałaby nie tylko naszą śmierć, ale przede wszystkim niemożność zaistnienia człowieka” [1, s.89].

Co więcej, autorzy artykułu *Anthropology of Microbes* [2, s.6379] prognozują, iż przekształcenie rozumienia człowieka w pojmowanie go jako jednostkę mikrobiologiczną pozwoli antropologom na rozwój koncepcji „ja biologiczno-społeczne”. Badania ekologii drobnoustrojów człowieka mogą dostarczyć naukowcom kluczowych informacji na temat konkretnych czynników społecznych. Natomiast co wynika z przytoczonego przykładu, który stanowi naturalny wytwór ewolucji, czyli osi jelitowo-mózgowej? Fakt, z którym oswoił nas już Damasio – neuronalne nadzorowanie stanu życia, donoszenie mózgowi informacji o tym, co dzieje się w innych częściach ciała, by mógł w miarę potrzeby na to reagować, jest spadkobiercą wcześniejszego i bardziej prymitywnego układu, który pozwala cząsteczkom chemicznym podróżować z krwią i oddziaływać bezpośrednio na struktury układu ośrodkowego i obwodowego. Filozof, wskazuje również na istotną, następującą kwestię. Dla wytworzenia się ludzkiego umysłu niezbędne było partnerstwo układu nerwowego i ciała. Umysł powstał nie w odizolowanych organizmach, ale w takich, które były częściami środowiska społecznego – czyli mikrobiologicznego. Zarówno układ nerwowy, jak i to, co nazywamy umysłem – zdolność do kreatywnego myślenia, odczuwania

---

2 To Albert Franck, niemiecki biolog, w XIX wieku wprowadził do świata naukowego pojęcie symbiozy. Określa ono współzależność funkcji życiowych przynajmniej dwóch różnych gatunków. Mimo to zjawisko symbiotyczności spopularyzowane została dopiero przez amerykańską naukowczynię, Lynn Margulis zob. L. Margulis, *The Symbiotic Planet: A new look at evolution*, New York 1998.

emocji oraz uczenia się – wyłoniły się jako służebne wobec mikroorganizmów bakteryjnych [5, s.70]. Ta obiektywna rzeczywistość, staje się powodem do zaryzykowania stwierdzenia, iż tradycyjna humanistyczna wizja człowieka, jest na dzień dzisiejszy ograniczona. Nie tylko ze względu na to, iż opiera się na uznaniu świadomości, za wyłącznego nadzorcę, sprawcę i nosiciela podmiotowości. Przede wszystkim dlatego, iż owa wizja doprowadziła ówczesnych i późniejszych myślicieli do uznania wyłącznie człowieka za godnego posiadania statusu podmiotu. Na ratunek temu nieporozumieniu przychodzi właśnie myśl posthumanistyczna.

Posthumanistyczna orientacja

Posthumanizm do dyskursu filozoficznego został wprowadzony już w latach 70-tych XX wieku³. Założenia owego nurtu nie opierają się na hierarchicznym systemie, w którym to człowiek uprzywilejowany jest ze względu na przynależność gatunkową. Raczej, a nawet przede wszystkim, skłaniają do myślenia w sposób post-hierarchiczny i post-dualistyczny – nie uznając dłużej nie-ludzkich bytów za mniej istotnych. W ten sposób posthumanizm próbuje wyeliminować podział na wyższe lub niższe stopnie inności oraz zrezygnować z powielania stanowiska, że „być innym niż” znaczy „być mniej niż” [3, s.34].

Zwróćmy jednak uwagę na argumentację owych założeń, która należy do Rosii Braidotti. Filozofka jest jedną z głównych przedstawicielek posthumanizmu, w którym mieści się jej koncept biocentrycznego egalitaryzmu. To znaczy systemu etycznego, który nawołuje do wzajemnego szacunku wobec każdego członka postantropocentrycznej wspólnoty – czyli zarówno ludzi, jak i nie-ludzkich bytów. Ów etyczny kompas – posługując się językiem Braidotti – podążać ma za ich transwersalnymi połączeniami. Zdaje się, że owo podejście jest odpowiedzią na coraz bardziej widoczne uwikłanie się człowieka w złożone relacje ze zwierzętami, ze środowiskiem oraz z technologią. W dużej mierze odpowiedzialny jest za to właśnie postęp technologiczny, rozwój nauk takich jak biotechnologia, mikrobiologia oraz inżynieria genetyczna, ale także szerząca się medykalizacja społeczeństwa. Mam jednak wrażenie, że to właśnie poprzez odnajdywanie, a następnie, wnikliwe odczytywanie złożonych zależności, w które wplątany jest człowiek, nie-ludzkie byty zostały dostrzeżone oraz zaimplementowane do humanistycznego dyskursu.

Przytoczmy jeszcze raz przykład międzygatunkowego ucieleśnienia – którym jesteśmy – lub zjawisko osi jelitowo-mózgowej – którą posiadamy. Każdy z tych fenomenów dowodzi o nieocenionej mocy sprawczej mikroorganizmów wobec całokształtu, jakim jest istota ludzka. Zgadzam się z zasadnością przełożeniem tego faktu na zrezygnowanie z centralnej pozycji człowieka oraz na zakwestionowanie ludzkiej dominacji. Nie uważam jednak, że uświadomienie sobie tej olbrzymiej roli, jaką odgrywają nie-ludzkie byty w konstruowaniu ludzkiej kondycji, powinno być wyłącznym powodem do uznania tych bytów za równoprawne podmioty. Jakkolwiek myśl posthumanistyczna nie pragnęłaby wyrwać się z łańcuchów antropocentrycznej soczewki, to obawiam się, że nie jest w stanie dokonać tego w sposób całkowity. Gdybyśmy nie zdobyli wiedzy

---

³ Uściślając, jako pierwszy terminu posthumanizm użył Ihab Hassan w swoim wykładzie opublikowanym w 1977 roku pt. *Prometeusz jako performer: w kierunku posthumanistycznej kultury?*; Wnikliwej analizie nurtu dokonuje natomiast Care Wolfe zob. C. Wolf, *What is posthumanism?*, London 2010.

o transwersalnych połączeniach, nie-ludzkie byty być może nadal pozostałyby w cieniu, a my nadal byłibyśmy wobec nich niewzruszeni. Nie-ludzkie byty, zarówno organiczne, do których zaliczyć można zwierzęta czy mikroorganizmy, jak i technologiczne – komputery, zaawansowane oprogramowania lub roboty (humanoidalne bądź nie), zaczęły mieć znaczenie dopiero, wtedy kiedy człowiek zaczął wchodzić z nimi w złożone relacje, stał się od nich zależny lub dostrzegł z nimi swój nierozzerwalny związek. Można odnieść wrażenie, że sytuacja jest analogiczna w kwestii pojmowania mikroorganizmów bakteryjnych.

Trudno nie zauważyć zatem, że nie-ludzkie byty naszego stworzenia upodabniamy właśnie do siebie, a w innych pragniemy dostrzec siebie. Dopiero dzięki temu podobieństwu, daliśmy sobie prawo do umieszczenia ich na pozycji, która jest równa tej należącej wcześniej jedynie do człowieka. Czy zatem w ogóle jesteśmy zdolni do odnalezienia tak wystarczającej atrakcyjności nie-ludzkich bytów, aby poświęcić im namysł etyczny, jeśli nie widzimy w nich swojego odbicia lub nie mam z nimi żadnej relacji? Czy nie wystarczy im istnieć? Czy w ogóle zarówno organiczni, jak i technologiczni nie-ludzie potrzebują, abyśmy ponad wszystko starali się interpretować ich poprzez antropocentryczne matryce poznawcze? Z drugiej strony, czy my *homo sapiens* jesteśmy zdolni dokonać tej interpretacji w inny, niż ludzki sposób, gdyż ludźmi jesteśmy?

Choć Braidotti sporą część swojej pracy poświęca teoretyzacji konkretnych przykładów transwersalnych połączeń występujących między ludźmi a nie-ludzkimi bytami, to dopiero jej głębsze uzasadnienie etycznego kompasu, do którego nawołuje, zdaje się wykraczać poza antropocentryczną soczewkę. Odnosząc się tutaj już do nowomaterialistycznej tendencji⁴ wyłaniającej się z pism filozofki. Posthumaniści chcieliby, aby status podmiotu przysługiwał również nie-ludzkiemu bytom. Natomiast nowy materializm wysuwa propozycję na uzasadnienie powyższego żądania – i zdaje się być ona wszechogarniająca. Mowa tutaj o podbudowie ontologicznej, którą formułuje Braidotti. Filozofka stwierdza: „materia, łącznie z tym szczególnym jej wycinkiem, jakim jest ludzkie ciało, stanowi byt inteligentny i organizujący się samodzielnie” [3, s.39]. Czyli możemy wywnioskować, że według myślicielki całość świata stanowi samoorganizująca się oddolnie materia, która jest dynamiczna, a mówiąc inaczej – jest żywa. Dzięki owej idei, granice między ludźmi i nie-ludzkimi bytami nie muszą zostać przekroczone, aby Ci drudzy stali się docenieni, zauważeni. Konceptualna struktura rzeczywistości zaproponowana przez myślicielkę wymaga zwrócenia uwagi na istotne w tym kontekście poszerzone rozumienie pojęcia życia. Ponieważ w koncepcji Braidotti to ono jest materialną siłą odpowiedzialną za aktywność materii [3, s.55]. Czytając prace filozofki można wywnioskować, że życie i materia interpretuje ona jako jeden fenomen. Mówi więc ona zamiennie o witalności materii oraz materialności życia. W ten sposób rzeczywiście możemy mówić o postantropocentrycznej wspólnotcie, w której zachodzi wręcz niemożność ontologicznego rozróżnienia pomiędzy wszystkimi jej członkami.

Bakteria - zdolny czytelnik

Przeddefinowanie materii w nowomaterialistyczny sposób sprawiać ma nie tylko, że w momencie uzasadniania podmiotowości nie-ludzkich bytów nie będziemy odwoływać się do, czy poszukiwać w nich swojego podobieństwa, ale

---

4 Więcej o nowych materializmach zob. Dolphijn R., van der Tuin I. 2018, *Nowy materializm. Wywiady i kartografie*, Fundacja Machina Myśli, Poznań 2018.

także uaktywnia byty, które wcześniej uznawaliśmy za stałe – np. skały. Niemniej, w ramach odnajdywania nie-ludzkich bytów organicznych w postantropocentrycznej wspólnotcie – co jest celem niniejszego tekstu – chciałabym w tym momencie skupić się na bakteriach z gatunku *Mycococcus xanthus*.

M. xanthus jest to drapieżna bakteria glebowa – wydzielają trujące substancje chemiczne zabijają inne mikroorganizmy, a następnie żywi się substancjami, które wypłynęły z wnętrza ich ofiar. Te osobliwe mikroorganizmy stanowią reprezentację nie-ludzkich mikrośrodków, których jednostki współistnieją i współdziałają. Poprzez dwa oddzielne systemy lokomocji *M.xanthus* przejawiają zachowania kooperacyjne [9, s.48]. Porozumiewają się pośrednio dzięki pojedynczym komórkom poruszającym się dzięki śluzowi, który wydzielają – trajektorie ruchu są znakiem dla reszty jednostek tworzących rój. Dodatkowo, całym rojem potrafią „szybować”, a to zjawisko możliwe jest tylko dzięki już mniej zweryfikowanej naukowo komunikacji międzykomórkowej [9, s. 49]. Wiemy, że zachodzi pewnego rodzaju sygnalizacja między jednostkami bakteryjnymi, która indukuje fizjologiczne lub behawioralne zmiany w komórkach i może wpływać na struktury całej kolonii. Takie zachowanie jest korzystne dla członków roju, gdyż zwiększa stężenie wydzielanych przez bakterie zewnątrzkomórkowych enzymów trawiennych, ułatwiają w ten sposób żerowanie drapieżników – dzięki owym interakcjom uwidacznia się społeczna natura tych najmniejszych na świecie żyjących organizmów.

Przypadek *M. xanthus* jest interesujący pod względem badawczym z kilku powodów. Po pierwsze ich grupowa samoorganizacja wspiera monistyczną ontologię Braidotti, ukazując, że bez przepływu samoorganizującej się wymiany informacji nie powstałyby kolejne zjawiska – np. udany atak. Po drugie, *M. xanthus* jawią się jako istoty społeczne⁵. Zdaje się jednak, że warto byłoby spojrzeć na ten fakt nie od strony człowieka w stronę bakterii, lecz zupełnie odwrotnie. Ład społeczny ma skromne początki i przy jego narodzinach nie byli obecni *homo sapiens*, ani inne gatunki ssaków. Aby odczuwać i reagować, innymi słowy, aby odkrywać pewne warunki w swoim otoczeniu, włącznie z obecnością innych osobników, oraz kierować działaniami niezbędnymi do organizowania i podtrzymywania życia w środowisku społecznym, bardzo proste organizmy jednokomórkowe musiały się opierać na cząsteczkach chemicznych [5, s.89]. Po trzecie, *M. xanthus* można rozpatrywać jako reprezentacje wszelkich mikrośrodków bakteryjnych, których waga jest nieoceniona, gdyż to właśnie dzięki biochemicznemu porozumiewaniu się ich jednostek, tworzą świat.

Bakteryjna podmiotowość

Co więcej, mikroorganizmy bakteryjne to rodzaj naturalnego geniusza genetycznego. Wręcz każdy z gatunków korzysta z pomocniczych genów, pochodzących czasem z linii bardzo od nich oddalonych, które wykonują funkcję których ich własne dna nie może osiągnąć [13, s.173]. Aby tego było mało, bakterie mają olbrzymie zdolności adaptacyjne. Przeobrażają się często w stan skupienia lub pewnego rodzaju formę pozwalającą im przetrwać zmieniające się gwałtownie warunki środowiska. Zatem nie-ludzki organiczny byt jakim są bakterie, zda-

---

5 Myra J. Hird w swojej książce *The Origin of Sociable Life* podaje również następujące zachowania, jakimi cechują się bakterie z gatunku *M. xanthus*: 1. rozwijanie pamięci kolektywnej, 2. używanie i generowanie wspólnej wiedzy, 3. rozwijanie grupowej tożsamości, 4. rozpoznawanie tożsamości kolonii innych gatunków, 5. uczenie się z doświadczenia polepszania siebie, 6. zaangażowanie grupowe – podejmowanie decyzji.

je się być pewnego rodzaju superorganizmem, do którego człowiekowi daleko. Mimo, że bakterie nie posługują się procesami myślowymi lecz mechanizmami biochemicznymi, to ich zdolności, funkcje oraz po prostu ich sama natura, zaskakują niejednego dociekliwca, zawstydzają i podniecają zarazem niejednego filozofa.

Warto również dodać, że prokaryoty (bakterie i archea) stanowią więcej niż 50% biomasy naszej planety [13, s.15]. W tej ogromnej ilości ich różne gatunki odpowiedzialne są za procesy biochemiczne, które utrzymują życie na Ziemi. - jakie cykle - Można powiedzieć, że globalna chemia Ziemi – od której zależy m.in. jakość życia ludzi – oparta jest na regulowaniu przez metabolizm mikroorganizmów integrujący z geochemią ziemi. Jest to nieustająca praca mikroskopijnych żyjątek, której nie widać gołym okiem, a jednak to ona uczyniła planetę płodną i nadającą się do zamieszkania oraz to ona nadal determinuje wszelkie procesy materialnego życia w których uczestniczą wszyscy członkowie postantropocentrycznej wspólnoty.

Uważam, że poszukiwanie transwersalnych połączeń pomiędzy bytami jest niezwykle istotne do zrozumienia kondycji współczesnego świata, gdyż to te relacje go konstytuują. Natomiast posthumanistyczne pragnienie o poszerzeniu pojęcia człowiek na nie-ludzkie byty, według mnie nie znajduje swojego uzasadnienia. Myśląc założeniami tego nurtu, nakładamy tylko to, co ludzkie, na tych którzy ludźmi nie są. Tym, co jednak ważnego do dyskursu humanistycznego wnosi współczesna idea, jest to podejście zarówno postantropocentryczne, jak i nowomaterialistyczne. Oba, demistyfikując asymetryczny dualizm na bierną materię oraz aktywne życie, pouczają nas, że dobro człowieka nie stanowi wartości najwyższej i ostatecznej, gdyż nie mogłoby w ogóle zaistnieć gdyby nie zbiór nie-ludzkich bytów organicznych. Chcemy, czy nie, uczestniczyć w porządku symbiotycznym, jesteśmy wręcz jego wytworem. Mamy jedynie tę przewagę, że posiadając powyższą wiedzę, możemy starać się rozstać się z twierdzeniem, że racjonalność jest fundamentem tożsamości. Możemy także zacząć funkcjonować wedle nowego fundamentu, który ustanawia postantropocentryczną wspólnotę, a mianowicie, że byty mniej złożone lub nie, po prostu nie-ludzkie, nie istnieją, aby być podporządkowane interesom ludzi.

Twierdząc również, że studiowanie natury mikroorganizmów przecina wręcz w poprzek nauki ścisłe i humanistyczne. Zjawisko to udowadnia, że materia/życie jest nie tylko aktywna pod względem biologicznym, ale także jest społecznie afektywna – możemy od niej nauczyć się więcej, niż czasami od siebie nawzajem. Co więcej, jak się zdaje, odejście od materii jako czysto fizycznej i przeciwstawionej temu, co społeczne, nie tylko gwarantuje ontologiczną sprawiedliwość, ale może także przekraczać granice pomiędzy takimi dziedzinami jak mikrobiologia, etyka środowiskowa i praktyka ekologiczna, tym samym stanowiąc innowacyjny komponent humanistyki ekologicznej. Z perspektywy teoretycznej, koncept ten zdaje się, iż posiada olbrzymi potencjał. Natomiast czy jesteśmy zdolni do włączenia komórek bakteryjnych do systemu biocentrycznego egalitaryzmu? Jeśli polegać ma on na sprawiedliwości społecznej i środowiskowej, opartej na szacunku zarówno do zmienności, jak i różnorodności, ogromną trudnością byłoby ze strony człowieka nie być, wobec tego, zabójczym względem mikroorganizmów. Nieumyślnie, lecz nieustannie powodujemy masową śmierć drobnoustrojów [4, s.144] – siadając na krześle, gotując posiłki czy odkazując ręce. Dodatkowo, z biocentrycznego punktu widzenia wszelkie nawet

te chorobotwórcze mikroorganizmy musiałyby być chronione, co łączy się dobrowolną zgodą nawet na śmierć człowieka. Uwidacznia się pewnego rodzaju skrajność – skrajny egalitaryzm, ale albo on jest, albo go nie ma⁶. Nie zostały odnotowane nigdzie jego stopnie, bądź poziomy.

BIBLIOGRAFIA:

- [1] Bakke M. 2015. *Bio-transfiguracje Sztuka i estetyka posthumanizmu*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [2] Benezra A. i in., *Anthropology of Microbes*, PNAS, 2012, Vol. 109, No. 17, s. 6378-6381, dostępne w: <https://doi.org/10.1073/pnas.1200515109> [dostęp: 04.05.2021 r.].
- [3] Braidotti R. 2014. *Po-człowieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa.
- [4] Cockell Ch. S., *The rights of microbes*, Interdisciplinary Science Reviews, 2004, Vol. 29, No. 2, s.141-150.
- [5] Damasio A. 2018. *Dziwny porządek rzeczy*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań.
- [6] De Kruijff P. 1956. *Łowcy mikrobów*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa.
- [7] Dolphijn R., van der Tuin I. 2018, *Nowy materializm. Wywiady i kartografie*, Fundacja Machina Myśli, Poznań 2018.
- [8] Herman, A. *Zastosowanie suplementacji probiotykami w profilaktyce i leczeniu zaburzeń depresyjnych i lękowych – przegląd dotychczasowych badań*. *Psychiatria Polska* 53.2 (2019) s. 459-473.
- [9] Hird M.J. 2019, *The Origins of Sociable Life: Evolution After Science Studies*, United Kingdom: PALGRAVE MACMILLAN.
- [10] Kiple K.F. 2002, *Wielkie epidemie w dziejach ludzkości*, Oficyna Wydawnicza ATENA, Poznań.
- [11] Margulis L. 1998. *Symbiotic Planet: a new look at evolution*, Basic Books, New York.
- [12] Mayer E. 2018. *Twój drugi mózg*. Wydawnictwo JL, Łódź.
- [13] O'Malley M. 2014. *Philosophy of Microbiology*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- [14] Rosalak M. 2020, *Wielkie zarazy ludzkości. Jak choroby i epidemie wpływały na dzieje cywilizacji*, Fonda, Warszawa.
- [15] Wolfe C. 2010, *What is posthumanism?*, University of Minnesota Press, London.

---

6 Przykładem stowarzyszenia wiernie wyznającego założenie biocentrycznego egalitaryzmu jest *Tuberofile* – walczą oni o ocalenie bakterii z gatunku *Mycobacterium tuberculosis*. To ta bakteria, która była odpowiedzialna za epidemie gruźlicy, i nawet dziś wywołuje tę chorobę.

MANAGING AFFAIRS AND REPRESENTATION OF A JOINT-STOCK COMPANY UNDER THE POLISH LAW - SELECTED ISSUES

Węgliński Konrad

*PhD candidate, The John Paul II Catholic University of Lublin
koonrad.w@gmail.com*

I. Introduction

The main purpose of this article is to present basic Polish laws with respect to powers and duties of a management board of a joint-stock company (PL: *spółka akcyjna*), especially in the light of regulations stemming from the act of June 6, 1997, Criminal Code (hereinafter: “the Polish Criminal Code”), the act of September 15, 2000, Code of Commercial Companies (hereinafter: “CCC”) as well as the Polish Act of April 23, 1964 – Civil Code (hereinafter: “Civil Code, the Polish Act of June 26, 1974 – Labor Code (hereinafter: “Labor Code”) and the Polish Act of September 10, 1999 – Penal Fiscal Code (hereinafter: “Penal Fiscal Code”), the Polish Act of August 29, 1997 – Tax Code (hereinafter: “Tax Code”), the Polish Act of February 15, 1992 – Act on Corporate Income Tax (hereinafter: “the CIT Act”), and the Polish Act of March 11, 2004 – Act on Goods and Services Tax (hereinafter: “the VAT Act”).

II. Managing affairs and representation of a joint-stock company – legal aspects

Under the Polish law, a joint-stock company is a legal entity with a separate legal personality from its stockholders. In principle it may be either public (i.e. listed on stock exchange) or private (i.e. not listed on stock exchange). The ‘highest’ authority (corporate body) of a joint-stock company is a general meeting of shareholders. The joint-stock company shall be represented by the management board (consisting of at least one member) in accordance with the principles set forth in the statutes¹. The company may also be represented by a proxy, including a commercial proxy. Commercial proxy is specific type of a power of attorney, granted in writing on pain of invalidity, which comprises the empowerment for judicial and extra-judicial acts which are connected with conducting the enterprise. It may be granted to several persons jointly (joint commercial proxy) or separately as well as optionally or exclusively with a member of a management board. Commercial proxy may be limited to the scope of the matters entered in the register of the enterprise’s branch².

A joint-stock company shall be liable for obligations with its own assets. In principle, there is no liability on the part of the shareholders of a joint-stock company (except for a joint-stock company during its formation – PL: *spółka akcyjna w organizacji*) so the shareholders are not responsible for the company’s obligations. In practice, a shareholder risks losing his contribution to the share capital of a company only (business risk) and, in case of a bankruptcy, shareholder’s receivables resulting from certain transactions with a bankrupt

---

¹ See: A. Kidyba, *Komentarz aktualizowany do art. 301-633 Kodeksu spółek handlowych*, LEX/el. 2021.

² See: P. Nazaruk [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, ed. J. Ciszewski, LEX/el. 2021; M. Pilich [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 2 (art. 56–125)*, ed. J. Gudowski, Warsaw 2021, LEX/el.

company are subordinated to the receivables of other creditors (subject to a few exceptions, shareholders form the last-priority category of creditors).

The scope of activities of the management board of a joint-stock company includes managing the affairs and representing the company. The notion of managing the company's affairs should be understood as the performance of management acts aimed at ensuring the functioning of the company's enterprise. Specifically, it includes making economic, organizational and personal decision. Representation of a company encompasses all legal relations (in the field of civil law, administrative law, labour law), both with third parties (e.g. employees) and public authorities. Representation is not limited to appearing in matters related to the running of the company's business, but also includes the company's relations with shareholders, appearing before the registry court, etc.³

According to Article 483 § 1 of the CCC, each member of the management board shall be liable towards the company for any damage inflicted through an action or omission contrary to the law or the provisions of the statutes unless he is not at fault. Notably, § 2 of the aforementioned regulation sets forth that each member of a management board shall, while performing his duties, act with due care resulting from professional integrity. If the damage referred to in Article 483 of the CCC was caused through a joint action of several persons, such persons shall be jointly and severally liable for the damage⁴.

Management board members, as a rule, are not liable for the company obligations against third parties. However, in some instances (i.e. in case of company insolvency), they may be liable for company debts, if they fail to comply with the obligations provided for by law⁵.

Given high-level protection of employees under the modern regulations (including the Labor Code) and quite complex system of equal and transparent treatment of employees (e.g. the remuneration by-laws that a company employing certain number of employees must have) and technical obligations related to onboarding personnel (e.g. providing them with employment terms, obtaining employees declarations with respect to employees capital plans, reporting employees to the social security office etc.), the responsibility of the management board related to the employment matters of a company is nowadays of the highest intensity. In principle, according to art. 3¹ § 1 of Labor Code, in all employment matters, the company should be represented by person or authority that manages this organisational unit (i.e. a management board of a joint-stock company), or by any other assigned person. It shall be noted that such assignment may occur in various types of internal acts of the company, e.g. work rules and regulations, and may even result from established customary practice in this area. The assignment of a person to perform legal actions in all employment matters may take place in any way that sufficiently reveals such will of the represented employer and does not depend on granting such a person a written power of attorney. Employment of personnel requires also many reporting to both tax and social security and

---

3 J. Frąckowiak [in:] *Kodeks spółek handlowych. Tom III. Komentarz do art. 301–490*, ed. A. Kidyba, Warsaw 2020, LEX/el.

4 See: M. Rodzynekiewicz, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz, wyd. VII*, LEX/el 2018.

5 M. Michalski [in:] *Kodeks spółek handlowych. Tom III. Komentarz do art. 301–490*, ed. A. Kidyba, Warsaw 2020, LEX/el; K. Strzelczyk [in:] *Kodeks spółek handlowych. Komentarz. Tytuł III. Spółki kapitałowe. Dział II. Spółka akcyjna*, ed. R. Potrzezecz, T. Siemiątkowski, Warsaw 2012, LEX/el.

day-to-day time and holiday leave management. Infringement of labor laws is verified by the State Labor Inspection and may lead to the criminal liability of the management board. In this context, it is then crucial that the management board of a local company is engaged in the process of employing personnel of a company⁶.

Members of management board of a joint-stock company may bear criminal liability. Specifically, Article 296 § 1 of the Criminal Code stipulates that whoever being obliged by a statutory provision, decision of a competent authority or a contract to manage the financial matters or business activity of a natural person, a juridical person or an organizational entity without a legal personality, inflicts substantial material damage upon such person or entity by abusing the granted authority or failing to fulfil the incumbent duties, is subject to the penalty of deprivation of liberty for between 3 months and 5 years⁷.

Finally, according to Article 39 § 1 of Civil Code, where a person who concludes a contract as a body of a legal person (e.g. a joint-stock company) does not have an empowerment or where he goes beyond its scope, the validity of the contract shall depend on its confirmation by the legal person on whose behalf the contract was concluded. In the case of lack of confirmation, the person who concluded the contract as the body of the legal person without empowerment or exceeding its scope, shall be obliged to return what he had received from the other party in the course of the contract's performance, and to redress the damage that the other party incurred owing to the fact that the party concluded the contract being aware of the lack of empowerment or the excess in its scope. A unilateral act carried out by a person acting as a body of a legal person without an empowerment or exceeding its scope shall be invalid⁸.

III. Managing affairs and representation of a joint-stock company – tax aspects

According to the Tax Code, the responsibility for the proper calculation and payment of tax rest with the taxpayer and the tax remitter whatever person is acting on its behalf, i.e. whether such person is formally authorized to act on behalf of the taxpayer / tax remitter or not. In a situation when decision about costs allocations to Polish entity are taken globally, the risk of tax arrears in CIT can be considered high. As it results from the CIT Act, the expenditure can be tax deductible only if it has been incurred for the purpose of obtaining the income or securing the source of the income of the particular taxpayer. The improper allocation of costs among the countries within any group can also lead to irregularities in the transfer pricing. The tax authorities may claim that the arm's length rule is abused when the cost is allocated to the country where no income connected with that cost arises. In such a case, the tax authorities may impose,

---

⁶ See: K. W. Baran [in:] B. M. Ćwiertniak, Z. Góral, A. Kosut, D. Książek, M. Kuba, M. Lekston, A. Musiała, W. Perdeus, J. Piątkowski, P. Prusinowski, K. Stefański, M. Tomaszewska, M. Włodarczyk, T. Wyka, K. W. Baran, *Kodeks pracy. Komentarz. Tom I. Art. 1-113*, wyd. V, Warsaw 2020, LEX/el; K. Jaśkowski [in:] E. Maniewska, K. Jaśkowski, *Komentarz aktualizowany do Kodeksu pracy*, LEX/el. 2021.

⁷ See: M. Kulik [in:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, ed. M. Mozgawa, LEX/el. 2021; I. Zgoliński [in:] *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. III, ed. V. Konarska-Wrzosek, Warsaw 2020, LEX/el; M. Bojarski [in:] *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. V, ed. M. Filar, Warsaw 2016, LEX/el.

⁸ See: M. Dziurda [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 1 (art. 1-55(4))*, ed. J. Gudowski, Warsaw 2021, LEX/el; G. Gorczyński [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna (art. 1-125)*, ed. M. Fras, M. Hąbdas, Warsaw 2018, LEX/el.

except the penalty interest described above, so called additional tax obligation which amounts to 10% of the outstanding CIT liability but can be doubled in certain circumstances⁹.

Also, when the tax authorities assess outstanding VAT liability, they can impose additional VAT sanction in the amount of 20%, 30% or 100% of the outstanding VAT liability. If the VAT sanction is not applicable, tax authorities may impose increased penalty interest in the amount of 12 % of the outstanding tax liability when the tax arrears is revealed during the tax audit or tax proceedings. Just like under civil law, the responsibility for tax aspects of a joint-stock company's operations rests with the members of the management board and they can be subject to penal fiscal liability for fiscal offenses which are specified in the Penal Fiscal Code. It shall be noted, that penal fiscal liability is constructed on the basis stating that a person who deals with economic matters (in particular financial matters) of a legal person is responsible for fiscal offenses. In addition to board members, these persons may include, for example, financial directors, chief accountants or any other persons responsible for taxes in the company. Thus, in theory even persons from global organization may be held criminally liable for dealing with the Company's tax matters but in practice such situations occurs very rarely. Consequently, the members of the management board, as the persons responsible for managing the company's affairs, are most exposed to penal fiscal liability. In practice, a member of the management board may be responsible for (most common examples): decreasing of the tax base to achieve tax evasion (Article 54 of Penal Fiscal Code), untrue statement in tax returns (Article 56 of Penal Fiscal Code), unreliable or defective bookkeeping (Article 61 of Penal Fiscal Code), failure to submit a tax return or tax information within the deadline (Article 79 and 80 of Penal Fiscal Code)¹⁰.

As a rule, if a conviction for the fiscal offense occurs, the court may order a fine - from PLN 280 (approx. EUR 62) up to PLN 26.8 million (approx. EUR 5.9 million), imprisonment (from 5 days up to 5 years) or restriction of liberty. In addition to the aforementioned penalties, or – in some cases – instead of them, the court may order punitive measures. Among the punitive measures, the most severe for members of the management board will be: a ban on conducting specific business activities, exercising a specific profession or holding a specific position. The above penalties might be imposed if it is possible to assign fault (guilt) of a given person. In the case of small value of understated tax liabilities, the milder penalty for a given fiscal offense may be imposed.

It is also worth underscoring that due to the recent changes in Polish tax law, the way in which the bank transfers are executed is crucial from the tax perspective (for the amounts exceeding PLN 15,000). First of all, the bank transfers should be made to the accounts reported to the tax authorities by the transfer recipient and entered in the special register called "White List". If the transfer is made to the account not included in the White List, the expenditure cannot be treated as tax deductible. The entity making such payment can be held

---

⁹ See: M. Popławski [in:] *Ordynacja podatkowa. Komentarz aktualizowany*, ed. L. Etel, LEX/el. 2021; M. Niezgodka-Medek [in:] S. Babiarczyk, B. Dauter, R. Hauser, A. Kabat, J. Rudowski, M. Niezgodka-Medek, *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, wyd. XI, Warsaw 2019, LEX/el.

¹⁰ See: T. Oczkowski [in:] *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, wyd. II, ed. I. Zgoliński, Warsaw 2021, LEX/el; G. Łabuda [in:] P. Kardas, T. Razowski, G. Łabuda, *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, wyd. III, Warsaw 2017, LEX/el.

liable for the VAT, if it is not paid by the payment recipient in proper amount. Moreover, in the case of certain acquisitions, including for example electronic devices, the payment should be made using split payment mode where amount of VAT goes to special VAT account. If such payment method is indicated in the invoice and the payment is done in different way, again, the expenditure cannot be treated as tax deductible and also VAT liability can be imposed on the Company, if it is not paid fully by the payment recipient. Thus, if the authorisation to accept the bank transfers is shifted from Poland to members of global structure, there is a risk that obligations connected with the White List and split payment would not be properly fulfilled unless the comprehensive training is provided and procedures containing control points introduced. Payment procedure is also part of broadly understood due diligence related to the verification of suppliers aiming at avoidance of involvement in tax carousel frauds. If any irregularities occurs in the payment process, for example if there is any inconsistency between the formal side of the transaction and its execution, the possibility of defending the Company's tax position during potential tax audit might be weaker.

IV. Summary

In the view of the foregoing it shall be noted that under the Polish law, it is the sole responsibility and duty of a management board of a joint-stock company to manage the company's affairs; each member of the management board is liable towards the company for any damage inflicted through an action or omission contrary to the law or the provisions of the statutes unless he is not at fault. Should the matter and/or pragmatical operational reasons require delegations of powers to other personnel (both the employees of the company or the officers of a global corporation outside a local company), such powers must be granted expressly by the management board through either a commercial proxy (*prokura*) or a 'regular' power of attorney. Under the Polish law an unilateral act carried out by a person acting as a body of a legal person without an empowerment or exceeding its scope shall be invalid and the person who performed such an action is obliged to return what he received from the other party in the performance of the contract, and to repair the damage suffered by the other party by entering into the contract without knowing about the lack of authorization or exceeding its scope. Also, Polish tax law requires special care when it comes to payment for the invoices. New requirements involving the White List and split put at risk the tax deductibility of the cost paid in breach of the formal conditions.

Bibliography

1. A. Kidyba, *Komentarz aktualizowany do art. 301-633 Kodeksu spółek handlowych*, LEX/el. 2021.
2. P. Nazaruk [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz aktualizowany*, ed. J. Ciszewski, LEX/el. 2021.
3. M. Pilich [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 2 (art. 56-125)*, ed. J. Gudowski, Warsaw 2021, LEX/el.
4. J. Frąckowiak [in:] *Kodeks spółek handlowych. Tom III. Komentarz do art. 301-490*, ed. A. Kidyba, Warsaw 2020, LEX/el.
5. M. Rodzynkiewicz, *Kodeks spółek handlowych. Komentarz, wyd. VII*, LEX/el. 2018.
6. M. Michalski [in:] *Kodeks spółek handlowych. Tom III. Komentarz do art. 301-490*, ed. A. Kidyba, Warsaw 2020, LEX/el.
7. K. Strzelczyk [in:] *Kodeks spółek handlowych. Komentarz. Tytuł III. Spółki kapitałowe*.

Dział II. Spółka akcyjna, ed. R. Potrzebny, T. Siemiątkowski, Warszawa 2012, LEX/el.

8. K. W. Baran [in:] B. M. Ćwiertniak, Z. Góral, A. Kosut, D. Książek, M. Kuba, M. Lekston, A. Musiała, W. Perdeus, J. Piątkowski, P. Prusinowski, K. Stefański, M. Tomaszewska, M. Włodarczyk, T. Wyka, K. W. Baran, *Kodeks pracy. Komentarz. Tom I. Art. 1-113*, wyd. V, Warszawa 2020, LEX/el.

9. K. Jaśkowski [in:] E. Maniewska, K. Jaśkowski, *Komentarz aktualizowany do Kodeksu pracy*, LEX/el. 2021.

10. M. Kulik [in:] *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, ed. M. Mozgawa, LEX/el. 2021.

11. I. Zgoliński [in:] *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. III, ed. V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2020, LEX/el.

12. M. Bojarski [in:] *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. V, ed. M. Filar, Warszawa 2016, LEX/el.

13. M. Dziurda [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna, cz. 1 (art. 1-55(4))*, ed. J. Gudowski, Warszawa 2021, LEX/el.

14. G. Gorczyński [in:] *Kodeks cywilny. Komentarz. Tom I. Część ogólna (art. 1-125)*, ed. M. Fras, M. Hądas, Warszawa 2018, LEX/el.

15. M. Popławski [in:] *Ordynacja podatkowa. Komentarz aktualizowany*, ed. L. Etel, LEX/el. 2021.

16. M. Niezgódka-Medek [in:] S. Babiarz, B. Dauter, R. Hauser, A. Kabat, J. Rudowski, M. Niezgódka-Medek, *Ordynacja podatkowa. Komentarz*, wyd. XI, Warszawa 2019, LEX/el.

17. T. Oczkowski [in:] *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, wyd. II, ed. I. Zgoliński, Warszawa 2021, LEX/el.

18. G. Łabuda [in:] P. Kardas, T. Razowski, G. Łabuda, *Kodeks karny skarbowy. Komentarz*, wyd. III, Warszawa 2017, LEX/el.

19. The Polish Act of September 15, 2000 – Code of Commercial Companies.

20. The Polish Act of June 6, 1997 – Criminal Code.

21. The Polish Act of April 23, 1964 – Civil Code.

22. The Polish Act of June 26, 1974 – Labor Code.

23. The Polish Act of September 10, 1999 – Penal Fiscal Code.

24. The Polish Act of August 29, 1997 – Tax Code.

25. The Polish Act of February 15, 1992 – Act on Corporate Income Tax.

26. The Polish Act of March 11, 2004 – Act on Goods and Services Tax.

POCIĄGNIJ MNIE, POBIEGNIJMY. BOŻA KOBIETA

Magdalena Goik

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

„Pociągnij mnie, pobiegnijmy!” ten cytat z *Pieśni nad pieśniami* równie mocno rozbudza wyobraźnię, co postać Matki Ewy z Miechowic delikatnej hrabianki o dzikim sercu, która pociągnięta przez Stwórcę została Bożą Kobieta. Dzieło jej życia – pomoc najuboższym, samotnym i wykluczonym – osadzone na fundamentach wiary, zawierzenia i ciężkiej pracy, zbudowane zostało ponad podziałami narodowościowymi i wyznaniowymi.

Matka Ewa urodzona jako Valeska-Anna Katharina-Adelajda Maria-Elisabeth-Eva von Tiele Winckler przyszyła na świat w Miechowicach 31 października 1866 roku. Była przedostatnim z dziewięciorga rodzeństwa. Jej rodzice Hubert i Valeska von Tiele Winckler byli prawdopodobnie dobrym małżeństwem, doskonale zorganizowanym i współdziałającym dla dobra rodziny. Żyli w do-

statku nie tylko materialnym, ale także ogólnym dobrostanie, w tym intelektualnym i duchowym, a ich dzieci mogły się wszechstronnie rozwijać. Mieszkali w miechowskim zamku, a na zimę przenosili się do berlińskiej rezydencji. Hrabia uosabiał pruski dryl, natomiast Valeska była kobietą delikatną i wrażliwą o bogatym życiu wewnętrznym, gorliwą katoliczką. Tak więc ojciec dbał o rozwój fizyczny i siłę charakteru, matka o serca, dusze i umysły córek i synów. Mimo bogactwa dzieci nie były rozpieszczane, nie miały zbyt wielu zabawek (w większości wykonywały je same), ani kosztownych ubrań, ale za to każde z nich posiadało własny klucz do zamkowej biblioteki. Po zapiskach, które pozostawiła Ewa von Tiel Winckler można sądzić, że matka okazywała dzieciom uczucia, i choć oczywiście ówczesny sposób wychowywania dzieci nie miał na celu budowania takich więzi pomiędzy rodzicami a dziećmi jak rozumiemy to współcześnie, należy przypuszczać, że Ewa była bardzo przywiązana do matki. Przy czym osobowość dziewczynki już od najmłodszych lat była skomplikowana, z jednej strony nieśmiała i wycofana samotnica, z drugiej – człowiek o dzikim i nieokleczanym sercu, który lubi postawić na swoim. Być może odzwierciedlała się także w tym kwestia wychowania i charakteru rodziców, bo hrabina wprowadzała dzieci w tajemnicę wiary i uczyła pobożności, a ojciec wymagał odwagi i wytrwałości, zachęcał dzieci do wykonywania rozmaitych zdań fizycznych. Pewnego dnia Ewa wdrapała się na wysoki mur, który dodatkowo otoczony był rowem. Być może ojciec przestraszył się, że dziecko spadnie i chciał w jakiś skuteczny sposób sprowadzić dziewczynkę na dół, ale Matka Ewa wspomina to wydarzenie jako lekcję odwagi. Tak czy inaczej hrabia krzyknął do córki: „Ewa! Skacz!” – zachęcając ją, aby jednym susem pokonała strach i mur i rów. I Ewa skoczyła. ¹Wtedy nie wiedziała jeszcze, że w dorosłym życiu wiele razy usłyszy te słowa od Ojca Niebieskiego. I tak samo jak w dzieciństwie skoczy w niewiadome pociągnięta przez Stwórcę. Zanim jednak to nastąpi Ewa – jako nastolatka przeżyje głęboki kryzys.

Kiedy po wielkich cierpieniach w 1880 roku, zmarła jej ukochana matka, trzynastoletnia Ewa popadła w bunt i rozpacz. Dziewczynka rano i wieczorem wymykała się do pokojów matki. Pragnęła, aby zdarzył się cud i matka pojawiła się żywa i zdrowa. Wraz ze swoim - jak mówiła – jedynym przyjacielem psem bernardynem Thorem, zapuszczała się do pobliskiego lasu. Zrozpaczona dziewczyna znajdowała jakiś rodzaj ukojenia pośród ciemności, wiatru, szumu drzew, a nawet burzy. Wydaje się intrygujące, że to, co działo się w jej wnętrzu musiało znaleźć wyraz w rzeczywistości, ukonstytuować się w obrazie dzikiej natury, aby serce dziewczyny mogło się uspokoić. To coś na kształt uzewnętrznienia, rozpoznania jungowskiego cienia, a następnie jego integracja, ukonstytuowanie pełnej osobowości. Nasuwa się też skojarzenie z tym fragmentem *Modlitwy Pańskiej*, który mówi „jako w niebie tak i na ziemi”, może więc również to co wewnętrzne, to zewnętrzne. W tych czasach „burzy i zamętu” rodzeństwo nazywało ją „dzikim strzelcem”, a Ewa była samotna, zamknięta w sobie i nieprzystępna. Ale Bóg w tych ciemnościach i ukryciu już zasiewał swe ziarno – jak będzie wspominać potem Matka Ewa i coraz mocniej pociągał na drogę powołania.²

W 1883 roku hrabia Tiele von Winckler powtórnie się ożenił z hrabianką

---

1 Ewa von Tiele Winckler, Matka Ewa, tłumaczenie i opracowanie wspomnień Anna Sikorska, Głos Życia, Katowice 1998, s.17.

2 Ewa von Tiele Winckler, tamże ss.15-26.

Rosą von der Schulenburg, która była od niego 25 lat młodsza. Hrabina zajęła się domem i edukacją dorastających dziewcząt, w tym także przygotowaniem do konfirmacji Ewy i jej siostry Klary. Ewa jednak kategorycznie odmówiła przystąpienia do konfirmacji, twierdziła nawet, że woli zostać poganką niż chrześcijanką bez przekonania. Ale stan ten powoli się zmieniał, a natura Ewy łagodniała, jako siedemnastolatka podjęła suwerenną i świadomą decyzję, że jest gotowa do konfirmacji i postanowiła się do niej przygotować. Podjęła więc naukę. Matka Ewa jako dojrzała kobieta, napisze we wspomnieniach, że Bóg tego dnia wezwał ją do swojej szkoły, dzięki czemu wypełniła się jej wewnętrzna pustka³. Zaczęła też sobie zadawać charakterystyczne dla wieku dojrzewania egzystencjalne pytania o cel życia i znaczenie śmierci, wiele rozmyślała szukając odpowiedzi w świecie duchowym. Któregoś z dni, kiedy przygotowywała się do lekcji jej wzrok padł na otwarte Pismo Święte, a w nim słowa:

Moje owce słuchają mego głosu, a Ja znam je. Idą one za Mną i Ja daję im życie wieczne. Nie zginą one na wieki i nikt nie wyrwie ich z mojej ręki. Ojciec mój, który Mi je dał, jest większy od wszystkich. I nikt nie może ich wyrwać z ręki mego Ojca. Ja i Ojciec jedno jesteśmy. (J 10, 27-30)

W tym momencie dziewczyn poczuła, że to ona jest zabląkaną owcą i że właśnie usłyszała głos swojego Pasterza i pragnie pójść za nim. Po konfirmacji, która odbyła się w Berlinie Ewa wróciła do Miechowic, gdzie postanowiła uporządkować „muzeum” stworzone przez jej matkę - zbiór pamiątek z podróży, eksponatów archeologicznych, dzieł sztuki, obrazów, książek. Wśród nich Ewa natrafiła na książkę mnicha Taulera i przeczytała zakreślone ręką jej matki, a pochodzące z księgi Izajasza słowa: „Podzielisz twój chleb z głodnym i biednych bezdomnych przyjmiesz do domu, gdy zobaczysz nagiego, przyodziejesz go, a od twójgo współbrata się nie odwrócisz” (Iz, 58,6)

Kiedy później znów czytała tę książkę doznała przemożnego poczucia Bożej obecności, upadła na kolana i złożyła obietnicę, że wypełni swoje powołanie, że będzie robić to wszystko, czego pragnie od niej Bóg. To nawrócenie stało się początkiem jej bezkompromisowej religijności. Pojawiło się też nowe pragnienie, aby pomagać biednym i cierpiącym, ciepła, nieustająca i nieszukająca poklasku miłość do tych, którzy – z różnych powodów – nie dawali sobie sami rady. Mówi się, że Bóg nie ma rąk, a Ewa wzięła na siebie rolę rąk Boga, które od tej chwili będą karmiły głodnych, odziewały nagich, leczyły chorych i niepełnosprawnych, dawały schronienie bezdomnym. Albo też jak twierdziła ona sama, Bóg wybiera narzędzie, podobnie jak malarz pędzel, aby posłużyć się nim w tworzeniu wspaniałego dzieła. Zgodnie z tą ideą Matka Ewa przy każdej sposobności do końca życia będzie podkreślać wielkość Boga i własną małość. Swoimi działaniami będzie wskazywać na dobroć, miłość i Boże Miłosierdzie, nazywając siebie służebnicą Pańską.

Ewa nie ustawała w modlitwie, pracowała i uczyła się. Jej dawny upór i dzikość serca stały się teraz narzędziami, które służyły dobrej sprawie – oto zaczęła się budowa olbrzymiego dzieła miłosierdzia, skok bez asekuracji w nieznaną, a do tego trzeba mieć silny charakter i niezłomną wolę.

Ewa obywała się bez służby i wszystkie prace wykonywała sama, uczyła się gwary górnośląskiej, żeby – jak mówiła – bez przeszkód porozumiewać się z ludem swojej ojczyzny.

---

3 Ewa von Tiele Winckler, tamże s.19.

Chciała także uczyć się pielęgniarstwa, aby profesjonalnie zajmować się chorymi. Marzyła o nauce w zakładach epileptycznych pastora Friedricha von Bodelschwingha w Bielefeld. W 1885 roku jej marzenie spełniło się i Ewa na własne oczy mogła zobaczyć jak opiekowano się młodzieżą niepełnosprawną fizycznie i intelektualnie oraz chorymi na epilepsję. Była pod wielkim wrażeniem troski i miłości, którą okazywano wychowankom. Zapragnęła przenieść ten model wparcia dla potrzebujących na Górny Śląsk. Wtedy właśnie napisała na kartce papieru: „Ten, który dał mi pragnienie, da mi również wypełnienie. Düsseldorf, sierpień 1885 roku”. A po kilku miesiącach, już w Miechowicach, dopisała na drugiej stronie: „Wszystkie rzeczy, są możliwe dla wierzącego”⁴. I rzeczywiście Ewa podjęła naukę w Bielefeld, w którym spędziła osiem miesięcy. Po powrocie ojciec przydzielił jej w miechowickim pałacu dwa pokoje, jeden na pokój opatrunkowy, drugi na szwalnię. 27 lutego 1888 roku to znamienna data, ponieważ tego dnia po raz pierwszy Ewa wzięła kosz z medykamentami i menażkę z jedzeniem i ruszyła do wsi. Gdy tylko rozeszła się wieść, że młoda hrabianka pomaga ubogim, chorym i wykluczonym, potrzebujących zaczęło przybywać. Tym bardziej, że Ewa nawiązywała szczerze, bezpośrednie, osobiste relacje. Wkrótce okazało się także, że wiele dzieci, w tym także dziewczyny, które pomagały Ewie – Ula, Hanka i Rozalka są po prostu głodne.

Postanowiła temu zaradzić i poprosiła ojca o możliwość wydawania im śniadań. Hrabia zgodził się pod warunkiem, że przeznaczy na ten cel część swojego kieszonkowego, bo nie ma jałmużny bez wyrzeczenia. Od tego czasu Ewa codziennie rano, w kącie kuchni gotowała zupę mleczną dla dzieci. Ale ponieważ miejsce było ciemne i nieprzyjemne, ojciec nakazał przenieść wydawanie śniadań do pałacowej sieni. Rodzina uznała, zaakceptowała i popierała przemianę Ewy, czego dowodem był wspaniały prezent jaki dostała na Boże Narodzenie – projekt architektoniczny domu dla jej podopiecznych.

Tymczasem w Miechowicach, a potem na Karbiu wybuchła epidemia szkarlatyny i dyfterytu. Młody lekarz uciekł i Ewa została sama walcząc o życie każdego dziecka. Wiele z nich jednak umarło i trzeba je było pochować. Ewa była wykończona ciężką pracą i traumatycznymi przeżyciami. Poprosiła więc o pomoc Teklę, młodą dziewczynę, która kiedyś wyleczyła z zapalenia stawów. Odtąd dziewczyny chodziły razem do wsi, a Ewa często była tak zmęczona, że zasypiała idąc.

29 września 1890 roku był dniem spełnienia marzeń Ewy, tego dnia bowiem poświęcony został pierwszy dom opieki. Na uroczystość przybyli zaproszeni goście - najbiedniejsi mieszkańcy wioski, starcy i żebracy. Odbyło się nabożeństwo, podczas którego została wprowadzona w urząd „matki domu” i pobłogosławiona. Na zakończenie zaśpiewano psalm w polskiej wersji Jana Kochanowskiego:

Kto się w opiekę poda Panu swemu,
a całym prawie sercem ufa Jemu,
śmiało rzec może mam obrońcę Boga,
nie będzie u mnie straszna żadna trwoga.
(Psalm 91)

---

4 Ewa von Tiele Winckler, tamże s. 24.

Nowy dom został nazwany „Ostoją pokoju”, znajdowało się tu pomieszczenie do opieki ambulatoryjnej, dla dzieci – 2 łóżka i dla dorosłych – 3 łóżka. Oprócz tego w domu miały się odbywać kursy prowadzenia gospodarstwa domowego dla dziewcząt, miała być pracownia robót ręcznych, pokój konsultacyjny dla lekarza oraz pokój opatrunkowy. Ewa poprosiła ojca o pozwolenie na przeprowadzkę do swojego nowego domu i otrzymała zgodę. Czuli się szczęśliwi. Kolejnym radosnym wydarzeniem tego czasu, było dla niej przetransportowanie z Rokitnicy do „Ostoi pokoju” małej Marianki. Niewidomej i głuchoniemiej dziewczynki dotkniętej paraliżem dziecięcym, którą Ewa zajmowała się już wcześniej. Jej matka robotnica leśna, wychodziła do pracy i zostawiała na całe dni dziecko leżące w brudnym barłogu. Ewa przedostawała się do niej przez okno, przynosiła jedzenie i czytała książkę. Mimo że dziewczynka nie słyszała widać było, że ta aktywna obecność sprawia jej radość. Bardzo szybko w pokoju, w którym umieszczono Mariankę zaczęło przybywać dzieci, pojawiły się łóżeczka i kołyski. A potem powstał następny problem - do „Ostoi Pokoju” przychodziły matki, które chciały oddać dzieci „na przechowanie”, na kilka, czy kilkanaście godzin. Jak widać dzieło to w szybkim tempie zaczęło się rozrastać, potrzebne były wykwalifikowane osoby do pomocy, dodatkowy sprzęt, więcej jedzenia.

Ale trudno było sprostać wymaganiom stawianym w „Ostoi Pokoju”, Matka Ewa była bardzo oszczędna, liczyła nawet ziemniaki na obiad – na jedną osobę przypadało pięć sztuk. Ta oszczędność nie była podyktowana skąpstwem, lecz strachem, że nie wystarczy pieniędzy, którymi Matka Ewa mogła rozporządzać. Osoby, które chciały znaleźć miejsce w „Ostoi Pokoju” musiały być więc pracowite i mieć zrozumienie dla tego sposobu gospodarowania. Taka była wdowa po zegarmistrzu z Bytomia, spokojna katoliczka, doskonale radząca sobie w kuchni. Ewa naprawdę potrafiła zrobić „coś z niczego” bo w krótkim czasie z czterech łóżek, na które dostała pozwolenie od ojca, zrobiło się czterdzieści! A wszyscy lokatorzy byli nakarmieni i otoczeni troskliwą opieką.

Gdy Ewa skończyła 25 lat i otrzymała przypadającą jej po matce część majątku, której kapitał miał zostać nienaruszony, a do jej dyspozycji pozostawały odsetki w wysokości 12 000 marek, ojciec zastrzegł 2000 marek jako „fundusz zdrowotny” na coroczny wyjazd Ewy na odpoczynek, wzmocnienie i odzyskanie sił. Ewa uznała, że jeśli będzie na te wyjazdy zabierać jakąś osobę, pozwoli jej dotrzymać obietnicy, a równocześnie pomagać innym.

Na wiosnę 1892 roku „Ostoją Pokoju” odwiedził pastor Bodelschwingh i zaproponował Ewie założenie diakonatu. Było to głębokie pragnienie Ewy i w modlitwie prosiła Boga o wskazówkę w tej sprawie. Propozycję pastora musiała jednak skonsultować z ojcem. Udała do Mosznej i tam po żarliwych modlitwach na wyspie zwanej Wielkanocną, zebrała się na odwagę i zapytała o zdanie hrabiego. Ojciec pobłogosławił jej zamiarom, zapewne i on dostrzegwał w tym wolę Boga. Jeszcze tego samego roku Ewa wróciła z Bielefeld w oficjalnym stroju diakoniszy. Wkrótce odbyło się poświęcenie nowych budynków „Ostoi Pokoju” oraz założenie domu macierzystego i obłóczyny 3 kandydatek. Matka Ewa wspominała, że tego dnia - 29 września 1892 roku – była bardzo niespokojna, czuła się z tym źle, bo przecież dotąd miała silne przekonanie, że postępuje według woli Bożej. Sięgnęła więc po pudełko z wyroczkami, które otrzymała w prezencie w Bielefeld i wyciągnęła takie słowa: „Nie bój się i nie lękaj się, bo Pan Bóg twój, będzie z tobą wszędzie dokądkolwiek pójdziesz” (Księga Jozuego 1,9). Kiedy tylko je przeczytała, powróciła natychmiast wewnętrzna pew-

ność, że podąży we właściwym kierunku.⁵ W pierwszą niedzielę po Wielkanocy 1893 roku Matka Ewa została w Bielfeld wyświęcona na diakonise jako „wolna do służby w Kościele Jezusa Chrystusa”. Dzięki tej formule Matka Ewa nie była ograniczona żadnymi przepisami kościelnymi czy terytorialnymi. Matka Ewa czuła się powołana, aby służyć Chrystusowi poświęcając się swojemu górnośląskiemu ludowi. Oto jej wiersz pod tytułem Słubowanie:

Ludu mojej ojczyzny wśród dymy i mgły
Tobie chcę być wierna po kres moich dni
Oddaję Ci me serce i całe swe życie
Me siły i moją miłość chcę dać całkowicie .
Twoją chcę być zawsze, po kres moich dni
Ludu ojczyzny mojej wśród dymu i mgły!

Ojcze Niebieski Tyś słyszał te słowa
Wiesz, że wypełnić je jestem gotowa
Tyś dał mi pragnienie, daj też błogosławieństwo
By dzieło mego życia odniosło zwycięstwo!
Pozwól mi wiernie służyć po kres moich dni
Ludowi mojej Ojczyzny po kres moich dni. ⁶

Wspomnienia Matki Ewy opisujące czas po 1893 roku to w ogromnej mierze wielkie świadectwo wiary i totalnego zaufania Bogu we wszystkim. Mnóstwo się wówczas działo w „Ostoj Pokoju”, ale dwie sytuacje robią szczególnie wrażenie:

Pierwsza z nich to zmiana Rady Opiekuńczej. Dotychczasowa Rada Opiekuńcza dbała o płynność finansową organizacji zgodnie z obowiązującymi przepisami. Jednak Matka Ewa nie chciała dłużej poddawać się ich rygorom i wymaganiom, szczególnie w wypadkach, gdy rada nie wyrażała zgody na przyjęcie kolejnego dziecka, bo brakowało funduszy na jego utrzymanie. Ewa uznała takie zachowanie za niezgodne z wolą Bożą i postanowiła wszystko, a więc także sprawy finansowe oddać Panu. Dlatego swój punkt widzenia, który można nazwać ekonomią zawierzenia, wyłuszczyła szczegółowo w liście do wszystkich członków Rady Opiekuńczej, którzy w odpowiedzi zrezygnowali ze swoich funkcji. Na ich miejsce Matka Ewa mogła powołać nowych członków, którzy podzielali jej podejście. „Ostoj Pokoju” stała się organizacją zarządzaną przez Pana Boga. Siostry modliły się o wszystko – począwszy od masła, przez ubrania, sprzęty domowe, a skończywszy na nowym domu. Zaczęło przybywać zdarzeń pogłębiających ich wiarę, niezbędnych do zaspokojenia potrzeb podopiecznych. Pewnego dnia, gdy siostry siedziały przy obiedzie, przyszedł czek opiewający na sumę 3000 marek! W jednej chwili wybuchł spontaniczny entuzjazm, wszyscy zerwali się z miejsc, podnosili ręce ku górze w wielkiej radości i zaintonowali pieśń dziękczynną „Boże wielkiś pełen chwał”!

W 1905 roku w Anglii miały miejsce spektakularne masowe nawrócenia pod wpływem działania Ducha Świętego. Matka Ewa postanowiła wybrać się w

---

5 Ewa von Tiele Winckler, tamże s. 54

6 Ewa von Tiele Winckler, Matka Ewa, tłumaczenie i opracowanie wspomnień Anna Sikorska, Głos Życia, Katowice 1998, s. 126.

podróż. Zatrzymała się w domu Pani Baxter, gdzie podobno dokonały się liczne uzdrowienia. Matka Ewa spragniona doświadczenia Boga odbyła niezwykle szczerą rozmowę z gospodynią. Pani Baxter powiedziała diakonisie, aby nigdy, za żadną cenę nie sprzeciwiała się woli Bożej i żeby zawsze umiała znaleźć czas na modlitwę i spokojne przebywanie z Bogiem, bo to właśnie w ten sposób dokonuje się uświęcenie naszego życia. Słowa te ogromnie podniosły Matkę Ewę na duchu i utwierdziły w przekonaniu, że należy zawsze kierować się wolą Bożą bez względu na to, co może sądzić o takim zachowaniu otoczenie.

Niedługo potem Anglię zapragnął odwiedzić także brat Ewy Hans-Werner, który był częściowo sparaliżowany po wypadku samochodowym. Poprosił Ewę, aby mu towarzyszyła w podróży i konferencjach ewangelizacyjnych. W Anglii Matka Ewa miała silne poczucie, że musi koniecznie zrobić coś w sprawie misji, głosić Dobrą Nowinę tym, którzy jej nie znają. Podczas jednej z konferencji Matka Ewa mimo ogromnego skrępowania wstała i zaniósła na mównicę pierścionek i srebrne okucie zdjęte z Biblii, którą dostała kiedyś w prezencie od swojej ukochanej siostry Heleny. Onieśmielona oddała obie rzeczy i wtedy zdarzył się prawdziwy cud! Oto w wypełnionej po brzegi sali na 1000 osób ludzie zaczęli się podnosić, przeciskać, zmierzając do mównicy, aby oddać swoje kosztowności, pieniądze, drobiazgi!

Następnego dnia kobieta, która oddała swoją Biblię do składania darów, odnalazła Matkę Ewę i opowiedziała jak modliła się wspólnie z misjonarkami z Chin. Jedna z ich prosiła Boga, aby „uwolnił ludzi od niepotrzebnych błyskotek”⁷. Tamtejsza misja borykała się z poważnymi problemami finansowymi. Kobiety modliły się poprzedniego dnia o dziewiątej rano, a więc w tym czasie, kiedy Matka Ewa poczuła wewnętrzny nakaz, aby oddać jedyne cenne rzeczy jakie posiadała. W ten sposób Matka Ewa znów zrobiła skok w nieznaną i tak, jak tego pragnęła stała się narzędziem w rękach Boga, zaczynem kolejnego dzieła.

Te wszystkie wydarzenia umocniły ją w przekonaniu, że należy bezwarunkowo poddać się Bożej woli, nie zdawać się na logikę ludzką, lecz powierzyć wszystko Stwórcy.

Matka Ewa pokładając zaufanie w Bogu i ludziach, którzy jej pomagali zbudowała olbrzymi system pomocy wykluczonym i potrzebującym.

Matka Ewa zbudowała w Michowicach kompleks domów wraz z kaplicą, własnym młynem, ogrodem, kuchnią, pralnią i prasownią, gdzie znaleźli swoje miejsce do życia bezdomni i sieroty. Podobne domy powstały w innych miastach między innymi w Połczynie Zdroju, Krośnie Odrzańskim, Bytomiu Odrzańskim, Jugowie koło Nowej Rudy, Starej Wsi koło Pszczyny, Hoisdorf koło Hamburga, Beckedorf – Wittenberg koło Hanoweru, a także właściwie na wszystkich kontynentach, ponieważ Matka Ewa wysyłała siostry na misje do Indii, Chin, Niemiec. W domach dzieci mieszkały w tzw. rodzinach, czyli jakbyśmy dziś powiedzieli rodzinnych domach dziecka. Rodzinkę stanowiło kilkoro dzieci wraz z diakonisą, która się nimi zajmowała, dzieci uczyły się, bawiły i miały też swoje obowiązki domowe. Każda rodzinka miała własną nazwę, najczęściej wywodzącą się od ptaków np. Rudziki, Jaskółki.

---

7 Eva Von Tiele Winckler, tamże, s. 107.

Matka Ewa stworzyła także Związek Gwiazd stanowiący platformę kontaktów osieroconych dzieci z dziećmi żyjącymi w pełnych rodzinach. Każdy nowy członek zwany Gwiazdką na znak przynależności do Związku otrzymywał wykonaną własnoręcznie przez Matkę Ewę karteczkę ze swoim imieniem. Gwiazdka miała przyjaciela lub przyjaciółkę spośród dzieci z domu dziecka, dzieci korespondowały ze sobą, interesowały się swoim życiem, pamiętały o urodzinach i świętach.

Matka Ewa prowadziła także świetną promocję na rzecz swoich podopiecznych. Wydawała kartki ze zdjęciami Ostoi pokoju i innych domów i rozdawała je z prośbą o datki. Do zrobienia zdjęć zapraszała profesjonalnych fotografów, którzy dokumentowali życie podopiecznych Matki Ewy. Ten sposób zabiegania o darczyńców przynosił doskonałe rezultaty i wkrótce rozpoczęła się publikacja dwóch czasopism „Mały posłaniec Króla” i „W służbie Króla”, które były wydawane we własnej drukarni należącej do „Ostoi Pokoju”.

W 1987 roku Cesarz Wilhelm, który dwukrotnie odwiedził zakłady opiekuńcze, wsparł je finansowo i obdarował wychowanków prezentami, przyznał Matce Ewie order (Wilhelm-Orden) jako wyraz szacunku dla jej działalności i jej samej.

Matka Ewa zmarła 21 czerwca 1930 roku w Ostoi Pokoju, po pobycie na leczeniu w Szwajcarii. Wszyscy pragnęli się z nią pożegnać. Siostra Margot Witte opisywała wygląd zmarłej jako łagodny i promieniejący blaskiem jakby spała. Trzeciego dnia jej ciało złożono do trumny i wtedy w jej twarzy widać było „coś niebiańskiego”, a siostry miały pewność, że odeszła do Domu Pana⁸. Na pogrzebie gromadziły się tłumy, byli ci, o których się troszczyła i którym pomagała, władze miejskie i kościelne.

Bibliografia:

1. Dwie rocznice. 80 rocznica śmierci Matki Ewy. 120 rocznica Ostoi Pokoju, pod red. R. Pastuchy, Bytom – Miechowice, 2010.
2. Ewa von Tiele Winckler, Matka Ewa, tłumaczenie i opracowanie wspomnień Anna Sikorska, Głos Życia, Katowice 1998,
3. Matka Ewa z Miechowic. Ewa von Tiele Wincler (1866 -1930), pod red. J. Szturca, Katowice 2006.
4. Matka Ewa, red. R. Pastucha, Bytom – Miechowice 1998.
5. Wójcik – Kuhnelt I, Goik M, Anioł Miłosierdzia wśród dymów i mgły. O matce Ewie z Miechowic, RIK, Katowice 2017.

---

8 I. Wójcik – Kuhnelt, M. Goik, Anioł Miłosierdzia wśród dymów i mgły. O życiu Matki Ewy z Miechowic, RIK, Katowice 2017, s. 78.

ЗМІСТ

CHILDREN'S RIGHTS IN THE PAST AND TODAY - THE SITUATION IN THE WORLD AND IN POLAND. Mikulska Natalia.....	5
ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА ЗВО Нестеренко Людмила Олексіївна.....	10
KSZTAŁCENIE KOMPETENCJI INTERKULTUROWYCH LOGISTYKA NA PRZYKŁADZIE PWSZ AS W WAŁBRZYCHU dr inż. Joanna Nowicka.....	13
FIDIASZ – PRZEDSTAWICIEL FIGURALNEJ RZEŹBY GRECKIEJ OKRESU KLASYCZNEGO (450-425 p.n.e.) Majewski Lukasz	21
OBLICZA BEZSILNOŚCI JAKIE NIESIE NAM XXI WIEK Ornatowska Maria Adela	27
ПЛІСЕСЬКЕ ГОРОДИЩЕ – ЦІКАВИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ Петрович Ігор Федорович	30
WYBRANE ASPEKTY DEFINICJI OSOBOWOŚCI W KONTEKŚCIE PRACY Piątkowska Marzena	32
CZAS WOLNY W NAUKACH SPOŁECZNYCH – POJĘCIE ORAZ ISTOTNE FUNKCJE Rakowicz Piotr.....	39
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ПРАКТИКИ: АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ Рева Тетяна Сергіївна	47
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ТОВАРИСТВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ХОРОВОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ. Романюк Леся Богданівна	49
SARAJEWO OKALECZONE WOJNĄ. W STRONĘ MIASTA PEDAGOGICZNEGO Rutkowski Jarosław	51
KONCEPCJE KARANIA W PERSPEKTYWIE WSPÓŁCZESNYCH ODDZIAŁYWAŃ RESOCJALIZACYJNYCH SKIEROWANYCH DO OSÓB UZALEŻNIONYCH Semrau Katarzyna.....	65
КНР – ГУАМ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1997-2021 рр.) Сергеева Анна Олександрівна	71

THE ECONOMICS OF LONELINESS VS STARTUPS OF PEOPLE WITH DISABILITIES AS A SOURCE OF EMPLOYMENT Smorzewska–Mickiewicz Bożena	75
PRZESTRZEŃ KLASY JAKO NARZĘDZIE DYDAKTYCZNO – PROKSEMICZNE mgr Bień Agnieszka	80
BADANIA NAD PRZYJAŹNIĄ I JEJ WARTOŚCIĄ W STOSUNKACH MIĘDZYLUDZKICH STUDENTÓW Urbańska Karolina	86
КОНСТРУКТИВІСТСЬКИЙ ДИСКУРС НА МЕЖІ XX I XXI СТОЛІТЬ mgr Hopec Malwina	96
CHANGE AND CONTINUITY. THE MERGE BETWEEN TRADITION AND MODERNITY IN JAPANESE DESIGN CONCEPT BASED ON SELECTED EXHIBITIONS Cieśliczka Aleksandra	102
ТЕОРИИ НАЦИИ И НАЦИОНАЛИЗМА В ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ И КОММУНИКАТИВНО-КУЛЬТУРНОЙ ПАМЯТИ: ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА, ДИАСПОРАЛЬНО-ПОЛИЭТНИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ И ЭТНОНАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ Циватый Вячеслав Григорьевич	109
МУЗЕЙНИ ВИДАННЯ КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО МИСТЕЦЬКИХ ПРОЕКТІВ Чергик Наталія Юрїївна	114
МІГРАЦІЯ ЯК ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ Шеховцова-Бурянова Вікторія Анатоліївна	117
MIĘDZY SOMA A PSYCHE – SOCJOPSYCHOLOGICZNE PROBLEMY PACJENTÓW Z AKROMEGALIA Szydelko Joanna	119
POZNANIE I ORIENTACJA. FILOZOFICZNY WYMIAR KOMÓREK BAKTERYJNYCH Szukała Nina Maria	124
MANAGING AFFAIRS AND REPRESENTATION OF A JOINT-STOCK COMPANY UNDER THE POLISH LAW - SELECTED ISSUES Węgliński Konrad	132
POCIĄGNIJ MNIE, POBIEGNIJMY. BOŻA KOBIETA Magdalena Goik	137

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГУМАНІТАРНИЙ КОРПУС

Випуск 41 (том 2)

Матеріали

X Міжнародної науково-практичної конференції
«Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та
практика» (27.08.2021 р.),
яка відбулась з використанням сервіса відеоконференцій ZOOM

Друкуються за оригінальними авторськими текстами. Редакційна колегія
не несе відповідальності
за авторську редакцію поданих матеріалів.
Верстка та оригінал-макет Мохонько Віталій

Підписано до друку 07.10.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Друк. арк. 9,25. Умов. друк. арк. 8,6. Обл.-вид. арк. 11,73.
Наклад 100 прим. Зам. № 6361/2.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «Нілан-ЛТД».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 4299 від 11.04.2012 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>